

Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника
Івано-Франківський краєзнавчий музей

Богдан Томенчук

**Археологія некрополів
Галича і Галицької землі.
Одержавлення. Християнізація**

Івано-Франківськ
2006

ББК 63.4 (4Укр3)

Т 56

УДК 904(24) (477/85-86)

Томенчук Б. П. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація. Івано-Франківськ: Гостинець, 2006. – 328 с.

У монографії представлені результати археологічних досліджень поховальних пам'яток Галицької землі (Галицько-Буковинського Прикарпаття). Комплексний підхід у дослідженні некрополів (поєднання з поселенськими і церковними структурами) дозволив прослідкувати в регіоні окремі процеси одержавлення (феодалізації), містоутворення та християнізації. В роботі також подана детальна характеристика некрополів давнього Галича у відповідності із запропонованими автором трьома періодами його історичного розвитку: долітописного, літописного, пізньосередньовічного.

Для археологів, істориків, етнологів, викладачів та студентів, а також для всіх, хто цікавиться історією України і Церкви.

Рецензенти:

В. Баран,

*доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України.
Інститут археології НАНУ.*

О. Моця,

*доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України.
Інститут археології НАНУ.*

Г. Івакін,

*доктор історичних наук, професор.
Інститут археології НАН України*

Науковий редактор:

Л. Михайлина,

*кандидат історичних наук, доцент. Чернівецький державний національний
університет ім. Ю. Федьковича.*

Друкується за рішенням Вченої Ради Прикарпатського
національного університету імені Василя Стефаника.

ISBN 966-8207-39-4

© Томенчук Б. П., 2006.

© Видавництво «Гостинець», 2006.

Зміст

Вступ	5
Розділ 1	
Могильники долітописного Галича	11
1.1. Курган «Галичина Могила»	14
1.2. Курганні могильники долітописного Галича	21
Розділ 2	
Християнські кладовища давнього Галича	27
2.1. Прицерковні кладовища літописного Галича	33
2.2. Кладовища пізньосередньовічного Галича-Крилосоа ..	58
Розділ 3	
Некрополі Галицької землі IX–XIII ст.	71
3.1. Могильники IX–XII ст.	74
3.2. Кам'яні кургани і поховання в кам'яних огорожах	84
3.3. Міські християнські кладовища (друга половина XII–перша половина XIII ст.)	92
Висновки	113
Архівні матеріали	153
Список літератури	134
Список скорочень	156
Додатки	
1. Рисунки	158
2. До питання про особливості мікропланувальної структури давніх могильників як «поселень мертвих», та макропланувальних систем розміщення церков і городищ	306

Вступ

Актуальним завданням української історичної науки є вивчення давніх державотворчих процесів на території України, зокрема присвячених проблемам формування перших східнослов'янських державних об'єднань, виникнення міст та утворення Київської Русі [Брайчевський, 1968; Толочко, 1972, 1980, 1987, 1989; Баран, Максимов та інші, 1990]. Серед регіональних проблем особливо виділяється тема виникнення і розвитку Галицького князівства та Галицько-Волинської держави, столиця якої, Галич, у 1998 році святкувала своє 1100-річчя [Пастернак, 1944; Пашуто, 1950; Котляр, 1984; Крип'якевич, 1984].

У зв'язку з обмеженою історичною джерелознавчою базою для вивчення цих ранньосередньовічних державотворчих процесів все більша увага приділяється археологічним матеріалам, серед основних категорій яких є і поховальні пам'ятки [Голубева, 1949; Каргер, 1958, 1960; Тимофеев, 1961; Бліфельд, 1965; Толочко, 1970, 1983; Моця, 1987, 1990, 1992]. Вони є надзвичайно складною і багатогранною системою, пов'язаною як з етнічними й ідеологічними, так і з політичними та соціально-економічними процесами, що дозволяє, в свою чергу, проводити їх окреме дослідження.

Вибраний напрямок нашого дослідження був пов'язаний з планами наукових робіт Чернівецького та Івано-Франківського краєзнавчих музеїв, а також з планами та програмами наукових досліджень Інституту археології НАН України і Прикарпатського Національного університету ім. В. Стефаника.

Предметом дослідження є некрополі Галицько-Буковинського Прикарпаття, яке, очевидно, можна вважати давньою історичною Галицькою землею у вузькому значенні цього терміну. Поряд з окремими Перемишльською, Звенигородською і Терехівською, Галицька земля була територіально найбільшою, а економічно найрозвинутішою (рис. 1–4). Усі разом вони утворювали об'єднану Галицьку землю в широкому значенні цього терміну [Крип'якевич, 1984, с. 30–38; Тимошук, 1995, с. 173]. Географічно досліджувана нами територія розміщена в основному в межах сучасних Івано-Франківської та Чернівецької областей (від Дністра до Карпат). Адміністративним центром Галицької землі, у широкому і вузькому значенні терміну, був давній Галич, що виділило його і в окремий предмет нашого дослідження.

Хронологічні рамки роботи визначені в межах IX–XIII ст., що відповідає в цілому періодизації Київської Русі, Галицького і Галицько-Волинського князівств [Толочко, 1987; Крип'якевич, 1984]. У зв'язку з тим, що Галич зберіг одну зі своїх головних функцій – релігійного центру – і в пізньому середньовіччі (Галич-Кринос), в роботі також враховано відповідні матеріали XIV–XVII ст.

В цілому, кінець I – початок II тис. н.е. – це час формування Київської держави через приєднання (одержавлення) племенних князівств і виникнення нових державних поселенських структур, час зародження феодальних відносин, поширення християнства, відмирання місцевого (племенного) язичництва, початок феодальної роздрібленості і відновлення окремих князівств [Греков, 1953; Насонов, 1951; Довженко, 1970; Рибаків, 1982; Брайчевський, 1983; Седов, 1982; Рапов, 1988; Толочко, 1972, 1980, 1985, 1988, 1990].

Методологічною основою дослідження є принцип історизму. При цьому він базується на достатньо добре розробленій і деталізованій схемі розвитку поховальної обрядовості на території південноруських земель [Моця, 1987, 1990, 1992]. У роботі використано системний підхід до вивчення проблеми, залучено такі спеціальні археологічні методи як структурно-функціональний та порівняльно-типологічний аналіз. Комплексна методика дозволила здійснити перехід від аналізу конкретних пам'яток до культурно-історичних узагальнень.

Головною метою є дослідження, систематизація і вивчення археологічного матеріалу некрополів Галича і Галицької землі і розкриття на цій основі взаємовпливів державотворчих та містотворчих процесів і поховальних обрядів у IX–XIII ст. При цьому ми ставили перед собою такі основні завдання:

- показати зв'язок між появою на Прикарпатті курганних могильників, що є складовою частиною поселенських (дружинних, князівських) укріплених комплексів з процесами одержавлення Київською Руссю галицьких (хорватських) земель в кінці IX–XI ст.;
- показати постійний взаємозв'язок церков і кладовищ, що становлять єдиний комплекс, де домінуючу роль відіграє церква;
- виявити залежність церковного комплексу від історичної топографії міст Галицько-Буковинського Прикарпаття (Галицької землі) і окремо Галича на загальному фоні суспільно-політичного життя столиці і держави.

Специфіка конкретних завдань нашого дослідження впливає передусім із джерельної бази некрополів Галицько-Буковинського Прикарпаття. На даний час це найбільш досліджена окрема історико-географічна територія всієї Галицької землі (рис. 71–76).

Дослідження могильників давнього Галича було розпочато у 80-х рр. ХІХ ст. Так, А. Петрушевич «досліджує Велику могилу нижче сокільської дороги при краю лісу» [Петрушевич, 1884], а Т. Земницький з Кракова проводить розкопки Галичиної Могили [Ziemiecki, 1884, s. 88–94]. З 1882 р. Л. Лаврецький та І. Шараневич досліджують низку пам'яток церковної архітектури (Карпиця-Цегольня, Карпів Гай, Кирилівка, Цвинтариська, Церквиська, Прокаліїв Сад, Воскресенське), під час розкопок яких знайдено і окремі християнські поховання [Лаврецький, Шараневич, 1884; Szaraniewicz, 1883, s. 1–202; Szaraniewicz, 1888, s. 3–90]. Окремі пізньосередньовічні захоронення біля Крилоської Успенської церкви розкопано О. Чоловським та І. Шараневичем [Czolowski, 1890, s. 17–19]. У 1909, 1911 рр. дослідженнями галицьких старожитностей займається Й. Пелецький, який знаходить ще кілька старих церков та кладовищ, досліджує Галичину Могили в Крилосі і Татарську Могили в с. Шевченково [Peleński, 1914; s. 80; Пастернак, 1944, с. 52]. Протягом 20–30-х рр. в околицях давнього Галича Л. Чачковським і Й. Хмільевським обстежено і картографовано близько 60 курганів і курганних груп [Чачковський, Хмільевський, 1938; с. 13–17]. Але найбільших успіхів в археологічному дослідженні княжого Галича досяг Я. Пастернак [Пастернак, 1944]. У 1934–1941 рр. ним розкопуються десятки курганів, у тому числі Галичина Могила, Настасина Могила й Угорські могили. Разом з І. Старчуком Я. Пастернак проводить дослідження кладовища біля стін Успенського собору. На жаль, майже вся документація про дослідження, проведені в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., втрачена. Водночас використана методика закладання шурфів і траншей часто приводила дослідників до не завжди точного визначення культурно-хронологічної приналежності курганів, які в основному були віднесені ними до доби міді–бронзи [Археологічні пам'ятки, 1982, с. 8–11, 66–67].

Після Другої світової війни в Галичі періодично працюють київські археологи В. Гончаров, В. Довженок і лєнінградські П. Раппопорт, М. Каргер та О. Іоаннісян [Гончаров, 1955, с. 22–31; 1956, с.

61–67; Довженок, 1955, с. 12–13; Раппопорт, 1967, с. 28; 1982, с. 187–202; Каргер, 1960, с. 62–69; 1958, с. 362; 1976, с. 53–59; Іоаннісян, 1982; 1983, с. 231–244; 1986, с. 102–109]. Останнім при дослідженні залишків церков (ур. Полігон, Каршиця-Цегольня, Цвинтариська, Воскресенське, Мнішський Сад) виявлено і ряд давніх поховань.

У 1969–1989 рр. у давньому Галичі проводились багаторічні і планомірні роботи спільної Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук (м. Львів) та Івано-Франківського краєзнавчого музею під керівництвом В. Ауліха. Вивчаючи питання забудови Крилоського городища, він дослідив ряд окремих поховань княжої доби і пізнього середньовіччя [Ауліх, звіти, 1969–1986].

У 1982 р. у складі експедиції почав працювати окремий архітектурно-археологічний загін під керівництвом Ю. Лукомського [Лукомський, звіти, 1982–1994]. Досліджуючи церкви в ур. Кирилівка, Четверки, Воскресенське, Царинка, він виявив і окремі поховання під стінами цих храмів. З 1989 р. у складі Галицької експедиції почав діяти і окремий загін з дослідження периферії давнього Галича під керівництвом автора [Томенчук, звіти, 1989–1990]. Поряд із загальним вивченням галицьких околиць було проведено й охоронні розкопки на прицерковних кладовищах біля церков св. Спаса, у Мнішському Саду та в с. Пітричі. У 1991 р. в Галичі почала працювати Галицька слов'яно-руська археологічна експедиція Інституту археології АН України та Івано-Франківського краєзнавчого музею під керівництвом В. Барана і Б. Томенчука [Баран, Томенчук, звіти, 1991–2000]. Нею проведено охоронні дослідження Галичиної Могили [Баран, Томенчук, 1991/162, 1992/98]. Поряд з вивченням забудови і укріплень Крилоського городища, які були основним завданням експедиції, автором проведено невеликі охоронні розвідкові розкопки прицерковних кладовищ в ур. Воскресенське, Четверки, Полігон та курганних могильників в ур. Діброва та Глинне-Воротиська. З 1996 р. в Галичі почала працювати постійнодіюча Галицька археологічна експедиція Галицького Національного заповідника, яка була створена на базі попередніх експедицій і загонів [кер. В. Баран (слов'янський загін), заст. кер. Б. Томенчук (давньоруський загін)].

У 2000 р. вона була реорганізована в Галицьку археологічну експедицію Прикарпатського Національного університету ім. В. Стефаника (кер. Б. Томенчук, наук. консультант В. Баран). Експедиція

працює традиційно спільно з Івано-Франківським краєзнавчим музеєм та Національним заповідником «Давній Галич».

В цілому автором проведено дослідження восьми прицерковних кладовищ давнього Галича, на яких виявлено близько 200 поховань. Таким чином, після Другої світової війни на території давнього Галича було досліджено цілий ряд церков і прицерковних кладовищ, які дали авторові можливість зробити відповідні узагальнення й висновки. Вони є частиною розробленої нами нової концептуальної схеми розвитку історичної топографії давнього Галича [Томенчук, 1994, с. 19–22; 1994, с. 121–122; 1996, с. 111–113; 1997; 1998; 1999; 2000].

Дослідження могильників Галицької землі (Галицько-Буковинського Прикарпаття) було розпочато в 70–80-х рр. ХІХ ст. В. Пшибиславським, І. Коперницьким та А. Кіркором [Przybyslawski, 1879, s. 70–73; Kopernicki, 1884, s. 3–32; 1878, s. 19–76; Kirkor, 1879, s. 12–45; 1882, s. 21–27]. Зокрема розкопками окремих курганных та підплитових поховань у селах Городниця, Хотимир, Живачів тощо. Результати цих перших досліджень могильників Галицької землі було частково узагальнено А. Кіркором і Б. Янушем [Janusz, 1918]. У 30–40-х рр. ХХ ст. проводились розкопки могильників на Галицькому Прикарпатті Т. Сулімірським [Sulimirski, 1935] та Я. Пастернаком [Пастернак, 1933, с. 120, 129]. Ці невеликі дослідження кінця ХІХ – початку ХХ ст. були менш значними, ніж на території сусідніх регіонів України, оскільки в основному орієнтувались на розкопки курганів, які не були характерними для Галицько-Буковинського Прикарпаття. Виділяється лише широко досліджений могильник з 51 підплитового захоронення у с. Городниця на Дністрі, який і досі залишається одним з найбільш досліджених могильників такого типу [Kopernicki, 1884, s. 3–32].

Після Другої світової війни невеликі розкопки могильників з підплитовими похованнями було продовжено О. Ратичем (с. Копачинці, с. Корнів) [Ратич, 1955, с. 25–26; 1957, с. 48]. Але особливо слід відзначити широкі дослідження, зокрема тілопального ґрунтового могильника на Ревнянському городищі, Чорнівського та Горішньо-перівецького курганных могильників, проведені в цей час Б. Тимощуком. Значні розкопки християнських кладовищ були проведені ним на території давньоруського міста Василева на Дністрі та декількох сільських поселень Буковинського Подністров'я [Тимощук, 1982].

Окремі поховання давньоруського часу були виявлені під час досліджень слов'янських поселень Подністров'я Й. Винокуром, О. Приходнюком, Л. Крушельницькою, Ю. Малєєвим, Л. Михайлиною та В. Войнаровським [Винокур, 1977; Приходнюк, 1975, с. 109; Крушельницька, 1985, с. 299–300; Малєєв, 1994, с. 31–33; Михайлина, 1980, с. 305–306; Войнаровський, 1992, с. 33–45].

У 1976–1990 рр. під час широкого дослідження давньоруських городищ Галицько-Буковинського Прикарпаття* автором розкопано ряд церковних комплексів на їх території і виявлено близько 240 поховань [Томенчук, 1989, с. 134–135; 1990, с. 80–82; 1992, с. 87–95; 1992, с. 84–86; 1993, с. 3–15; 1995, с. 7–74; 1996, с. 7–22], зокрема:

1. Церкви і кладовища на території городища Замчище літописного Василева на Дністрі.

2. Церкви і кладовища на території городища Замчище в Олешкові на Пруті.

3. Церкви і кладовища на укріпленому посаді літописного Биковена на Дністрі.

4. Церкви і кладовища на городищі в с. Козино на Дністрі (х. Пітрич).

Крім цього, автором у складі Західноукраїнської археологічної експедиції Ленінградського Державного Ермітажу (кер. Г. Смірнова) було повністю досліджено широкою площею курганний могильник у с. Дністрівка Кельменецького району Чернівецької області [Томенчук, 1985, с. 88–95].

Дане монографічне дослідження в 1998 р. було захищене в Інституті Археології НАН України як дисертаційна робота на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (археологія)**.

Усвідомлюючи, що на даному етапі дослідження було неможливо вичерпно висвітлити всі складні питання характеристики некрополів давнього Галича і Галицької землі (Галицько-Буковинського Прикарпаття) часу прийняття і поширення християнства, автор мав на меті головним чином поставити проблеми і з'ясувати їх основні аспекти, а також позначити шляхи та перспективи їх подальшого вирішення***.

* Працюючи в Чернівецькому (1976–1980) та Івано-Франківському (1980–2000) краєзнавчих музеях, автор керував археологічними експедиціями цих установ.

** Науковий консультант В. Баран, науковий керівник О. Моця, опоненти: Г. Івакін, Л. Михайлина.

*** Автор широдячний всім Колегам за допомогу і співпрацю а Школярам і Студентам за добросовісну роботу в експедиціях.

Розділ 1

Могильники долітописного Галича

Новітні археологічні дослідження та аналіз писемних джерел створили основу для виділення трьох основних періодів історичного розвитку давнього Галича: долітописний (слов'янський) до середини XI ст., літописний (давньоруський), до середини XIII ст. та пізньосередньовічний (церковний), до XVIII ст. [Томенчук, 1994, с. 19–22; 1996, с. 111–113; 1997, с. 19–28; 1998, с. 10–13; 1999, с. 299–307; 2000, с. 3–12].

Долітописний період Галича історично майже не зафіксований і археологічно найменш вивчений [Ауліх, 1976, с. 120–134]. Зважаючи на сильні традиційні державотворчі процеси на цих давньослов'янських землях [Баран, Максимов та інші, 1990; Баран, 1993, с. 5–6; Тимощук, 1995, с. 214–218], тут міг існувати дуже давній, ще общинний (надобщинний) племінний центр, який згодом став одним з князівських (військових, політико-адміністративних та культових) центрів Великої (Білої) Хорватії. [Константин Багрянородний, 1989, с. 133, 135, 141]. На жаль, археологічний матеріал VII–IX ст., який виявлений В. Ауліхом у північній частині Крилоського городища, надто фрагментарний і малочисельний, а його датування є дуже спірним [Ауліх, 1976, с. 120–134]. Все ж про можливість існування тут ранньослов'янського центру може свідчити і Крилоський скарб срібних предметів візантійського походження, датований VI–VIII ст. (ур. Митрополічне поле) [Кропоткін, 1971, с. 65–70]. Дуже мало виявлено на Крилоській горі і матеріалів IX – початку X ст. Спірним є і датування цим же періодом двох підкурганних «давньоугорських» поховань у лісі Діброва. Сліди заселення Крилоської гори в середині X–XI ст. чисельніші і різноманітніші. Другою половиною X ст. датується і Крилоський скарб куфічних монет тощо. До цього ж часу відноситься Крилоське городище (II фаза) і багате князівське поховання в Галичиній могилі. В середині X ст. на території всієї Галичини появляється група величезних за площею (від кількох десятків до кількох сотень гектарів) та надзвичайно складних за планувальною структурою городищ типу Крилоського: Стільське, Пліснеське, Підгороддівське тощо. Вони були слов'янськими містами-полісами великого Хорватського державного утворення, яке в цей час досягло свого найвищого політичного розвитку [Филипчук, 1993, 1995, 1996].

Залишками долітописного Галича (X–XI ст.) є велике Крилоське городище з потужною багаторядною внутрішньою (близько 50 га) та зовнішньою (на вододілі Лукви-Дністра і Лукви-Лімниці) оборонними системами (близько 50 кв. км), які відображали і його складну внутрішню поселенську (полісну) структури (рис. 7–8). Вся дотеперішня історіографія [Ауліх, 1990, с. 97–102; Джеджора, 1993, с. 84–85] безпідставно відносила велике Крилоське городище лише до XII–XIII ст., у тому числі і з його зовнішніми укріпленнями на пододільній (східній і західній) частинах. Планувальна організація раннього долітописного Галича ще мало вивчена і недостатньо ясна. Але, безперечно, в ній закладена складна внутрішня соціальна структура князівського центру, яка відображала, в цілому, соціально-економічну структуру тогочасного ранньофеодального суспільства X ст. [Томенчук, 1998, с. 107–122; 1999, с. 65–78; 1999, с. 299–307].

Крилоське городище складається з декількох (4–5) окремо виділених великих укріплених частин. Кожна з них виконувала, очевидно, своє функціональне призначення в системі слов'янського міста-поліса X ст. Зокрема, на Крилоському городищі знаходився як сам князівський замок, так і вічева (центральна, найвища частина в ур. Качків біля Галичної Могили), торгова площа, святилища (ур. Золотий Тік), некрополі тощо. На території центральної частини майданчика городища (ур. Сад, Плебаня, Базар) відзначена дослідниками (В. Ауліхом, В. Бараном, Б. Томенчуком) значна концентрація житлово-господарської забудови X–XI ст. (виявлено близько 30 будівель), що говорить про інтенсивне життя долітописного Галича. Більш ранні археологічні комплекси (IX ст.) поки що тут не виявлені*. Наші дослідження багаторядних оборонних ліній Крилоського городища, як внутрішніх, так і зовнішніх, показали наявність складних дерев'яно-земляних оборонних конструкцій, збудованих в середині X ст. і згорілих в кінці X ст. [Баран, Томенчук, звіти, 1993–2000]. В межі долітописного Галича входила і значна територія сільськогосподарської округи (західна і східна), яка складалася з численних сільських поселень, дворів, розміщених на надзаплавних терасах вздовж рік Лукви, Лімниці, Дністра і їх приток (археологічно ще не вивчались). Існування такого великого (близько 50 кв. км) ранньоміського центру на Прикарпатті (Подністров'ї) передбачає проживання, а точніше

---

* Як показали наші дослідження, перші укріплення Крилоського городища відносяться до часу фракійського гальштату.

концентрацію тут значної частини вищої родо-племінної знаті, а також купецтва, ремісників, землеробів та інших верств населення. Згодом це стало основою могутності і літописного Галича (XII–XIII ст.). Після ліквідації Володимиром Святославичем хорватського князівства, зокрема в результаті воєнних походів у 992–993 рр., в ході формування й зміцнення державності Київської Русі Галич на короткий час занепадає як політичний центр. В цей період (кінець X – початок XI ст.) остаточної ліквідації самостійності більшості східнослов'янських союзів і племінних князівств, припинила існування переважна більшість старих племінних центрів [Голочко, 1989, с. 67–69]*.

У долітописному Галичі, як і на території всієї Галицької землі X–XI ст., відомі, на жаль, лише поодинокі поховальні пам'ятки [Моця, 1990, с. 6–20]. Беручи до уваги дохристиянський, язичницький характер долітописного Галича та не маючи поки що відкритого жодного ґрунтового тілопального могильника (всі ґрунтові тілопокладення є християнськими кладовищам біля церков XII–XIII ст.), ми змушені характеризувати лише відомі тут курганні могильники. Єдиною пам'яткою, можливо пов'язаною з похованням місцевого галицького князя, є «Галичина Могила», яка розміщена на центральній вічевій площі долітописного Галича.

1.1. Курган «Галичина Могила»

Давньоруський літописець, розповідаючи про складні політичні події початку XIII ст. в Галичі, згадує і «Галичину Могилу»: «Княже, уже еси на Галичиній могилі посидів, так і в Галичі княжив еси» [Літопис руський, 1989, с. 371]. М. Грушевський писав: «Коло Галича була «Галичина Могила». Її зв'язували з початком міста, літописець, згадавши про сю могилу, обіцяє на иньшим місці оповісти про початок Галича, але обіцянки своєї не сповнив. Очевидно се мала бути могила якогось (чи якоїсь) Галиці (Галиця прикметник Галичина) фундатора-епоніма міста, від котрого воно ніби назвалося, як Київ від Кия, а з тим видно, що початок Галича переносився в якісь далекі часи. Недавніми часами пробували відгадати сю могилу в ріжних могилах Галицької околиці й розкопували їх, але, розуміється, без результатів» [Грушевський, 1992, с. 466].

* Тут відновлюється лише невеликий військово-адміністративний центр великокиївських князів (городище в ур. Штепанівка з курганним могильником). Подібні нові князівські фортеці відомі і біля всіх основних старих великохорватських князівських центрів.

Після багатолітніх пошуків археологів та істориків дослідники дійшли висновку, що «Галичина Могила» – це і є одинокий курган на південному майданчику Крилоського городища (ур. Качків). Він знаходиться в його найвищій точці (315,8 м). Першим дослідником Галичиної Могили був Т. Земенський (1883 р.). У той час висота кургана, за його словами, сягала трьох метрів, а діаметр був 36 м. Розкопки двома перехресними траншеями не дали результатів [Ziemięcki, 1884, s. 88–94; Свистун, 1901, с. 16–25]. Такою самою методикою скористався в своїх дослідженнях і Й. Пеленський (1911 р.), що не принесло і йому успіху [Пастернак, 1944, с. 52]. В роки Першої світової війни посеред могили були викопані два бліндажі з окопами, які фактично призвели до руйнації пам'ятки. В 1934 р. почав свої дослідження Галичиної Могили Ярослав Пастернак.* Останній заклав у центрі кургана великий розкоп діаметром 15 м до глибини 1,8 м (за його словами, до підшови кургана). В північно-західній частині кургана він прокопав до глибини 2,85 м. Тут було знайдено залишки землянки з вогнищем часу «українського (трацького) гальштату». Не простеживши залишків поховання, Я. Пастернак інтерпретував Галичину Могили як «місце інтронізації перших галицьких князів ще задовго перед Володимирком, а відтак, коли цей звичай пережився чи був, може, церквою заборонений, могила залишалася історичним місцем» [Пастернак, 1944, с. 52]. У 1991–1992 рр. дослідження Галичиної Могили провела Галицька слов'яно-руська археологічна експедиція Інституту археології АН України та Івано-Франківського краєзнавчого музею [Баран, Томенчук, звіт, 1991/162; 1992/98]**. Розкопки носили охоронний характер, оскільки на цьому місці планувалось побудувати новий Галицький Успенський собор з відповідними житлово-господарськими церковними службами [Баран, Томенчук, 1993, с. 30–31; 1994, с. 16; 1998, с. 4–10; 1998, с. 10–18].

Перед дослідженнями розміри кургана становили по осі Пн.-Пд. 50 м, а по осі Зх.-Сх. – 45 м. Висота кургана досягала 1,8–2 м. Курган

---

*У цей же час (1934–1936 рр.), коли в Польщі проходили великі дискусії щодо ролі варягів у формуванні Давньопольської держави, почались і дослідження Могили Крака у Кракові. Їх результати не справдили сподівань польських норманістів (Kotlarczyk J. *Kopiec Krakusa – kopiec zagadek i rozczarowań* // ZOW. – 1979. – 45. – S. 52–63).

** Дослідження Галичиної Могили проводилось спільно з В. Бараном. Це стало початком нашої багаторічної співпраці в дослідженнях давнього Галича.

було поділено на чотири сектори з двома центральними бровками по осі координат. Крім того, одна додаткова бровка була залишена в IV секторі (ширина бровок 1 м). Було повністю розкопано три сектори (I, III, IV) та частину другого (II)*. Розкопи виходили за межі курганного насипу, охоплюючи велику частину периферії могили. Загальна розкопана площа становила 841 кв. м. У процесі розкопок було встановлено, що діаметр первісного насипу кургана становив 20 м, а разом з крєпідією – 26 м. (рис. 9).

Висота насипу в центральній частині доходила до 1,8–2 м. Насип кургана являє собою чистий супіщаний ґрунт світло-сірого кольору з невеликими включеннями. Разом з тим в окремих місцях зовнішнього краю насипу, при його основі, були виявлені п'ять пізньосередньовічних печей виробничого призначення та залишки окремих ям. У центральній частині насипу кургана чітко простежено межі великого старого розкопу Я. Пастернака (1934 р.). Поряд виявлено і залишки двох військових бліндажів та ряд окопів часів Першої світової війни (1915 р.). В насипі кургана збереглися також окремі сліди перехресних траншей з розкопок Й. Пеленського (1911 р.) та Т. Земенцького (1883 р.). У процесі досліджень насипу могили в її непотривоженій, оригінальній частині знайдено лише окремі дрібні фрагменти кераміки фракійського гальштату.

Навколо насипу кургана виявлено сліди стінки-крєпиди з дерев'яних колод довжиною 3–5 м, настелених у радіальному порядку по відношенню до центра. Діаметр колод 0,15–0,30 м. В деяких місцях вдалося простежити два-чотири горизонти колод (інколи обвуглених). Отже, висота стінки-крєпиди була близько одного метра (рис. 10). Насип кургана лежав на рівні давньої поверхні, що являла собою темний гумусний прошарок завтовшки 0,6 м, в якому інколи траплялись уламки кераміки фракійського гальштату, вуглики, обмазка. В західній частині кургана поряд з житлом, виявленим Я. Пастернаком у 1934 р., нами було знайдено неглибоку господарську яму цього ж часу. Цей культурний шар змінюється на перехідний шар завтовшки 0,3–0,4 м, нижче якого залягає глиняний материк.

У центральній частині кургана на глибині 1,8–2 м від сучасної поверхні виявлено давнє поховання. Його сліди простежено на рівні тогочасної денної поверхні. Останнє в своїй південно-західній частині

* Вона залишена для майбутніх контрольних розкопок.

було частково зрізане розкопом Я. Пастернака (1934 р.). Поховання було здійснене в неглибокій ямі видовженої форми, яка орієнтована по осі Пн.-Пд. Її довжина 3,6 м, ширина – 1,45 м, глибина – 0,2–0,4 м. У цілому яма мала чітку човноподібну форму. Вона була заповнена ґрунтом сіруватого кольору із включенням вугликів, дрібних шматків глиняної обмазки і досить виразно виділялась на фоні темного щільного горизонту давньої денної поверхні в підошві кургана. По краях усього периметра ями при детальному розчищенні виявлено обвуглені залишки дерев'яного човна-однодеревка, борти якого щільно прилягали до стінок ями. Отже, яма вже з самого початку була споруджена під човен. Довжина човна становила 3,5 м, ширина в задній, північній частині (корми) – 2,4 м. Передня частина, носова (південна) була звужена. Крім того, корма опущена на 0,4 м нижче від його носової частини. На кормі розчищено обвуглену поперечну дошку шириною 0,4 м, яка служила лавкою (рис. 11).

У носовій частині човна знайдено комплект речей спорядження знатного воїна (рис. 12–15). Центральне місце в ньому займав щит, від якого збереглась пляма тонкої золотої фольги круглої форми діаметром 42,6 см. Вона, очевидно, кріпилась на дерев'яну основу каркаса круглого щита. Біля нього лежали наконечники довгого дротика, два наконечники стріл, великий бойовий ніж-скрамасакс та три бойові сокири (рис. 12–15). Зокрема, наконечник дротика виготовлено зі стержня квадратної форми (0,5х0,5 см) з загостреним вістрям. Загальна довжина – близько 37 см (у трьох фрагментах). Наконечники стріл вузькі, черешкові. Одна з тригранним пером і короткою шийкою із розширенням пера в нижній частині. Загальна довжина – 8 см, ширина пера – 1 см, довжина пера – 4,8 см. Другий наконечник стріли – з чотиригранним пером, розширеним у середній частині. Загальна довжина – 6,5 см, довжина пера – 5 см, ширина – 0,7 см. Залізний бойовий ніж мав довжину 46 см з довжиною пера 35,5 см і шириною леза 2,5 см. Спинка леза пряма, заточка одностороння. Одна велика бойова сокира плоскообушна. В верхній і нижній частинах обуха є щекавиці. Лезо пряме, на кінці розширене, витягнуте донизу. Загальна довжина сокири 21 см, ширина леза – 5,5 см, довжина леза – 15,5 см. Діаметр отвору – 3 см. Сокира належить до типу VIII за О. Кирпичниковим [Древняя Русь, 1985, с. 310–311] і до типу «К» за Петерсоном [Лебедев, 1985, с. 124–125]. Друга сокира також плоскообушна з двома щекавицями і подовженим

вирізним обухом (рис. 12.2). Лезо відтягнуте донизу, з «борідкою». Загальна довжина сокири 19,5 см, ширина леза – 9 см. Сокира належить до типу IV за О. Кирпичниковим [Древняя Русь, с. 124–125]. Третя сокира була знайдена в носовій частині човна в положенні держакон догори, ніби вбита в борт. Сокира плоскообушна, з двома парами щекавиць. Тильна сторона обуха по низу має виступ для скріплення з рукояткою. Лезо ледь вигнуте, на кінці розширене і витягнуте донизу. Загальна довжина сокири 16 см, довжина леза – 12 см, а ширина леза – 5,5 см. Сокира належить до типу III за Кирпичниковим [Древняя Русь, 1985, с. 310–311] і до типу G за Петерсеном [Лебедев, 1985, с. 124–125].

У північній частині човна, під його східним бортом, знайдено залізне тесло, яке займало робоче положення держакон догори. Тесло велике, провушне, плоскообушне, з виступом по низу і з горизонтальною втулкою. Загальна довжина – 16 см, ширина леза – 8 см (рис. 13). Навпроти, біля західного борту човна, ближче до корми, знайдено велику заїзну пластину-окуття (кронштейн) з двома кільцями і двома парами стержнів, які кріпились до правого борту* (рис. 14). Це була залізна основа для кріплення стернового весла. Цікаво, що саме тут знаходилась центральна точка в побудові кургана. Увесь човен був покритий тканиною, відбитки якої простежувались на багатьох залізних предметах окремими плямами**.

Таким чином, курганний насип, могильна яма з залишками човна, предмети озброєння вказували би на здійснення похоронного обряду. Проте додаткове розчищення як у човні, так і під ним не виявило яких-небудь слідів захоронення. З цього випливає, що поховання являє собою кенотаф знатного військовонаачальника. Саме захоронення в човні і спорудження такого великого кургана діаметром 26 м, а також згадка його в літописі під назвою «Галичина Могила» вказують, що він був споруджений, найімовірніше, на честь князя.

Сама назва могили, а також вказівка літописця про те, що він ще раз повернеться до історії Галичиної Могили і розповідь про початки Галича, дає підставу вважати, що князь міг бути і засновником міста Галича. Це підтверджує, зокрема, і хронологія всього ком-

---

*Довжина кріплення кронштейна дає товщину стінки (борту) човна в чотири сантиметри.

**Часто відбитки тканини є з обох сторін, що може свідчити і про наявність її на дні човна та «покривала» зверху.

плексу речей поховального інвентаря, який датується в межах IX–XII ст. Наші дослідження оборонних споруд Крилоського городища (як внутрішньої, так і зовнішньої оборонної системи) датували час їх спорудження серединою X ст., коли Галич утверджується як ранньосередньовічне місто.

Очевидно, саме цим періодом (сер. X ст.) і датується Галичина Могила. Тому вона мала таке важливе символічне значення, яке пов'язувало її із заснуванням самого міста. А відсутність навколо неї на значній площі культурного шару X–XI ст. дозволяє зробити висновки про існування тут міської вічевої площі, де відбувались найбільші релігійні та державні (міські) урочистості, зокрема прийняття тут князівської влади, що було замінено в християнські часи освяченням вступу на галицький стіл в Успенському Соборі.

Галичина Могила входить до невеликого кола окремих літописних князівських могил. У писемних джерелах раннього і розвинутого середньовіччя в Східній, Центральній та Північній Європі згадується близько десяти аналогічних курганів-епонімних могил, пов'язаних з княжими захороненнями дохристиянської ранньодержавницької доби. Це, зокрема, Могила Віщого Олега на Щекавиці (м. Київ), Олегова Могила (Ладога), Могила Ігоря (Іскоростень), Могила Олега (поблизу Вручого), Могила Святослава в Карпатах, Аскольдова Могила (Київ), Могила Святополка Окаянного («межи чехами і ляхами»), Могила Крака (Краків), Могила Сальверегіна (Сандомир) тощо. Їх дослідження в більшості показало відсутність автентичних поховань князів*. У зв'язку з цим О. Толочко говорить, що «одні кургани могли бути насипані як знаки жалоби, інші виконували ритуальні функції» [Толочко, 1990, с. 58]. Такої ж думки дотримуються й інші вчені [Андрощук, 2003, с. 5–10], зокрема М. Лебедев, який, характеризуючи Олегову Могили в Ладозі, говорить, що «це не могила – місце поховання, це ритуальне сідалище,

---

*Відомий варязький кенотаф («Південний курган») в датському Еллінзі, який було споруджено християнізатором Данії конунгом Гаральдом Синьозубим в 960 р. на знак славетних діянь. Його діаметр 77 м. і висота 11 м. В Швеції (Уппланд) є курган-кенотаф Отгара. Можна згадати ще більш ранній скандинавський гурган-кенотаф «Ракнехауген» (VI ст.). Його висота 15 м. і діаметр 100 м. Сліж згадати і про цікаві скандинавські паралелі пов'язані з етимологією назви Галич і «Галичина Могила». Зокрема, *Naiv* (гот.) – могила, *Halga* (гот.) – хрест, *Haldr* (герм.) – закляття, *Hal* (швед.) – скеля, гора, *Nails* (гот.) – воїн, герой (*інформація П. Драгомирецького*).

на якому відправлялись якісь суспільні і культові функції» [Лебедев, 1985, с. 215]*. Таку саму функцію виконували й ті одинокі могили, в яких все ж знаходились поховання, наприклад «Королівські Могили» Північної Європи, Чорна Могила і Могила Княжни Чорни в Чернігові тощо [Рыбаков, 1949, с. 14–51]. Це були могили князів-жерців часу існування язичницьких ранньофеодальних державних племінних об'єднань, коли князь виконував як культову (сакральну), так і політичну й військову функції. Всі ці висновки справедливі і для характеристики Галичини Могили, побудованої на вічевій площі долітописного, дохристиянського княжого Галича X ст. [Баран, Томенчук, 1993, с. 30–31; 1998, с. 4–10].

Але Галичина Могила виділяється з усіх попередніх могил своїм «варязьким»** (дружинним) поховальним обрядом, який не характерний для східнослов'янського обряду [Назаренко, 1982, с. 142–147; Ловмянський, 1985; Лебедев, 1985; Славяне и скандинавы, 1986; Istvan, 1986, с. 217–226; Моця, 1990, с. 90–97], зокрема:

а) використання дерев'яного кромлеху (шир. 5–6 м і висотою до 1 м) навколо насипу кургана (діаметром 26 м);

б) наявність човна (довжиною 3,5 м), вміщеного в неглибокій ямі і орієнтованого носовою частиною до півдня, зверху накритого тканиною (наметом). На бортах човна є сліди часткового «спалення»;

в) присутність специфічного набору зброї, до якого входять круглий позолочений щит, три бойові сокири, дві стріли, наконечник дротика і великий бойовий ніж-скрамасакс. Одна з сокир була «забита» в носову частину човна, решта речей розміщувались одною групою в цій же носовій частині.

---

* Існує індоевропейська традиція про існування біля міста могили-гори («сакрального топосу»), «сидіння» на якій надає легітимності правителю міста. Вона ще має назву «тронного пагорба», «тронного каменя», «наріжного каменя», «палладія царської влади». Цікавий обряд «інтронізації» зберігся у словаків. В «русальний тиждень» або на Різдво вибирали хлопця-«короля», який діставав владу протягом трьох днів свят, або на два роки. «Короля» в процесі «інтронізації» садили на найвишому в даному поселенні місці (*інформація О. Гуцуляка*)

** «Варязьке оформлення» не виключає і варязького походження великохорватського (галицького) князя, що було характерним для багатьох тогочасних європейських країн, в тому числі й Києворуської держави. Цим першим великохорватським князем міг стати один з намісників киево-руського князя на хорватських землях, який проголосив незалежність від великокиївської влади, що було підтримано місцевою боярською верхівкою.

Найбільш близька до Галичини Могили окрема група з дев'яти могил (з понад 2500), «великих курганів» Гнездовського могильника [Булкин, 1978, с. 33–34]. Їх діаметр близько 30 м і часто з плоскою вершиною. Вони з'являються в середині X ст. і зникають на рубежі X–XI ст. Характеризуються стійким набором ознак поховального обряду, включаючи поховання в човні, орієнтованого в більшості по осі Південь–Північ. Цим же часом датуються і більшість «великих курганів» Давньої Русі (в т.ч. Чорна Могила), які відносяться до давньоруської «дружинної культури». Вона сформувалась на основі варязької, фіно-угорської та слов'янської, була характерна для вищої військової професійної князівської дружини та носила міжетнічний характер. Поховання в Галичині Могили, яке, очевидно, належало хорватському князю – засновнику містостололиці, також відносилось до поховань «дружинної культури», яка з середини X ст. набула загальноєвропейського характеру. Як свідчать історичні джерела, хорватські князі не раз брали участь у воєнних походах (спускаючись у човнах по Дністру до Чорного моря) перших киево-руських князів на Константинополь: за Олега (907 р.), Ігоря (934–944 рр.) та Святослава (970 р.), коли саме і формувалась ця своєрідна «дружинна культура» [Блифельд, 1954, с. 148–164; Алешковський, 1960, с. 70–90; Седов, 1982, с. 248–256; Толочко, 1990, с. 99–121; Моця, 1993, с. 55–69].

1.2. Курганні могильники давнього Галича

На жаль, мусимо констатувати повну відсутність у давньому Галичі ґрунтових могильників з трупоспаленнями, які б відповідали найранішньому періоду городища. У зв'язку з цим змушені почати наш розгляд з курганних могильників міста і його околиць [Томенчук, 1994, с. 33–35]. Зокрема, тут відомі лише два курганні могильники, які розташовані в межах зовнішньої (східної і західної) системи оборони долітописного Галича (рис. 8).

Один з них розміщений в межах східної зовнішньої оборонної системи біля роздоріжжя трьох старих галицьких доріг, одна з яких вела до Дністра. Він знаходиться на віддалі 1800 м від Крилоського городища на підвищеному плато вододілу рік Лукви і Дністра (ур. Глинне-Воротиська). Могильник складається з п'яти курганів, розміщених в основному по осі Пн.-Пд. (рис. 16). У центрі курганної групи знаходиться один великий (діаметром 18 м і висотою 2 м)

курган (№ 1), до якого з півдня примикає невеликий (діаметром 6 м і висотою 0,6 м) курган (№ 2). Ще три кургани (№ 3, 4, 5) знаходяться на віддалі 10 м від центрального (№ 1), їх діаметр 6–12 м і висота близько одного метра. Всі могили мають на поверхні сліди розкопок (перехресні траншеї чи шурфи), проведених в основному Я. Пастернаком у 30-ті рр., та новітні грабіжницькі ями. Матеріали його розкопок відсутні і ніде в джерелах не згадуються. В 1992–1993 рр. на території могильника нами проведено консерваційні роботи, які супроводжувались невеликими охоронними розкопками. Вони, зокрема, показали, що в кургані № 4 грабіжницькою ямою було порушене тілопальне (на стороні) поховання (рис. 16, 17). В шарі попелу, перемішаного з кальцинованими кістками, в підшві кургана було знайдено три дуже обгорілі бронзові гудзички і бронзову нашивну прямокутну бляшку. В кургані № 3 у викиді з грабіжницької ями знайдено декілька уламків ранньогончарної кераміки XI ст. Слідів поховання не виявлено. Охоронними розкопками в кургані № 2 відкрито залишки трупопокладення в ямі розміром 2,6x1 м і глибиною 0,5 м. (рис. 16, 17). Орієнтація західна, християнська. Вздовж двох бічних стін могильної ями знайдено чотири великі залізні цвяхи-костилі. Від самого кістяка збереглась лише частина великої стегнової кістки. Кургани № 1 і № 5 майже повністю знищені старими шурфами і новітніми ямами. Таким чином, курганний могильник в ур. Глинне-Воротиська представлений як тілопальними похованнями, так і підкурганними тілопокладеннями в ямах і відповідає загальній схемі еволюції поховального обряду на південноруських землях кінця IX – початку XII ст. [Моця, 1990, с. 67–108]. На території Галицько-Буковинського Прикарпаття найближчими його аналогами є окремі поховання Горішньошерівецького, Чорнівського і Городницького могильників. Могильник в ур. Глинне-Воротиська пов'язаний з великим (3 га) городищем, розміщеним поряд (ур. Штепанівка). Він, очевидно, був окремою князівською фортецею другого і третього періодів одержавлення (рис. 6).

Другий курганний могильник розміщений в межах західної зовнішньої системи оборони долітописного Галича, біля роздоріжжя двох старих галицьких доріг, одна з яких йшла вздовж р. Лімниці до Дністра. Він знаходиться на віддалі 3800 м від Крилоського городи-

ща на підвищеному вузькому плато вододілу рік Лімниці і Лукви (ур. Ліс Діброва)*. Могильник складається з двох курганных груп (рис. 18). У першій (західній) групі центральним є курган діаметром 14 м і висотою 1 м (№ 1), біля якого розміщені ще чотири менших (№ 2, 3, 4, 5) діаметром 5–7,5 м і висотою 0,5–0,7 м. Друга (східна) група розміщена на віддалі 30–40 м від західної. Вона складається з двох великих курганів (№ 6, 7) діаметром 10–15 м і висотою 0,8–1,5 м. Всі кургани мають на поверхні сліди незасипаних старих розкопів і шурфів. Матеріали і документація про ці дослідження не збереглися, тому інформація в цілому дуже фрагментарна і суперечлива [Пастернак, 1937, с. 14–18; 1944, с. 53–55; 1961; Археологічні пам'ятки, 1982, с. 10]. У кінці ХІХ ст. один з курганів розкопував І. Шараневич. У 30-х рр. ХХ ст. могили досліджувались Я. Пастернаком [Пастернак, 1944, с. 10]. В 1992–1993 рр. на території могильника нами проводились консерваційні роботи, які супроводжувались невеликими охоронними розкопками. Зокрема, вони показали, що в курганах № 2, 3, 4 шурфами Я. Пастернака були пошкоджені глибокі і великі могильні ями з тілопокладеннями з західною орієнтацією (рис. 19). Ями розміром 2–2,5х1–1,7 м і глибиною 0,5–0,7 м. У земляному викиді кургана № 2 знайдено бронзове кільце (перстень), в кургані № 3 – уламки кераміки ХІ ст., а в кургані № 4 – уламки посуду ХІІ ст. В останньому простежено сліди дерев'яних конструкцій. Звертає на себе увагу повний розклад у цих ґрунтах кістяків, а також відсутність інвентаря. Це, очевидно, було причиною того, що Я. Пастернак не згадає ці свої дослідження в працях, присвячених давньому Галичу.

Найцікавішим у цьому могильнику є найбільший курган № 7. Насип сильно пошкоджений двома перехресними траншеями і великим шурфом, у викиді з яких зараз ще є багато крупного каміння – гальки. Траншеї зроблені, очевидно, І. Шараневичем, який сприйняв наявність у насипі каміння за рештки монументальної споруди, про що згадає Л. Чачковський [Чачковський, Хмілевський, 1938, с. 15]. Другий розкоп – у центрі могили – характерний для розкопок курганів Я. Пастернаком, про що можна

---

*У цій частині вододілу розміщений великий могильник з 65 курганів, які належать до енеоліту, бронзи і раннього заліза. Все ж здебільшого поховання відносяться до епонімного могильника комарівської культури [Пастернак, 1961, с. 264–266]. У давньоруський час тут традиційно продовжили здійснювати курганні захоронення.

здогадуватись з його коротких описів: «Могила II... біля лісової рогачки, один метр заввишки, 16 м в промірі. У глинястому насипі зверху було досить багато вугликів... На глибині 30 см показався у східній частині могили подовгастий (100x200 см) насип з великих ріняків у напрямі схід-захід, а на ньому знайшлося кілька черепків з посуду, ліпленого вільноруч... та кілька дрібних, спалених, мабуть, тваринних кісток. Цей кам'яний насип, перемішаний з чорною землею, йшов на 110 см углиб, а під ним, у східній частині цієї просторої могильної ями, лежав випрямлений людський кістяк головою до північного заходу... так само сильно роз'їдений гумусовими квасами... Поруч з головою небіжчика знайшлися два ковтки з поганого срібла, вздовж лівого рамена лежала кінська голова із залізним удилом між зубами. Біля неї лиш ледве виднілися останки дерев'яного сідла і одне залізне стремено. Коло лівої ноги внизу лежала залізна пряжка, недалеко неї між ногами небіжчика – залізний ніжик та друге стремено, але не з одної пари. Біля правого стегна небіжчика було кілька кусків залізного окуття сагайдака й чотири залізні стріли... Цікаво, що описана прямокутна яма була виповнена під кістяком до глибини 1 м камінням та чорною землею, а на її дні, півтретя метра від верху могили, була вибрана посередині ще кругла яма, 45 см в промірі, 55 см завглибшки... Призначення її нерозгадане...» [Пастернак, 1944, с. 55]. Це поховання Я. Пастернак датує рубежем IX–X ст. і відносить до давньоугорського поховання. (рис. 20, 22, 23, 24).

Друге «давньоугорське» поховання виявлене ним в одиночному кургані, який знаходився на віддалі 500 м від останнього (рис. 21). Незасипаний розкоп зберігся і нині (курган № 8). Я. Пастернак писав: «Могила I – в лісі «Діброва», відділ VI, один метр заввишки, 14 м в промірі... Майже точно посередині могили показалася прямокутна могильна яма, 280x70 см завбільшки, в напрямі від північного заходу до південного сходу. В північно-західному кінці ями знайшовся на глибині 90 см череп кінський з поржавілою залізною вуздечкою між зубами, а на самому дні ями лежав випрямлений людський кістяк, головою до північного заходу... в стані дуже сильного розкладу... Біля не збереженої вже голови небіжчика стояв цілий горщик... точений на гончарському колі. По всій могилі було розкидано 17 золотих та близько 20 срібних бляшок з виби-

тим стилізованим орнаментом і з маленькими дірками... На висоті грудей небіжчика лежала одна намистина з карніолію й маленький бронзовий гудзик. На рівні живота знайшовся золотий перстень з сердоліковим «очком»... два перстені-кільця з золотого дроту... дві великі залізні стріли, половина залізної пряжки та тонка бронзова пряжка... Біля кости правої ноги небіжчика лежала дерев'яна ручка нагайки... між колінами і стопами кістяка знайшлися три тридільні шкіряні прикраси до кінської упряжі, покриті бронзовими посрібленими бляшками. На місці лівої п'яти лежало одно залізне стремено... Під останками кістяка й по обох боках збереглися скупі останки дощок, але ця домовина була, мабуть, без віка...» [Пастернак, 1944, с. 54–55] (рис. 23, 24).

Останнє поховання, як і поховання № 7 (Могила II), Я. Пастернак відносить до давньоугорських захоронень і датує рубежем IX–X ст., що на багато років стало загальноприйнятим висновком [Pasternak, 1937, s. 1–7; Балинт, 1972, с. 176–188; Эрдели, 1972, с. 128–144; Федоров, 1972, с. 168–174; Ширінський, 1969, с. 118–124; Эрдели, 1986, с. 310–348; Балагурі, 1992, с. 66–67]. Останнім часом О. Моця заперечив ці висновки. Він говорить, що «наявність курганних насипів, які практично невідомі на давньоугорських некрополях X–XI ст. [Kynucz, 1986; Koperski, 1978, s. 214–230; 1978, s. 115–199; 1982, s. 261–267; 1987, s. 10–15], і аналогічний набір інвентаря в могильних старожитностях кочівників епохи середньовіччя на території Східної Європи (для яких саме і характерні кургани) дозволяють відносити описані комплекси до археологічних пам'яток останніх» [Моця, 1992, с. 42; 1990, с. 19–20]. Ми також схильні прийняти ці зауваження О. Моці, які підтверджуються аналізом як поховального обряду, так і поховального інвентаря, і пов'язати їх з пізнішими (XI–XII ст.) печеніго-половецькими захороненнями [Плетнева, 1958, с. 151–226; 1975, с. 260–300; Степи Евразии, 1981, с. 213–221]. З останніми, населення Галицької землі протягом X–XIII ст. перебувало в постійних контактах, що засвідчено літописними повідомленнями, але майже не простежується в археологічному матеріалі. Тому присутність двох багатих кочівницьких поховань біля слов'янського дружинного курганного некрополя XI–XII ст. в околицях давнього долітописного Галича дозволяє відносити їх до одного (змішаного типу) могильника,

залишеного тут двома прибулими групами населення в зв'язку з відповідними політичними обставинами.

Поява подібних могильників з підкурганними похованнями в Галичі і на території Галицько-Буковинського Прикарпаття пов'язана з процесами одержавлення галицьких (хорватських) земель.

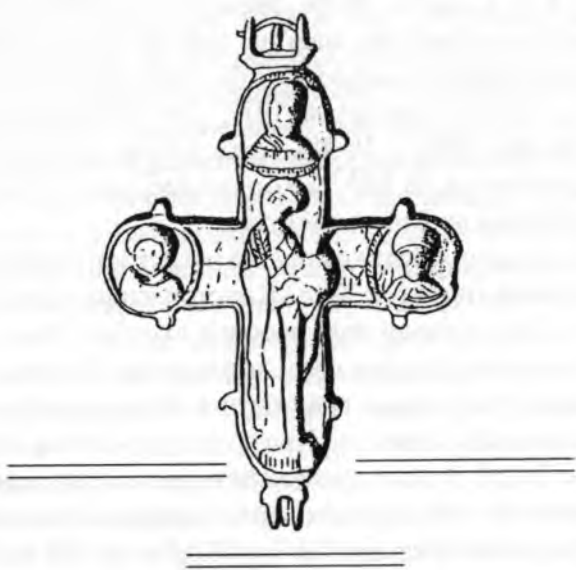
Таким чином, у зв'язку з такою малочисельною і нехарактерною в цілому для Галицької землі поховальною курганною обрядовістю (рис. 52), яка засвідчена і в Давньому Галичі (X–XII ст.), можна сподіватись на існування міського некрополя з ґрунтових тілопальних поховань*. Вони можуть знаходитись як на території Крилоського городища, так і в його ближніх і дальніх околицях. Крім єдиного міського некрополя (чи декількох), повинні існувати й окремі могильники, пов'язані з сільською округою. Пошуки і їх вивчення повинні стати найближчим завданням археологічних досліджень як давнього Галича, так і Галицької землі X–XI ст.

---

*Подібний могильник виявлений лише на Ревнянському городищі. На території всіх інших хорватських городищ IX–XI ст. зафіксовані лише окремі невеликі курганні могильники, які з'явилися тут у процесі одержавлення хорватських земель спочатку київсько-волинськими князями, а потім галицькими (Ростиславовичами). Детально ці процеси розглядаються в розділі 3.

Розділ 2
Християнські кладовища
давнього Галича

Галицька земля завжди стояла на перехресті впливів Візантійської (східної) і Римської (західної) Церков, що не могло не позначитись на її історії та культурі [Ісаєвич, 1993, с. 3–5]. Впливи двох Церков (з 1054 р. православної і католицької) та складні державотворчі процеси на її території визначили на багато століть своєрідність розвитку християнства Галицької землі. Про це свідчать скупі історичні джерела, які знаходять підтвердження в нечисленному археологічному матеріалі, зокрема при дослідженні християнських церков і кладовищ. Щоб краще зрозуміти ці процеси і їх наслідки, коротко зупинимось на її історії. В цілому християнство на Галицьких землях пройшло, на нашу думку, кілька етапів:

1. Окремі джерела говорять про можливість короткочасного входження західноруських (хорватських) земель до складу Великої Моравії епохи Ростислава і Святополка та єпископа Мефодія (друга половина IX ст.). Це міг бути, очевидно, початок християнських (візантійсько-римських) впливів на населення цих земель, пов'язаних з Кирило-Мефодіївською місією [Королюк, 1972, с. 207–228; Гавлик, 1976, с. 156–185; Застерова, 1977, с. 9–11; Ширинський, 1978, с. 203–206; Поулик, 1985, с. 28–49]. Археологічно цей процес поки що не підтверджується. В 885 р. хорватські землі були, очевидно, приєднані Олегом до Київської Русі.

2. Після падіння Великоморавської держави в результаті завоювання її уграми (початок X ст.) її наступницею стала Давньочеська держава. До її складу тоді недовго входила Мала Польща (м. Краків) і, можливо, західні землі хорватів (м. Перемишль), західні землі волинян (Червенські гради), про що говориться, зокрема, в пізнішій Установчій грамоті Празького єпископа (973 р.) [Королюк, 1960, с. 3–23]. В цей період західнохорватські землі могли зазнавати деяких впливів римської християнізації, яка проводилась в Польській державі Мешком I (966 р.) [Королюк, 1964]. В 981 р., після взяття Перемишля Володимиром, західнохорватські землі повернулись до Київської Русі. В 988–989 рр. Володимир, наслідуючи своїх європейських сусідів, приймає християнство, але, на відміну від них, православне [Голубинский, 1901; Брайчевский, 1988; Рапов, 1988].

3. Скориставшись з послаблення Київсько-Руської держави, Болгарського царства та загибелі Великої Моравії, на території хорватів у сер. X ст., очевидно, виникає Хорватське князівство [Тимошук, 1995, с. 214–218]. Знаходячись в оточенні вороже налаштованих сусідніх держав (Угорщини, Чехії, Польщі), які були християнськими ранньофеодальними країнами, що вели проти нього активну військову і церковну політику, Хорватське князівство повинно було протистояти їх церковним (латинським) впливам своєю «національною» язичницькою релігією. Археологічно цей процес простежується наявністю язичницького поховального обряду і відповідних культових святилищ, які надалі тут традиційно існували.

4. У 992–993 рр. в результаті русько-хорватської «війни» хорватське князівство було знову і тепер вже остаточно включене до складу Київської Русі. Одним з його політичних наслідків був початок християнізації цих земель. Історик В. Татищев писав, що в 992 р. «Володимир ходив по Дністру з двома єпископами, багатьох людей навчаючи, хрестячи...» [Татищев, 1963, с. 148–150; Рапов, 1988, с. 349–366]. Археологічно цей процес ранньої християнізації в хорватських землях поки що також не простежується. Після ліквідації хорватського князівства воно було, очевидно, розчленоване на окремі землі, і Галич (як і решта князівських хорватських столиць) на короткий час занепадає як політичний центр. Вся Галицька (Хорватська) земля ввійшла до складу Волинської волості, де у Володимирі знаходилися князівський і єпископський центри, підпорядковані Києву. Таким чином, Володимир (Волинський) стає столицею величезної території, яка об'єднує всі західноруські землі (хорватів і волинян). Правда, після смерті Володимира Святославовича (1015 р.) Польща майже дванадцять років (1018–1031 рр.) знову короткочасно володіла землями західної Хорватії (м. Перемишль) і західної Волині (Червенські міста) [Насонов, 1951, с. 127–144].

Після смерті Володимира Святославовича, а особливо після смерті Ярослава Мудрого (1054 р.) на окраїнах Київської Русі помітні ознаки феодальної роздрібленості, які не сприяють християнізації, а, навпаки, повертають в окремих регіонах традиції місцевих самостійних ранньодержавних племінних об'єднань (союзів), князівств з дотриманням язичництва. Археологічно на хорватських землях підтверджується подальше існування традиційного слов'янсь-

кого тілопального обряду і поява перших тілопокладень під впливом християнізації, яка здійснювалась Київсько-Волинською князівською адміністрацією.

5. У кінці XI ст. починається поступове відновлення державності на хорватських землях через заснування Ростиславичами (князями-ізгоями) «малих» князівських столів у Перемишлі, Звенигороді (1124 р.), Тереховлі, а потім і в Галичі (1141 р.). Починається період швидкого економічного і культурного підйому. Розпочинається і новий етап християнізації населення цих давньоруських князівств, яке здійснювалось новою князівською владою.

Найбільших успіхів у цьому державотворчому процесі досягає Володар Ростиславич. У своїй столиці Перемишлі він будує (1119 р.) і перший кам'яний храм Галичини – Соборну церкву Іоанна, в якій пізніше і був похований. Цей процес був продовжений Володимирком Володаревичем, який будує ще один храм в своїй столиці – Звенигороді. В середині XII ст. Володимирко Володаревич об'єднує всі землі в одне Галицьке князівство. Так у 1141 р. старий хорватський Галич стає стольним князівським містом, яке з середини XII ст. і до пізнього середньовіччя буде і церковним, і релігійним центром всієї Галичини*, що спричинило велике будівництво церковних комплексів. Зокрема, досліджено 14 з двадцяти відомих (рис. 25).

З цього часу (1141 р.) починається другий літописний період історії давнього Галича. Увесь цей сторічний період був позначений боротьбою прибулих (запрошених частиною бояр) нових князів Рюрикової династії (як Ростиславичів, так і Романовичів) зі старою місцевою боярською опозицією. Недовгі часи політичної стабілізації, коли Галицьке князівство зміцнюється і навіть утворюється Галицько-Волинська держава, постійно триває князівсько-боярська війна. У неї втягуються як інші князівства (Київське, Волинське, Чернігівське, Пересопницьке, Новгородське та ін.), так і сусідні держави (Угорщина, Польща) та кочівники. Все це, а також татаро-монгольська навала, призвели, врешті-решт, до того, що в середині XIII ст. Данило Романович засновує на Волинських (батьківських) землях нову столицю – Холм, і Галич тепер уже назавжди втрачає своє

---

*З середини XII до початку XIV ст. як єпископський центр. У XIV ст. як митрополитський центр, а потім – осідок митрополитських намісників. На початку XVII ст. у Крилосі було короткочасно відновлено центр Галицько-Львівської єпископії.

політико-державне значення. [Крип'якевич, 1990, с. 71–85; Пашуто, 1950; Ауліх, 1990, с. 97–102; Грицак, 1995, с. 48–148].

Історична топографія літописного Галича є надзвичайно складною, що пояснюється і складною еволюцією її формування [Ауліх, 1980, с. 113–150; Джеджора, 1991, с. 292–303; Томенчук, 1994, с. 19–22; 1996, с. 111–113; 1997, с. 19–28; 1999, с. 65–78]. Археологічно підтверджується існування тут двох основних містотворчих центрів: боярського (старого), навколо Крилоського городища як традиційного політико-духовного центру ранньої Галицької (Хорватської) землі, та князівського (нового) – на Дністрі як місця заснування тут прибулими князівськими династіями (двома основними: Ростиславичів та Ізяславичів-Романовичів) своїх укріплених резиденцій. Зокрема (з 1141 р.) Володимирка Володаревича з літописною церквою Спаса (городище площею один гектар в ур. Карпиця-Цегольня) та (з 1199 р.) Романа Мстиславича з церквою св. Пантелеймона (городище площею три гектари в с. Шевченково). Навколо цього нового князівського центру (на берегах Дністра і в нижній частині рік Лімниці і Лукви) формується великий (близько 50 га) князівський торгово-промисловий район-посад, де концентрується близько десяти церковних комплексів (північна група церков). Їх наступники із зміцненням своїх позицій в Галичі переходили вже до старого Крилоського городища (5 км від Дністра), де формувалася дитинець міста. Проте велике Крилоське (хорватське) городище (50 га) використовувалося в цей час лише частково. Площа дитинця княжого Галича в XII–XIII ст. становила вже тільки двадцять гектарів (рис. 8.9). Решта хорватських укріплень не використовувалась, оскільки змінилася структура міста (суспільства). Не функціонували і зовнішні західні (вододіл Лімниці-Лукви) та східні (вододіл Лукви-Дністра) укріплення. Останні всіма попередніми дослідниками безпідставно відносились до боярських укріплених дворів з храмами (за винятком двох невеликих церковних комплексів в ур. Воскресенське і Прокаліїв сад). Це саме стосується і комплексу невеликих оборонних валів, побудованих у річковій долині яру Мозолевого Поточку і невірно сприйнятих за залишки дамб.

Дитинець міста складався з двох основних частин: князівської і єпископської. Зокрема, сильно укріплений князівський замок (площею 6 га) розміщувався в центральній частині Крилоського городи-

ша, а не на Золотому Тоці (площею 1 га), як вважала вся дотеперішня історіографія (рис. 26). Так, згадаймо для порівняння дитинець Києва (місто Ізяслава) – 6 га, дитинець Чернігова – 6 га, Переяслава – 10 га, Полоцька – 6 га, Новгорода – 10 га, Володимира – 5 га.

У центральній частині галицького замку знаходився Успенський катедральний Собор, кладовище і князівські палаци. На території замку розміщувався і значний та різноманітний житлово-господарський комплекс з обслуговування князівського двору. Археологічним дослідженням тут виявлено потужний культурний шар XII–XIII ст. з численним матеріалом, який свідчить про житлово-господарську та військову діяльність його привілейованого населення [Аулік, звіти, 1969–1986; Баран, Томенчук, звіти, 1993–2000]. Нашими розкопками виявлено навколо замку потужні дерев'яно-земляні укріплення (II фаза), які згоріли в середині XIII ст. [Баран, Томенчук, звіти, 1993–2000; Томенчук, 1999, с. 65–78]. На північ від князівського замку, через дорогу, окремо знаходилась єпископська частина (ур. Золотий Тік). Тут був укріплений катедральний (єпископський) монастир з церквою, кладовищем, єпископським палацом та церковно-господарським комплексом. Археологічними дослідженнями на Золотому Тоці виявлено і відповідний матеріал з великою кількістю речей культового призначення (десятки хрестиків і хрестів-енколпіонів, стиліписала, фрагменти окуття і застібки книг, частини кадильниці, фрагменти скляного посуду, підсвічники, писанки, більше п'яти олов'яних єпископських печаток-молібдул тощо). За межами укріпленого дитинця (князівського замку) на південь від нього («за містом») була розташована стара вічева площа з літописною Галичиною Могилою. Навколо князівського замку і єпископського двору-катедрального монастиря, в межах старих хорватських укріплень Крилоського городища знаходився невеликий ремісничий район з обслуговування як князівського, так і єпископського дворів («окольне місто»).

Внизу, біля дитинця літописного Галича, вздовж р. Лукви, був розміщений великий (близько 30 га) посад міста. Його основу склали численні боярські садиби-двори. Галицькі бояри були нащадками родоплемінної знаті Хорватії, яка здавна осідала тут біля князівського замку. Цікаво, що в Галичі і в його околицях (у тому

числі дальніх) нами не виявлено жодних окремих феодальних замків. Галич став місцем концентрації більшої, якщо не всієї, частини галицького (всієї землі) боярства. Така концентрація тут численної боярської олігархії передбачала їх надзвичайну політико-економічну могутність в системі як Галича, так і всього Галицького князівства. Тут, на галицькому подолі (боярському посаді), також концентрується близько шести церковних комплексів. Так існували в літописному Галичі два центри, дві зони: князівська і боярська, зайшла і місцева, які постійно протистояли одна одній як політично, так і економічно та релігійно*. Це привело в середині XIII ст. до загальної кризи містастолиці, а згодом, в середині XIV ст., – до втрати державної незалежності [Крип'якевич, 1990, с. 110–113].

2.1. Прицерковні кладовища літописного Галича

Важливе місце у міській структурі літописного Галича займали і відповідні церковні структури (єпископські, монастирські, парафіяльні тощо), які обслуговували різні соціальні групи населення, зокрема князівські і боярські, посадські і сільські. Часто це приводило до різної релігійної (конфесійної) орієнтації, яка засвідчена історично, а археологічно проявляється у відповідних типах церков і прицерковних кладовищ тощо. Найбільш яскраво це простежується на вищому соціальному рівні міста. Так, існувала, зокрема:

1. Наявність при владі в Галичі різних князів (Володимирських, Київських, Новгородських, Чернігівських...) і королів (угорських, польських) з провізантійською чи проримською орієнтацією. Це приводило інколи до релігійних конфліктів (спроб введення церковної унії (1214, 1253 рр.) чи окатоличення.

2. Наявність значної кількості старих (місцевих) бояр та нових (зайшлих з князем і королями), які також мали різні політичні, економічні та релігійні цілі й орієнтації [Софроненко, 1955, с. 92–103].

Крім цього, в Галичі існували численні та багаті іноземні торгово-ремісничі колонії зі своїми церковними комплексами. Безперечно, в княжому Галичі XII–XIII ст. якась частина населення (як місцева, так і зайшла) була ще язичниками і відправляла свої архаїчні обряди, в тому числі поховальні.

---

*Крім них, у Галичі були ще дві великі соціальні групи: церковний клір і мішани. Перші більше підтримували бояр, другі – князя.

До складу всіх соціально виділених церковних структур давнього Галича входили як сама церква, так і кладовище. Визначення їх соціальної структури для окремих з цих об'єктів майже неможливе, зокрема, останнього (кладовища) через його «багатоукладність» і поховальну, обрядову християнську однорідність. Тому визначення соціальної структури могильника повинно йти через визначення соціальної і функціональної (релігійної) структур конкретної церковної будівлі, яка разом з прицерковним кладовищем складає єдиний нероздільний релігійний комплекс [Томенчук, 1993, с. 50–52] (рис. 20). Все це склало теоретичну підоснову для характеристики християнських некрополів давнього Галича.

Першою з відомих галицьких культових будівель є літописна (1152 р.) церква Спаса, яка знаходилась на території укріпленої резиденції Володимирка Володаревича (1141–1153 рр.)*. Вона розміщувалась на високому пагорбі між Дністром і Лімницею (ур. Карпиця-Цегольня в с. Шевченково) (рис. 32). Як показали наші дослідження, увесь цей княжий комплекс (церква з кладовищем, князівський палац тощо) був оточений по периметру дерев'яною стіною-частоколом (без рову). Навколо замку розміщувалось велике торгово-ремісничє поселення. В центральній частині цього невеликого (1 га) круглої форми городища в 1882 р. Л. Лаврецьким та І. Шараневичем, а в 1980–1981 рр. О. Іоаннісяном було досліджено залишки фундаментів першого галицького храму [Szaganiewicz, 1883, с. 162–163; Иоаннисян, 1986, с. 102–109]. Останній її дослідник говорить, що храм відноситься до раннього етапу галицької архітектури, яка має коріння в романській архітектурі Малопольці, а пізніше знаходить своє продовження в архітектурі Володимиро-Суздальської Русі часів Юрія Долгорукого і датується першою половиною XII ст. [Иоаннисян, 1981, с. 38–39].

Церква являла собою чотиристовпний триапсидний варіант храму і була побудована в романській квадровій білокам'яній техніці, яка ніде в цей час на Русі ще не використовувалась. Її розміри 19,7х17 м. Церква мала незначне зовнішнє декорування та внутрішній фресковий розпис. Підлога була викладена трикутними та чотирикутними керамічними плитками, окремі з яких мали рельєфне зображення

---

* Можливо, тут знаходився і княжий двір Івана Васильковича та перша єпископська резиденція Косми.

(«штетінка»). Наявність фігурних плиток свідчить про існування «омфалію».

У 1981 р. О. Іоаннісяном під південною стіною було знайдено захоронення (№ 1), яке знаходилось під підлогою храму. Поховання являло собою витягнуте тілопокладення на спині, голова повернута прямо, права рука витягнута вздовж тіла, а ліва лежала на животі. Захоронення здійснене на глибині 0,36 м від рівня підлоги (2,22 м від сучасної поверхні). Це єдине поховання в храмі, на нашу думку, належить Володимирку Володаревичу як його фундатору. Ще одне поховання (№ 2) було виявлено О. Іоаннісяном з зовнішньої сторони цієї ж південної стінки. Простежено сліди великої (2,25x1,25 м) могильної ями, заглибленої на 2,12 м від сучасного рівня поверхні. В ній виявлено залишки дерев'яної домовини з похованням. Останнє було безінвентарне. Зафіксовано положення рук, які були складені на животі [Иоаннисян, звіт, 1981/68, с. 1–8]. При дослідженні церкви Спаса в 1882 р. ззовні північної стіни було виявлено захоронення в кам'яному саркофазі. Саркофаг дитячий, «...довжиною 135 см, шириною в головах 62 см, в ногах 55 см, висотою 53 см. Дно нахилене в бік ніг, а на рівні колін була кругла дірка (для відливу сукровиці з тіла)... Кості розкидані. Між ними знайдено кусок зотлілої вовняної тканини та остатки якогось ременя» [Пастернак, 1944, с. 139].

У 1991 р. автором було проведено невеликі дослідження кладовища, яке розміщувалось на схід від храму [Баран, Томенчук, звіт, 1992/98, с. 9–15]. В основному воно зруйноване укріпленнями військового форту Першої світової війни. Проте вдалося простежити східну, периферійну ділянку кладовища. Загальна довжина кладовища становила близько 30 м. Останні могили доходили до оборонної стіни-частоколу, не виходячи за його межі (рис. 33–35). Це свідчить про функціонування кладовища протягом існування давньоруських укріплень. Всього нами виявлено 14 поховань, які здійснені в неглибоких (0,3–0,55 м) ямах на рівні передматерика. Поховання являли собою витягнуті тілопокладення на спині, орієнтовані головою на захід (з невеликим сезонним відхиленням). У більшості захоронень (№ 4, 6, 7, 9, 10, 12) руки складено в комбінації: ліва рука на грудях, права лежить на животі. У трьох випадках (№ 5, 11, 13) обидві руки було складено на животі. Поховання чоловічі, жіночі, дитячі. Виділяється поховання № 13, яке було

здійснене в глибокій (0,95 м) могильній ямі розміром 1,95x0,7 м. Захоронення жіноче (25–30 р.). Голова лежала на кам'яній «подушці», руки складено на животі. В межах розкопу всі поховання в плані утворювали чітку рядну систему з помітним внутрішнім групуванням, яка, очевидно, була притаманна і всьому кладовищу. В цілому кладовище біля Спаської церкви, згідно з її датуванням серединою XII ст., також повинно відноситись до цього часу. Воно невелике (приблизно 30x30 м), одношарове. Очевидно, використовувалось в основному при Володимирку Володаревичу (1141–1153 рр.). Кладовище обслуговувало лише мешканців князівського двору. Однак у зв'язку з тим, що це був, очевидно, перший християнський храм у Галичі періоду його становлення, прицерковне кладовище служило місцем захоронення і для навколишньої округи, в тому числі для окремих чернечих поховань*. Наші дослідження кладовища не підтвердили твердження окремих істориків про існування цього церковного комплексу ще і в пізньому середньовіччі.

Неподалік князівського замку Володимирка Володаревича, у 800 м на південь від нього (ур. Полігон), в середині XII ст. було засновано, очевидно, латинський монастир з невеликою кам'яною (діаметром 14,9 м) одноярусною ротондою-квадрифолієм. Церква мала незначне зовнішнє декорування. Підлога була викладена квадратними керамічними плитками, серед яких траплялись і з рельєфним зображенням (грифона, орла). Останні ідентичні плиткам з Успенського Собору і з розкопаної нами монастирської церкви літописного Василева на Дністрі. Фундатором монастиря в ур. Полігон, очевидно, була дружина Володимирка Володаревича Софія (дочка угорського короля Коломана I). Необхідність такого монастиря з латинською церквою і кладовищем була пов'язана з наявністю численного угорського оточення Софії. Ротонда була як баптистерієм (хрещальнею), так і усипальницею, що відповідало функціональному призначенню церковних споруд цього типу. Під час досліджень ротонди Л. Лаврецьким та І. Шараневичем (1882 р.) тут було знайдено три поховання [Пастернак, 1944, с. 76]. Повторними дослідженнями О. Іоаннісяна (1979 р.) всередині ротонди виявлено чотири поховання і ще два – ззовні, біля північної стіни [Іоаннісян, 1983, с. 231–243]. Останній дослідник датує їх чомусь

*На Спаському кладовищі могло бути близько 60–80 поховань.

пізньосередньовічним часом. На нашу думку, поховання відносяться до часу функціонування ротонди і кладовища, яке біля неї виникло. Всі захоронення неглибокі. В засипці ям траплялись залізні цвяхи. Орієнтація поховань західнохристиянська і водночас паралельна основній осі ротонди та її стінам. За даними місцевого населення, при оранці навколо ротонди часто виорюються кам'яні плити, які, очевидно, є рештками підплитових поховань. У 1992–1993 рр. автором було проведено невеликі розвідкові охоронні розкопки навколо ротонди (рис. 36). Виявлено шість поховань, які вказують на існування тут невеликого кладовища, розміщеного на схід і на північ від ротонди*. Усі захоронення безінвентарні, неглибокі (0,7–0,8 м), здійснені за християнським обрядом, різностатеві і різновікові. Датуються, очевидно, як і ротонда, серединою – другою половиною XII ст.

Близько 30 років князував Володимирко Володаревич, з них 12 років – у Галичі, і став справжнім творцем молодої, але сильної Галицької держави. Ярослав Володимирович (Осмомисл) продовжив політику батька на зміцнення Галицького князівства (1153–1187 рр.). Спираючись на підтримку бояр, Ярослав Осмомисл будує на території боярського Галича (Крилосьькому городищі) новий князівський замок, який на 34 роки стає його князівською резиденцією. В центральній частині замку Ярослав Осмомисл побудував Успенський кафедральний Собор**, який був пов'язаний зі створенням тут і Галицької єпископії [Петрушевич, 1884, с. 3–192]. Аналіз його будівельно-технічних і художніх особливостей дозволяє говорити дослідникам про значні угорсько-польські впливи або вбачати його зв'язки з Чернігівською архітектурною школою [Пастернак, 1944, с. 82–141; Иоаннисян, 1982, с. 13; Воробьева, Тиц, 1983, с. 229; Лукомський, Петрик, 1994, с. 56–58]. Успенський Собор був великим (32,4х37,5 м) чотиристовпним храмом, оточеним з трьох сторін двоярусними галереями. А в цілому Собор був п'ятиверховим, з однією центральною банею і чотирма меншими над наріжними приміщеннями галерей [Лукомський, 2002]. Успенський Собор став новою князівською усипальницею останніх Ростиславичів (рис. 27).

*Кладовище біля ротонди-квадрифоля могло мати 25–50 поховань.

**Спорудження Собору, очевидно, було розпочато ще Володимирком Володаревичем [Лукомський, 2002, с. 578–607].

У східному притворі, справа від входу, під залишками дерев'яної підлоги Я. Пастернаком виявлено кам'яний саркофаг з похованням, очевидно, Ярослава Осмомисла [Пастернак, 1944, с. 132–141] (рис. 28). Саркофаг виготовлено з одного блока вапняку. Його довжина 207 см, ширина – 65–67 см, а висота – 72–75 см. Стінки товщиною 14–16 см* (рис. 25). У саркофазі лежав кістяк чоловіка (50–60 р.) [Горбенко, 1996]. Кістки були розкидані і перемішані. На схід від нього, в ногах, знаходилось захоронення молодої дівчини. На чолі в неї було чільце з парчі, гаптоване золотою ниткою. За головою лежала тюльпаноподібна скляна посудина. Поховання могло належати невідомій нам дочці Ярослава Осмомисла від «нешлюбної» Насті Чагрівни. Слід згадати, що в ХІХ ст. під підлогою каплички, спорудженої на фундаментах Успенського Собору (ХVІ ст.), на глибині понад три метри від сучасного рівня поверхні було знайдено «чотири домовини з гіпсового каменю, які при витяганні розпалися» [Левицький, 1881]**. Я. Пастернак, а за ним Ю. Лукомський віднесли ці захоронення до пізньосередньовічного часу [Бандрівський, Лукомський, Сулик, 1992, с. 9–11]. На нашу думку, така велика глибина захоронення цих саркофагів, а саме до рівня саркофага Ярослава Осмомисла, може свідчити про їх одночасність. На жаль, додатковий матеріал відсутній, тому є необхідність проведення повторних розкопок. Ми думаємо, що тут, у цих чотирьох саркофагах, могли бути похованими лише Володимир Ярославович*** і три брати-князі Ігоревичі (Роман, Святослав, Ростислав). Останні були внуками Ярослава Осмомисла (по материній лінії – Єфросинії-Ярославни). В 1210 р. Ігоревичі були страчені галицькими боярами і, очевидно, пізніше перепоховані в Соборі десь у 1236–1238 рр. Ростиславом Михайловичем Чернігівським під час його князювання в Галичі. Вони були між собою родичами – Ольговичами.

Таким чином, Успенський Собор став справді усипальницею останніх Ростиславичів: Ярослава Осмомисла як його фундатора, його дочки і сина та внуків.

* Саркофаг знаходиться в експозиції Івано-Франківського краєзнавчого музею.

** «Бл. п. митрополит Антоній з бл. п. офіціалом Михайлом Гарасевичем веліли копати в цій каплиці і знайшли глибоко в землі чотири домовини з гіпсового каменя, які при витяганні розсипалися. Більше не знайшли нічого...» (Слово. 1881. ч. 8. Львів).

*** Така ж думка існує і в С. Горбенко [Горбенко, 1996, с. 128].

Біля Успенського Собору знаходилось і невелике кладовище, яке існувало з середини XII ст. до XVII ст. Його сліди простежено в різних місцях навколо Собору. Найбільш цікавою і, очевидно, найстарішою є ділянка, розміщена на схід від апсид Собору, яка досліджувалась Я. Пастернаком та І. Старчуком у 1941 р. [Пастернак, 1944, с. 150–152]. Проте відсутність документації і детального зведеного плану та стратегії могильника, який іноді мав «2–3 поверхи поховань», ускладнює сьогодні його аналіз. Так, на плані розкопу (рис. 30) Я. Пастернаком було зафіксовано 58 поховань, а в тексті говориться про 99, і лише 26 віднесено ним до «княжих часів». На плані розкопу 1941 р. простежуються чітка рядна система захоронень (зокрема, два ряди на площі 30х10х19х14х6 м). Між ними виділяються окремі групи могил, які мають дещо зміщену орієнтацію відносно основних груп. Помічена нами і невелика кількість поховань на цьому кладовищі, особливо в південно-східній частині та під південною стіною храму.

Глибина захоронень різна, від 0,2 до 2,4 м. Всі поховання здійснені за єдиним християнським обрядом (витягнуті тілопокладення на спині, орієнтовані головою на Пд. Зах., відносно орієнтації Собору (азимут храму 100°). Руки в більшості складено на грудях або на животі. Поховання чоловічі, жіночі, дитячі. В декількох випадках на жіночих кістяках знайдено залишки тканини з золотою вишивкою. На окрему увагу заслуговує поховання № 26. На чолі жінки лежало «чільце-злотоглав з нашитими бронзовими позолоченими бляшками». На шії зафіксовано залишки стоячого парчового коміра, який застібався на декілька бронзових гудзиків. В іншому, дитячому, похованні знайдено скляний кручений браслет. Серед захоронень кладовища Успенського Собору виявлено декілька поховань з «кам'яними подушками». Ярослав Пастернак, дослідник кладовища, говорить про нього як про «боярський цвинтар», що, на нашу думку, не зовсім вірно [Пастернак, 1944, с. 152]. Дане кладовище, яке знаходилось на території князівського замку, біля головного Собору князівства, очевидно, обслуговувало невелику, але різноманітну соціальну групу з близького князівського оточення (адміністрація, військова верхівка та їх сім'ї) та окремих представників кафедрального духовенства.

Успенський Собор був катедральним храмом, побудованим у зв'язку із заснуванням галицької єпископії, і став місцем відправлення всіх релігійних і державних (міських) свят. Сам єпископський осідок,

очевидно, знаходився поруч з князівським замком, на території укріпленого катедрального (єпископського) монастиря в ур. Золотий Тік. Тут знаходились єпископський палац і невелика монастирська церква з кладовищем. Церква не знайдена, а сліди кладовища виявлено багатьма дослідниками (рис. 31). Так, на початку ХХ ст. Й. Пеленським тут було «розкопано окремі кістки та надгробну плиту» [Пеленський, 1991, № 6, с. 39–40]. Навесні 1929 р. «на вступі до Золотого Току виявлено кілька могил під кам'яними плитами без могильних дарів... одна з них була подвійна – мати з дитиною» [Пастернак, 1944, с. 171]. Л. Чачковський пізніше писав, що «був це однак цвинтар з пізніших часів, коли місце княжого двору стояло вже опустіле. Ужито його до захоронення мерців тому, що властивий цвинтар був уже переповнений» [Чачковський, Хмилевський, 1938, с. 27]. Під час розкопок Я. Пастернака в 1939 р. та в 1940 р. у східній частині городища виявлено десять захоронень. Він також відносить їх до «цвинтаря з пізніших часів» [Пастернак, 1944, с. 171–173]. Могили знаходились на глибині 0,4–0,65 м. В одному з поховань на грудях знайдено «карніоловий маленький рівнораменний хрестик, вписаний у квадрат». У 50-ті рр. М. Каргером виявлено велику західну ділянку кладовища. Окремі поховання тут досліджено В. Ауліхом і автором. На нашу думку, це кладовище представлене різночасовими похованнями і відноситься до другої половини XII – XVI ст. – часу існування тут катедрального монастиря.

У середині – другій половині XII ст. в ур. Царинка, під Крилосььким городищем, на території, очевидно, найдавнішої частини галицького подолу будується ще одна церква-усипальниця (рис. 42, 43). Вона, очевидно, входила в структуру невеликого монастиря (св. Івана?). Досліджена в 1986–1988 рр. Ю. Лукомським, церква була дерев'яною і мала форму рівнораменного хреста, який видовжений зі сходу трьома апсидами, а всередині з двома стовпами [Лукомський, 1991, с. 11–16; 1993, с. 65–66; 1998, с. 359–593]. Її розміри 14,6х18,9 м. Підлога храму, як і в Успенському Соборі, вимощена рівнотесаними вапняковими плитами у поєднанні з керамічними плитками. Окремі з них мали рельєфне зображення. Зокрема, міфічного василіска (гр. – «маленький імператор»). У церкві виявлено три монолітні вапнякові саркофаги. Перший саркофаг знаходиться у центрі підбанного квадрата. Його розміри (всередині):

190x47–54x48. Товщина стінок 7–9 см. Віко плоске і тонке. Всередині було чоловіче поховання. Зі сходу до першого саркофагу примикав горцевою стороною другий. Його розміри: 163x52–40x34,5. Товщина стінок – 11–12 см. Поховання тут не було. Третій саркофаг відкрито у південному приділі, де його було встановлено ще при закладці фундаментів храму. Його розміри: 195x49–52x40–42 см. Товщина стінок – 10–11 см. В ньому виявлено два кістяки*. Один чоловічий (40–50 років), руки якого були витягнуті вздовж тіла. Другий – жіночий (?) (60 років)** . Ще один зруйнований саркофаг знайдено біля західної стіни південної нави. Крім саркофагів, у храмі виявлено й окремі поховання, обкладені плитами. Навколо церкви-усипальниці розміщувалось і невелике кладовище. Його довжина (зі сходу) – 16 м. Обмежене огорожею-стіною. Кладовище багатоярусне, місцями до чотирьох ярусів. Ю. Лукомським було досліджено 106 поховань і 71 перепоховання. Захоронення в більшості здійснені в неглибоких ямах і в дерев'яних домовинах***. Відзначена особливість положення рук в основному вздовж тіла, незважаючи на вікові та статеві відмінності. Як вважає Ю. Лукомський, цим він дуже подібний до Благовіщенського кладовища (ур. Церквиська). За орієнтацією та глибиною залягання комплекс могильника на Царинці має три фази функціонування [Лукомський, 1998, с. 579]. Перша – до побудови дерев'яної церкви. Друга синхронна з дерев'яною церквою (друга половина XII – перша половина XIII ст.). Третя – пізніша. У XIII ст. на місці згорілої дерев'яної церкви почали будувати велику (20,6x16 м) кам'яну. Вона так і не була закінчена, за словами автора розкопок. Але монастир існував ще кілька століть з кладовищем і капличкою.

У цей же час поруч з дерев'яною церквою на Царинці, лише на другому, протилежному (лівому) березі р. Лукви, будується ще одна невелика дерев'яна церква (ур. Церквиська). Вона також досліджувалась Ю. Лукомським в 1987 р. [Лукомський, 1991, с. 30–31]. Будівля була двозрубна: нава (7,4x7,1 м) та вівтар (4x4,16 м) зі спільною поздовжньою віссю. Церква могла бути одною з перших боярських посадських культових

---

*Ю. Лукомський вважає, що тут в одному саркофазі було поховано Івана Васильковича і Ростислава Івановича.

** Антропологічні дослідження проведено С.Сегедою і Т. Рудич [Рудич, 2001, с. 201–204].

*** На кладовищі виявлено залишки і восьми поховань у саркофагах.

будівель княжого Галича. Біля неї було здійснено і декілька захоронень подібних до поховань на Царинці (рис. 37).

У другій половині XII ст. в північній околиці боярського посаду будувалась і невеликий кам'яний храм (ур. Цвинтариська). Досліджена Л. Лаврецьким і І. Шараневичем (1884 р.) та О. Іоаннісяном (1985 р.) будівля була невеликою (12x16 м) чотиристовпною триапсидною церквою [Szaraniewicz, 1886, Иоаннисян, 1985]. На схід від храму розміщувалось невелике кладовище. В 1884 р. Лаврецьким тут було знайдено пошкоджений кам'яний саркофаг та чотири окремі поховання [Пастернак, 1944, с. 77]. В 1991–1992 рр. автором було проведено розвідкові охоронні розкопки, під час яких виявлено східну крайню частину прицерковного кладовища [Баран, Томенчук, звіт, 1992/98, с. 13–15]. Його загальна довжина становила близько 45 м (рис. 38, 39). Всього досліджено 26 поховань, два з яких були підпітовими. Плити знаходились на глибині 0,3 м. Відзначається чітка рядна система поховань з внутрішнім групуванням, очевидно, за сімейно-родовими ознаками. Захоронення були неглибокими (0,35–0,6 м) і доходили лише до передматерикового рівня. Всі вони являли собою тілопокладення, здійснені за християнським обрядом (орієнтація західна з невеликим сезонним відхиленням, руки, в більшості, складено на животі, рідше – на грудях). Поховання безінвентарні. Лише в захороненні № 2 (підпітове) на шії знайдено два бронзових гудзички. Захоронення як чоловічої, так і жіночої статі. Два з них належали дітям. Надзвичайно погана збереженість на цій території кісток не дала можливості провести ширші дослідження могильника, який, очевидно, належав якійсь невеликій частині посадського населення давнього Галича і функціонував до середини XIII ст., близько 50 років (рис. 38–40).

Галич часів Ярослава Осмомисла набув усіх рис великого давньоруського столичного центру, одного з найбільших у Київській Русі. При житті Ярослав Осмомисл передав галицький стіл Олегові – синові нешлюбної Насті Чагрівни (з половецького роду). Але після смерті Ярослава Осмомисла (1187 р.) галицькі бояри не визнали князем Олега, а згодом і Володимира – сина Ольги Юріївни. На короткий час галицьким столом оволодів волинський князь Роман Мстиславич (1187 р.). Але незабаром частина бояр запросила до Галича угорського короля Белу III. Він займає Галич, садить на стіл свого сина Андрія II, а «увесь уряд дає галичанам». Бела III присвоює собі титул «короля

Галичини». В місті починаються релігійні утиски з боку угорської військової залоги. Так, літописець засвідчує, що «угорці в божницях коней ставили і багато інших насиль їм робили» [Літопис Руський, 1989, с. 348]. Проте вже в наступному році (1189 р.) до Галича повертається Володимир Ярославич* завдяки німецько-польській військовій підмозі імператора Фрідріха Барбароси і короля Казимира Справедливого. Після цього ще цілих дев'ять років Володимир Ярославич править у Галичі [Літопис Руський, 1989, с. 345–368]. Очевидно, саме ним була побудована в цей час велика кам'яна вежоподібна церква на високому березі р. Лімниці (ур. Кирилівка). Тут, на західній околиці міста, був, очевидно, розташований невеликий замський монастир Галича з церквою св. Кирила і Мефодія. В результаті досліджень Л. Лаврецького й І. Шараневича (1882 р.), Й. Пеленського (1911 р.) й Ю. Лукомського (1981–1984 рр.) з'ясовано, що храм був великою (15,5x20,20 м) кам'яною чотиристовпною триапсидною будівлею [Pelenski, 1914, s. 76; Пастернак, 1944, с. 77; Лукомський, 1991, с. 17–18]. Останній її дослідник датує храм останньою третинною XII ст.** Поховань у церкві не було. Лише одне, окреме захоронення виявлено Ю. Лукомським зовні біля південної апсиди. Поховання здійснене в подвійній ямі (2x1,38; 2x0,7 м) глибиною 1,54 м. Захоронення – витягнуте тілопокладення на спині, руки складено на животі. Під головою і під стопами лежали кам'яні плити. Наші дослідження (1993–1994 рр.), проведені навколо храму, не виявили жодних слідів кладовища (рис. 41). Одиноке поховання з «кам'яною подушкою» підтверджує наш здогад про монастирський характер церковного комплексу, заснованого Володимиром Ярославичем, який, очевидно, існував дуже недовго, протягом його життя (1189–1198 рр.).

Зі смертю Володимира Ярославича закінчилась галицька князівська династія Ростиславичів, яка правила хорватсько-галицькими землями 114 років (1084–1198 рр.), і з них 57 років у Галичі.

Після смерті останнього з Ростиславичів галицький стіл вдруге займає волинський князь Роман Мстиславич (1199–1205 рр.). Він за-

---

* Володимира Ярославича деякі дослідники (Махновець Л., Пушик С.) вважають автором «Слова о полку Ігєєвім».

** Зараз Ю. Лукомський датує храм першою половиною XIII ст. [Лукомський, 1998, с. 605].

початковує нову і останню галицьку князівську династію Романовичів (Ізяславичів). Роман Мстиславич об'єднує галицько-волинські землі й утворює таким чином Галицько-Волинську державу зі столицею в Галичі [Літопис Руський, 1989, с. 365]. Це була третя znana нами спроба об'єднати галицько-волинські землі. Перша проходила в раньослов'янські часи (дуліби), друга – в часи Київської Русі кінця X – XI ст. (Волинська волость). Роман Мстиславич прийшов до Галича з великою групою своїх волинських бояр і значною військовою дружиною. Проте, маючи в Галичі велику боярську місцеву опозицію, він не займає відразу князівського двору Ростиславичів на Крилоському городищі, який перед цим бере штурмом, а будує нову, свою князівську резиденцію. На нашу думку, Роман Мстиславич розміщує її на Дністрі, недалеко від старого князівського Володимирка Володаревича – засновника першої галицької князівської династії Ростиславичів (с. Шевченково). Автором у 1991 р. тут було виявлено потужні оборонні зрубні стіни (кінець XII – початок XIII ст.), які оточували замок площею близько трьох гектарів (рис. 49) [Томенчук, звіт, 1991/162]. Княздів Роман Мстиславича потребував і свого храму, який мав стати його родинним, династичним – місцем хрещень його дітей, онуків і їх родинною усипальницею. Тому разом із замком, в його центрі, поряд з палацом зводиться величний кам'яний храм – церква св. Пантелеймона. За своєю величиною (19x17 м) він був такий, як двірська церква Спаса. Закладаючи родинний храм, Роман Мстиславич присвятив його св. Пантелеймону, очевидно, на честь свого знаменитого діда – Ізяслава Мстиславича-Пантелеймона [Томенчук, 1996, с. 23–28]. Церква досліджувалась Й. Пеленським, І. Могитичем [Могитич, 1982, с. 65–70]. Витоки конструктивної системи церкви одні дослідники вбачають в архітектурі цистерціанського ордену (Польщі або Угорщини) [Иоаннисян, 1982, с. 18], інші – в архітектурі Вірменії [Могитич, 1982, с. 65–70], а дехто – в синтезі романської і давньоруської архітектури [Luszczkiewicz, 1880; Лукомський, 1991, с.28].

Під час реставраційних робіт всередині храму (80-ті рр.) траплялись окремі захоронення, інші виявлені в пізньосередньовічних криптах. У 1992 р. дослідженнями автора, проведеними між апсидами і східним оборонним валом, не виявлено слідів кладовища. Знайдено лише залишки кам'яних фундаментів дерев'яної ротондальної пала-

цього будівлі XIV ст., окремі житла XIII ст. тощо. Кладовище, можливо, знаходилося у 500 м на схід від церкви св. Пантелеймона, на високому березі Дністра в ур. Гробиська (Мнішський Сад). Шукаючи залишки храму*, тут на сліди великого кладовища вперше натрапив ще О. Іоаннісян (1988 р.). Це було, очевидно, одне з найбільших давньоруських кладовищ давнього Галича. Його площа становила близько двох гектарів. Нашими дослідженнями в 1990 р. тут було виявлено 35 поховань. У межах розкопу простежується чітка рядна планувальна структура кладовища (рис. 50, 51). Зокрема, 5–6 рядів поховань, в яких підліяється і внутрішнє групування могил. Так, особливо добре простежена одна група з трьох підплитових поховань (№ 6, 7, 8), віддаль між якими становила всього 12–15 см. Вони здійснені в глибоких (близько 1,2 м) і великих ямах розміром 2,4–2,5х0,9–1,22 м. У двох ямах (№ 6, 8) на дні виявлено сліди дерев'яних конструкцій (рис. 52, 53). Зверху над ямами знаходяться кам'яні плити. Найцікавішою була плита над похованням № 7, яка виготовлена з білого обробленого каменя і сприймається як кришка саркофагу. Її розміри: ширина – 0,4–0,6 м, довжина – 1,9 м, товщина – 0,2 м.

Підплитові поховання здійснені за єдиним християнським обрядом (витягнуті тілопокладання на спині, руки складено на животі). В похованні № 6 на животі виявлено залишки пояса, виготовленого з тонкого крученого дроту ювелірної роботи. В цілому було досліджено шість підплитових поховань. У трьох з них на рівні «плит» знайдено залізні цвяхи, які знаходились у вертикальному положенні. Ними, очевидно, було збито дерев'яні плити. В останніх підплитових похованнях над ними були і невеликі кам'яні вимостки з дрібноколотого білого каміння.

Слід відзначити, що дерев'яні конструкції були виявлені і в могильних ямах (1; 11; 5). Одні з них, очевидно, використовувались як обкладки стін, інші – як решітка на дні ями або дерев'яні домовини тощо. Наявність великих (0,8–1,0х2,3–2,5 м) могильних ям на даному могильнику свідчить про можливу присутність майже в усіх випадках дерев'яних домовин тощо. В одному випадку на кладовищі знайдено решітки поховання в саркофазі (№ 5). Збереглась нижня його частина довжиною 1,92 м, шириною 0,66–0,68 м і товщиною 0,18 м. Товщина стінок саркофагу становила 5–6 см (рис. 55).

*Храм так і не було виявлено.

Усі захоронення об'єднані єдиним поховальним ритуалом. Виділяються лише шість поховань, в яких під головою і в ногах лежали «кам'яні подушки». У трьох похованнях (1/25; 3/27; 5/29) знайдено фрагменти тканини з золотою вишивкою, яка знаходилась на шії, грудях чи на поясі. В цьому плані особливо цікаве поховання 5/29, в якому простежено сліди вишивки золотою ниткою навколо шії і на грудях. Уздовж вишивки на грудях знаходилось шість бронзових гудзичків. Збережені фрагменти тканини містять в основному дуже складні художньо виконані «шлетінкою» вишивки. Надзвичайно цікавим виявилось і поховання № 12. На черепі зафіксовано сліди чільця з вишивкою золотою ниткою. До нього ж належать знайдені на правому передпліччі 13 нашивних срібних, позолочених бляшок із зображенням св. Пантелеймона (?). На шії виявлено ще шість гудзичків. Поховання належало молодій жінці, в якої була прижиттєва деформація хребта і лівої руки (рис. 54–62).

Таким чином, даний могильник розміщувався вздовж високого берега р. Дністер і займав площу 60x300 м. Присутність на ньому різних за соціальним станом поховань (здебільшого дуже багатих), у тому числі монахів, свідчить про його комплексне використання населенням всього цього князівського Подолу.

Роман Мстиславич, об'єднавши Галицько-Волинські землі в одну державу, прагне перейняти на себе і спадщину занепадаючого Києва. Проте цей процес було перервано раптовою смертю Романа в 1205 р. [Літопис Руський, 1989, с. 368]. За Суздальським літописом, Романа поховано в Галичі. Більш правдоподібно повідомлення Длугоша про його захоронення у Володимирі, де ховали всіх волинських князів. У Володимирі ж була похована і його дружина Анна. В 1289 р. її внуком Мстиславом Даниловичем над могилою поставлено каплицю – латинську ротонду [Літопис Руський, 1989, с. 369].

Після смерті Романа, який правив у Галичі неповних шість років, починається новий етап відкритої князівсько-боярської війни. Галицькі бояри, незадоволені політикою волинського князя Романа Мстиславича і його волинських бояр у Галичі, розривають після його смерті політичний союз із Волинню. З Галича вони виганяють і молоду вдову Романа з двома малолітніми синами, які приїхали сюди з Володимира, щоб посісти Галицький стіл. Це поклало початок за-

тижній сорокалітній боротьбі за Галич, яку особливо детально показує Галицько-Волинський літопис [Літопис Руський, 1989, с. 368–415]. В неї втягуються як інші руські князівства, так і сусідні держави. Князівсько-боярські і міжкнязівські об'єднання часто мінялись і перегруповувались залежно від політичних планів і патронімічних (родинних) зв'язків. У результаті цієї боротьби Галич зазнав більше ніж 30 військових нападів, облог і взяття штурмом арміями коаліції руських князів, угорських і польських королів, половців та інших нападників. Так, за 40 років (з 1205 р.) на Галицькому столі понад двадцять разів змінювались різні руські князі* та угорські королі**. Близько двох років правив у Галичі і боярин Володислав Кормильчич. З тодішніх Галицьких єпископів відомий лише єпископ Артемій. Протягом цього часу в Києві світська влада мінялась 25 разів, а церква — сім.

Незважаючи на надзвичайно складні і нестабільні політичні умови життя в Галичі, в це сорокаріччя тут продовжували розвиватися торгівля і ремесла. Це був час найбільшої боярської могутності, якій диктував зайшлим князям і політичні, і економічні умови. Археологічними дослідженнями, проведеними на Крилоському городищі та на боярському і княжому торгово-ремісничих посадах, виявлено десятки житлово-господарських та виробничих комплексів, які показують високий рівень розвитку матеріальної і духовної культури княжого Галича [Пастернак, 1944; Довженок, 1955, с. 12–13; Луліх, 1990, с. 97–102; Джеджора, 1993, с. 62–66; Баран, Томенчук, Шіти, 1990–2000].

У ті періоди, коли порівняно довго сиділи на Галицькому столі окремі руські князі (зокрема Мстислав Удатний і Данило Галицький) та угорські королі (Коломан II і Андрій III), вони будували в Галичі і нові храми. З 15 відомих нам галицьких храмівдесь зо п'ять було споруджено в цей час.

---

*Данило Романович (п'ять разів), правив близько десяти років; Володимир Ігоревич (Чернігівський) (двічі), всього близько п'яти років; Роман Ігоревич (двічі), близько трьох років; Ростислав Рюрикович (один раз), близько року; Мстислав Ярославич-Німіий (Пересопницький) (один раз), близько двох років; Мстислав Мстиславич Удатний (Новгородський) (двічі), всього близько восьми років; Михайло Всеволодович (Чернігівський) з сином Ростиславом (двічі), всього три роки.

**Сини Андрія II: Коломан II (двічі), всього близько двох років; Андрій III (двічі), всього близько п'яти років, помер у Галичі.

Так, на місці старої дерев'яної церкви (ур. Царинка), побудованої на території невеликого монастиря під дитинцем міста, споруджується великий кам'яний храм (20,6х16 м). Його залишки досліджено Ю. Лукомським у 1993–1994 рр. [Лукомський, 1993, с. 66]. Біля храму продовжує функціонувати і старе кладовище, могили якого залягають тут у кілька шарів (в межах малої виділеної під кладовище площі) (рис. 43).

У східній околиці Галича на Дністрі на початку XIII ст. будується ще один укріплений монастир (с. Пітрич, ур. Гора-монастир). В його центральній, підвищеній частині автором було виявлено і досліджено (1988–1989 рр.) залишки невеликої дерев'яної церкви-каплички [Томенчук, звіт, 1989/158; 1996, с. 63, 64]. Це була невелика однозрубна будівля без апсиди на кшталт каплиці-усипальниці (рис. 49). Цікавою її особливістю є те, що північна стіна мала залом, який сприймається як своєрідний апсидний приділ. У центральній частині каплички виявлено три стовпові ямки – залишки трьох колон, які є центром двох розбивочних діагоналей храму. Загальні розміри церкви: ширина – 4,8 м, довжина – 6,2 м, азимут 90°. Під час досліджень каплички виявлено багато залізних цвяхів, бронзовий підсвічник-примикарій (західноєвропейський імпорт) та фрагмент хороса. Крім того, знайдено понад 600 фрагментів керамічних плиток від мозаїчної підлоги, зокрема трикутних (13х18,5х19 см), фігурних та складнофігурних. Останні від орнаментального поясу і омфалія, із зображенням всередині (рис. 65–67). Під підлогою церкви-каплиці виявлено 10 захоронень: сім розміщено в основній частині і три – в апсидній. Поховання двошарові. До ранніх можна віднести захоронення № 3, 5, 6, 7, 10. Вони здебільшого були перекриті або знищені похованнями № 1, 2, 4, 8, 9. Всі захоронення здійснені у великих (1,9–2,05х0,6–0,8 м) і глибоких (до 1,4 м) могильних ямах, що, можливо, вказує на наявність тут дерев'яних домовин тощо. Всі поховання об'єднані єдиним поховальним обрядом (тілопокладення на спині, руки здебільшого складено в комбінації: ліва – на грудях, права – на животі). Поховання № 7 було з «кам'яною подушкою». У похованні № 1 на шії виявлено сліди мішечка-ладанки з рядна. Всі захоронення належать зрілим чоловікам (40–50 р.).

Поблизу церкви-каплиці з усіх сторін, крім західної (вхід), знаходилось велике кладовище. На площі розкопу (40 кв. м) було виявлено

66 поховань (рис. 64). Як на всіх християнських кладовищах, чітко простежується рядна планувальна структура могильника з виділенням окремих внутрірядних груп поховань. Захоронення здійснені у великих (1,35–2,10x0,5–0,8 м) і глибоких (до 1,4 м) могильних ямах. У похованні № 32 знайдено залишки дерев'яної домовини і кілька залізних цвяхів. У похованні № 20 могильна яма була з кам'яною обкладкою (південна стіна). Прицерковні поховання, як і поховання на території церкви, двошарові. Більшість з них перекриті пізними або навіть знищені. Зокрема, захоронення № 25, 47, 49, 50, 52, 55 перепоховані, а кістки складено окремими купками. Поховання ґрунтові, і лише одне поховання підплитове (№ 73). Поховальний обряд у всіх захороненнях однаковий (тілопокладення здійснено на спині, головами орієнтовані на захід з невеликим сезонним відхиленням). Положення рук у переважній більшості складено в комбінації: права лежить на животі, а ліва – на грудях, рідко навпаки. В десяти похованнях (№ 18, 20, 22, 23, 32, 41, 53, 54, 73, 75) руки складено на животі. В трьох захороненнях руки лежать на грудях (№ 17, 56, 72). У трьох похованнях (№ 43, 57, 64) права рука лежить на грудях, а ліва витягнута надовж тіла. Сім поховань були з «кам'яною подушкою» (№ 7, 19, 41, 44, 65, 73, 74). Майже всі захоронення чоловічі, безінвентарні. Лише в двох жіночих похованнях знайдено прикраси (№ 12, 56). Зокрема, в похованні № 56 (жінка до 20 р.) на черепі зафіксовано сліди чільця з вишивкою золотою ниткою. Сліди такої ж вишивки були і на лівому передпліччі та на грудях. У захороненні № 12 (дівчинка-підліток) на пальцях були мідні перстені (кільця).

Таким чином, як у церкві-капличці, так і на території прицерковного кладовища знаходились в основному чернечі поховання цього невеликого укріпленого приміського чоловічого монастиря. Він був заснований на початку XIII ст. й існував до пізнього середньовіччя, що привело до тривалого використання кладовища. Крім чернечих, тут були захоронені і мешканці навколишньої округи. Монастир не мав своєї церкви, лише капличку-усипальницю, оскільки завжди належав до Успенського собору – катедрального монастиря.

На початку XIII ст. у князюму Галичі з'являються дві ротонди – штинські (католицькі) церковні будівлі [Иоаннисян, 1981, с. 39–46]. Їх виникнення, очевидно, пов'язане з впливами католицької Угорщини і Польщі. Так, у першій половині XIII ст. в Галичі понад двадцять років

(у різний час) сиділи угорські королевичі чи їх намісники-воєводи та ін. Вони, безперечно, будували для себе, свого двору, духовенства і численної військової залоги (набраної з різних католицьких європейських країн) свої храми. Здебільшого вони виконували свої спеціалізовані функції як хрещальні (баптистерії) й усипальниці (каплички). Цікаво, що ці галицькі ротонди були розміщені поруч з князівським замком в ур. Воскресенське та в ур. Прокаліїв Сад (рис. 44, 45).

Воскресенська ротонда досліджувалася Л. Лаврецьким у 1884 р., Я. Пастернаком в 1941 р., О. Іоаннісяном та Ю. Лукомським в 1989–1990 рр. [Пастернак, 1944, с. 78–79; Лукомський, 1991, с. 32–34; 2002, с. 275–298]. Останнім дослідником ротонда датується XIII ст. Археологи дійшли висновку, що вона являла собою зрубну дво- або триярусну дерев'яну церкву-каплицю, план якої, найімовірніше, був восьмигранним діаметром десять метрів. Ще Я. Пастернаком у ротонді було знайдено два поховання, а Ю. Лукомським – шість. Усі вони лежали вздовж стін ротонди (рис. 47). Ю. Лукомський вважає, що поховання в межах церкви тришарові (хронологічно). А саме, XII ст., синхронні з церквою і пізні (XIV–XV ст.). На північ від ротонди розміщувалось невелике, але багатоярусне кладовище, яке займало тут всю територію цього церковного комплексу площею 0,3 га. Воскресенський церковний комплекс, очевидно, входив до сусіднього укріпленого монастиря (ур. Юрівське). В 1994 р. автором тут проведено розвідкові охоронні розкопки [Баран, Томенчук, звіт, 1994, с. 3–6]. На площі розкопу 13х3 м було виявлено понад 30 захоронень, розміщених у 2–4 шари, що привело до їх сильного руйнування (рис. 46). Посередині розкопу проходила стара розвідкова траншея (шириною два метри) О. Іоаннісяна, яка знищила частину поховань. Найкраще збереглися найпізніші поховання, які перекрили і зруйнували при цьому всі попередні. Більшість поховань таким чином знищені, розібрані або лежать окремими купками з кісток чи з черепів. Захоронення у східній частині кладовища двошарові, а в західній – чотиришарові. Глибина поховань від 0,2 до 0,9 м. Ями не простежуються, оскільки захоронення здійснені в похованому чорноземі або в культурному шарі (західна ділянка) на рівні передматерика. Поховальний обряд типово християнський, світський. Захоронення як чоловічі, так і жіночі та дитячі. Руки в більшості поховань складено на животі, рідше – на грудях. В окремих захороненнях ліва рука ле-

жити на животі, права – на грудях. Поховання безінвентарні. Очевидно, кладовище розпочало функціонувати після побудови ротонди-усипальниці десь на початку XIII ст. і продовжувало інтенсивно використовуватися протягом усього XIII ст., а потім і до XV ст. Каплиця-ротонда (усипальниця) разом з прицерковним кладовищем, мабуть, обслуговувала спочатку католицьке населення, зокрема уторської залози. Проте для більш категоричних висновків необхідні антропологічні дослідження.

На цьому ж високому правому березі глибокого яру Мозолевого Поток, навпроти князівського замку, в ур. Прокаліїв сад, знаходиться ще одна невелика церква монастиря св. Іллі. Вона досліджувалась Л. Лаврецьким й І. Шараневичем (1886–1887 рр.) та М. Каргером (1955 р.) [Каргер, 1960, с. 61–71]. Виявилось, що це була ротонда, до якої з сходу примикав притвір, а зі сходу – півкругла апсида. Довжина споруди 20,3 м, ширина (діаметр внутрішньої ротонди) – 9,5 м. У південній частині притвору знаходився саркофаг, який складався з кількох окремих кам'яних плит. За даними І. Шараневича, біля церкви ним було знайдено і одне поховання [Шараневич, 1887, с. 253–259]*. Наші дослідження (1993 р.) зі східної сторони ротонди не підтвердили існування тут кладовища. Були виявлені лише сліди окремих будівель та оборонних стін цього невеликого монастирського комплексу XIII–XVII ст. На початку існування монастир, очевидно, обслуговував лише католицьке населення князівського замку Галича, а ротонда служила латинським баптистерієм-хрещальнею і усипальницею (рис. 44).

З перебуванням у Галичі на початку XIII ст. групи польського (латинського) населення (купці, ремісники та ін.) пов'язана і невелика кам'яна церква, яка була побудована на торгово-ремісничому посаді на місці старої дерев'яної церкви в ур. Церквиська. За аналогією з широко розповсюдженими в Польщі церквами такого типу вона, очевидно, слугувала парафіяльним католицьким костелом [Лукомський, 1991, с. 30; Іоаннісян, 1982, с. 18–19]. Церква досліджувалась Л. Лаврецьким й І. Шараневичем (1884–1885 рр.) та повторно Ю. Лукомським (1987, 1990 рр.) [Лукомський, 1991, с. 30]. Планувальна структура храму складалася з прямокутної нави, пресвітеру й апсида. Загальні розміри церкви 22,75x11,0 м. Останнім дослідником при північній стіні фундаменту ви-

*У 2004 р. знову було виявлено кілька поховань цього невеликого середньовічного кладовища біля південної стіни ротонди [Томенчук, Мельничук, зві за 2004 р.].

явлено частину монолітного саркофагу. Дослідженнями автора (1992–1993 рр.) було виявлено невелику (шириною до 17 м) ділянку кладовища під південною стіною храму [Баран, Томенчук, звіти, 1992/98–1993]. Могильні ями, опущені в шар будівельного сміття, мали розміри 1,7x0,7 м та глибину захоронення 0,6–0,65 м. Досліджені поховання були безінвентарними, здійсненими за простим християнським обрядом. У зв'язку з виявленням у минулі роки вздовж берега р. Лукви залишків поховань (одне навіть у саркофазі) очевидно, що основна частина кладовища розміщувалась саме тут, на віддалі 100–150 м від храму. А навколо церкви знаходився великий житлово-господарський комплекс. Так, нами було виявлено тут сліди окремих жител на південь від храму. На схід від церкви на віддалі 17 м від апсиди досліджено залишки фундаментів великої ротондальної палацової дерев'яної будівлі (13x14,5 м), синхронної храму. Даний комплекс, можливо, належав одній із польських католицьких колоній на посаді княжого Галича (рис. 42, 43).

У далеких південно-східних околицях княжого Галича на високому березі р. Бистриця, біля другої пристані на Дністрі, знаходиться ще одна ротонда-квадрифолій, яка має також значний романський характер (ур. Мурованка). Вона, очевидно, була побудована за останнього галицького князя Данила Романовича в середині XIII ст. Церква досліджувалась Я. Пастернаком у 1935 р. та М. Каргером у 1959 р. [Пастернак, 1944, с. 82; Каргер, 1976, с. 53–59]. Ротонда має зовнішній діаметр 22 м, а внутрішній – 15,5 м. Пастернак висловив припущення, що дана пам'ятка є залишками Борисоглібського монастиря XIII ст. М. Каргер найближчу аналогію цій будівлі вбачав у цвинтарній капеллі в Які. В 1989 р. автором було проведено невеликі охоронні розкопки навколо ротонди [Томенчук, 1989, с. 11]. На схід від храму виявлено вісім захоронень (рис. 48). Всі вони неглибокі (0,7–1,0 м), безінвентарні і здійснені за простим християнським обрядом. Поховання різновікові чоловічі. Крім поховань, нами було виявлено сліди окремих житлових будівель, господарських ям та оборонні стіни, що дозволяє підтримати висновки Я. Пастернака щодо монастирського характеру цієї пам'ятки. Цей чоловічий монастир, очевидно, було засновано домініканцями, яких у 1234 році було вигнано з Києва, з монастиря пресв. Богородиці (св. Марії) [Грушевський, 1994, с. 289–290]. Це був один з найбільш войовничих чернечих орденів, який з 1232 р. здійснював інквізицію. Ротонда в с. Побережжя

входила до комплексу невеликого, але сильно укріпленого монастиря. Надзвичайно потужні стіни ротонди (ширина фундаментів 3,5 м) надавали їй вигляду справжньої оборонної вежі.

Слід згадати про наявність окремих випадкових знахідок християнських захоронень і в інших місцях сіл Крилоса, Підгороддя, Залукви, Вікторова, Сокола тощо, які входять у межі княжого Галича та його округи. Зокрема, в с. Крилос виявлено поховання в урочищах Юрїївське, Гунище [Пастернак, 1944, с. 58–60], Філіповий Луг (Задне Поле) [Szaraniewicz, 1883, s. 118]. У с. Підгороддя є свідчення про окремі поховання біля мосту (лівий берег Лукви) та на північній околиці села. В с. Залуква Й. Пеленським на початку ХХ ст. виявлено два могильники. Тут на глибині 0,6–0,7 м ним було розкопано декілька поховань. В окремих з них були «рештки оздобы, коралики, хрестики з каменя» [Pelecski, 1914, s. 88]. На території цього села відомі старі церквисьця, де були церкви св. Михайла, св. Петра і Павла, Богоявлення тощо. Окрема давня церква і кладовище є в системі монастиря в с. Сокіл. Таким же монастирем, очевидно, був комплекс з храму та кладовища в с. Вікторів. Я. Пастернак знаходив тут якісь фундаменти, полив'яні керамічні плитки [Пастернак, 1944, с. 31]. А місцеві селяни повідомили йому про знахідку тут в 1885 р. кам'яного саркофагу. На жаль, ця група культових пам'яток залишається недослідженою, а деякі навіть не виявлені.

Таким чином, вивчення матеріалів на всіх 15 досліджених церковних комплексах княжого Галича (сер. ХІІ – сер. ХІІІ ст.) дозволяє зробити певні узагальнення:

1. Всі представлені нами тут 12 кладовищ, вісім з яких досліджувались нами (близько 200 поховань), були християнськими могильниками. Вони завжди співіснували з храмами і входять разом з ними у відповідні суспільно-церковні структури Галича. Зокрема, могильники біля церков св. Спаса і Успенського собору знаходились на території княздворів. Тут здійснювались переважно захоронення представників вищої князівсько-боярської влади і їх родин. А всередині храмів були і князівські захоронення, зокрема, Володимирка Володаревича, Ярослава Осмомисла, Володимира Ярославича, Ігоревичів та ін. Князівські поховання переважно здійснювались у своїх родинних (династичних) храмах, які були на території окремих родинних княздворів або їх родинних (ктиторних) монастирів. Кладовища на Золотому Тоці і

Царинці в Пітричі та в Побережжі входили до монастирських комплексів. Могильники біля церков на Цвинтариськах і на Гробиськах були посадськими. Кладовище біля латинської церкви на Церквиськах належало, очевидно, польській колонії. Латинському за віросповіданням і походженням населенню (угорська залога тощо) належав, можливо, могильник біля ротонди на території католицького церковного комплексу в ур. Воскресеньке. Ротонда була усипальницею для представників їх вищої знаті (світської і духовної). На території католицького монастиря в ур. Прокаліїв Сад ротонда св. Іллі була в основному баптистерієм (хрещальнею) і стала місцем захоронення лише одного представника вищої влади угорської залози. Частіше ця ротонда служила місцем щоденних і обов'язкових церковних богослужінь, і біля неї не було закладено кладовища. Могильник біля ротонди в ур. Полігон також належав, очевидно, латинському оточенню дружини Володимирка Володаревича Софії – дочки угорського короля. Він входив до монастирського комплексу. Поза цим списком залишаються ще інші, поки що не відомі нам могильники, які належали іншим соціальним і релігійним групам населення княжого Галича, зокрема боярські, сільські тощо. Крім того, на нашу думку, жоден з могильників не був строго суспільно (соціально) страгіфікованим. Це стосується і більш релігійно однорідних монастирських кладовищ. Все це надзвичайно ускладнює соціально-релігійне визначення кладовищ. У нашому випадку це можна визначити лише разом з усім культовим комплексом (церква і кладовище).

2. Християнські кладовища надзвичайно важко піддаються датуванню. Проте наявність у Галичі порівняно точно датованих (архітектурно) церков дає можливість зробити висновки про час заснування і прицерковних кладовищ. Зокрема, серединою – кінцем XII ст. датуються прицерковні кладовища біля церкви Спаса, в ур. Полігон, біля Успенського собору, на Золотому Тоці, на Царинці (дерев'яна), на Церквиськах (дерев'яна), на Цвинтариськах, біля церкви Кирила і Мефодія. До часу заснування на початку XIII ст. відносяться прицерковні кладовища на Царинці (кам'яна), на Церквиськах (кам'яна), біля Воскресенької ротонди і на Побережжі. Багато з них проіснували до середини XIII ст., а деякі – і до пізнього середньовіччя. Ці висновки підтверджуються і всім комплексом поховального обряду і знахідок.

3. Прицерковні кладовища княжого Галича переважно невеликі за площею, що пояснюється коротким періодом існування конкретних церков (біля яких вони функціонували) і дуже недовгим періодом існування самого літописного Галича (100 років, з 1141 по 1241 р.). В декількох випадках вдалося простежити границі кладовищ. Так, кладовище біля церкви Спаса має довжину 30 м, а біля церкви в ур. Цвинтариська – 35 м. Це, очевидно, відповідає і середнім розмірам більшості тогочасних галицьких кладовищ (при ширині 15–25 м). Найбільший могильник в ур. Мніський Сад (Гробиська) на Дністрі мав площу близько двох гектарів, що було викликано його значенням як одного з центральних (головних) міських кладовищ. Переважно при тривалішому в часі існуванні кладовищ вони не розширювались, а повторно (деколи в 3–4 шари) використовувались для нових захоронень. Особливо добре це видно на прикладі кладовищ біля Успенського собору, на Царинці, на Воскресенському, в Пітричі. В окремих випадках це приводило до свідомого руйнування більш старих поховань. У декількох випадках біля галицьких церков зовсім не було кладовищ (Кирилівська церква та церква св. Іллі). Ще біля двох церков у княжому Галичі (церква св. Пантелеймона і церква в ур. Церквиська) були зовсім невеликі прицерковні кладовища. Вони розміщувались не зі сходу, як це було завжди прийнято, а під південними стінами або далеко за межами церковного комплексу. В останньому випадку біля таких церков, на схід від них розміщувались житлові (палацові) будівлі, які входили до окремого великого житлово-господарського церковного комплексу (церковного двору, плебані).

4. Дослідження прицерковних кладовищ княжого Галича показали, що всі вони мають чітку рядну планувальну структуру, яка інколи порушена лише пізнішими захороненнями. Вона відповідала орієнтації храму і проходила в основному по осі Пд.-Пн., що є суттєвою ознакою всіх християнських кладовищ. Віддаль між окремими рядами – 1–2 м, а між могилами – 0,2–0,6 м. Інколи могили розташовані одна біля одної або є з подвійним захороненням. В середині рядів відзначаються і окремі групи могил, які, очевидно, належали одній сім'ї-родині або вузькій соціальній чи професійній групі.

5. Могильні ями прицерковних кладовищ княжого Галича мають різну глибину і розміри. Відзначено, що на найраніших могильниках (XII ст.) ями неглибокі і здійснені в чорноземі до рівня перед-

материка (0,2–0,6 м). У зв'язку з цим їх контури не простежуються, а сліди дерев'яних домовин відсутні. У XIII ст. могильні ями вже переважно глибокі (0,6–1,8 м), тому здійснені на рівні материка або заглиблені в нього на 0,35–0,75 м. Ці могильні ями є і конструктивно складнішими. Так, на могильнику в ур. Мнішський Сад середній розмір могил був 2,5x1,3 м, а на могильнику в с. Пітричі розміри могил становили 2x0,7 м. Великі розміри могильних ям, очевидно, вказують на присутність у них дерев'яних конструкцій.

б. Конструктивно могили княжого Галича, як і всієї Галицької землі, відносяться до чотирьох типів: прості (без домовини), складні (з домовинами), підплитові і в саркофагах. У простих не виявлено будь-яких слідів дерев'яних домовин. Це переважно ранні, неглибокі і невеликі могили. Померлих у даному випадку клали в могили в саванах і присипали землею (рівень з денною поверхнею). У складних могилах, які часто вже мають великі розміри, інколи є знахідки або цвяхів від дерев'яних гробовищ, або деревного тліну на стінках та дні від дерев'яних дощок, плах, які утворювали простіші внутрішні могильні конструкції. Особливо добре вони збереглися на могильнику в ур. Мнішський Сад-Гробиська, де на дні ям знайдено сліди дерев'яних основ під домовини та дерев'яні обкладки стін тощо. Незначна кількість знахідок цвяхів у могилах не заперечує існування якихось інших дерев'яних конструкцій гробовищ. Окремо виділяються групи «підплитових» захоронень. Так, окремі з них були виявлені на Золотому Тоці, у Мнішському Саду, в Пітричі тощо. Зокрема, на могильнику в ур. Мнішський Сад знайдено шість підплитових захоронень. Вони нічим не відрізнялись від інших поховань кладовища. Лише над могильними ямами на рівні тогочасної денної поверхні (0,3–0,5 м від сучасної поверхні) лежали кам'яні плити. Вони значно менші за розміри ям, тому в даному випадку не були їх перекриттям (безпосереднім, функціональним). В ямах знаходились дерев'яні домовини засипані ґрунтом. Плити розміщувались над могилою і, очевидно, відзначали на тогочасній поверхні точне її місцезнаходження. Підтвердженням цього є планова (рядно-групова) структура кладовища і надзвичайно добре естетично оброблена поверхня більшості плит, призначених саме для зовнішнього сприймання. Одна з плит була взагалі виготовлена як віко кам'яного саркофагу.

Крім кам'яних надмогильних ознак, були й інші. Зокрема, нами виявлено на кладовищі в Мнішському Саду сліди дерев'яних плит-

шиттів, збитих цвяхами. Крім них, тут виявлено і окремі вимостки з білого дрібноколотого каміння (можливо, і в дерев'яних рамах). Останньою, найменшою, групою поховань у княжому Галичі є захоронення в кам'яних саркофагах. Всього їх відомо за описами близько 15. Вони виготовлені в основному з одного кам'яного моноліту або, рідше, з окремих плит. Серед них є дорослі і дитячі. В більшості вони знайдені всередині церков (Успенський собор, на Царинці, на Церквинських, в церкві св. Іллі тощо). Решта знаходились біля стін храмів, рідше на кладовищах (св. Спаса, Мнішський Сад, Цвинтариська, Царинка). Всі вони, безперечно, належали представникам соціальної верхівки та їх родині (як світської, так і духовної знаті).

7. Всі захоронення в літописному Галичі були здійснені за типовим християнським обрядом. Зокрема, вони характеризуються витягнутим тілопокладенням на спині. Їх орієнтація головою на захід з невеликим відхиленням залежно від орієнтації церкви та від пір року, коли відбувалися похорони. Руки найчастіше складені на животі. Рідше обидві руки витягнуті вздовж тіла, як на кладовищі в ур. Царинка (Антропологи говорять про сильні тюркомовні особливості цієї групи населення). В значній частині покійників положення рук комбіноване: одна – на животі (грудях), друга – вздовж тіла тощо. Голова повернута вправо-вліво-прямо. В окремих випадках різні положення рук і голови пояснюються сповзанням кісток у результаті розкладання тіла. Дані риси обряду притаманні різним за віком, статтю та соціальним станом покійникам. У невеликій частині захоронень під головою (і в ногах) виявлено кам'яні (керамічні) «подушки», що часто пов'язується дослідниками з обрядом чернечих поховань [Макаров, 1981, с. 111–116; Моця, 1993, с. 35; 1990, с. 58].

У більшості захоронень галицьких некрополів відсутні будь-які ознаки одягу, що свідчить, очевидно, про дуже простий його характер – переважно типу довгої сорочки. Це підтверджується, зокрема, пізньосередньовічним етнографічним матеріалом і відповідно церковним християнським канонам. Лише в окремих випадках вдається простежити його особливості в різних соціальних і вікових групах похованих. В основному це стосується жіночих поховань. Так, на кладовищі біля Успенського собору в 1941 р. на декількох кістяках були знайдені залишки золототканої матерії – парчі. В інших випадках виявлено сліди вишивки золотою нит-

кою в районі шиї, грудей (ур. Цвинтариська, Мнішський Сад, в Пітричі, в ур. Карпиця-Цегольня тощо). В цьому місці тіла вони часто супроводжуються і декількома бронзовими гудзичками. В окремих випадках на чолі дівчат фіксуються залишки головного чільця: одні – у вигляді вузької орнаментованої парчевої тканини (поховання в Успенському соборі, в Пітричі), інші – з додатково нашитими на них позолоченими бляшками (біля Успенського собору, в ур. Мнішський Сад).

На окремих похованнях (монаших, духовних осіб) простежено тлінні залишки тканини коричнево-червоного і фіолетового кольорів (у Пітричі, в ур. Мнішський Сад). На останньому могильнику знайдено і декілька фрагментів одягу, декорованого складною геометричною золототканою вишивкою. На одному з похованих було виявлено вузький дротяний мідний пояс ювелірної роботи.

У галицьких християнських некрополях надзвичайно рідко трапляються металеві елементи одягу (пряжки, гудзики) та прикраси (підвіски, перстені тощо). Ще рідше зафіксовано випадки знахідок у могилах хрестиків, ладанок тощо. Це ж стосується і одиничних знахідок у захороненнях побутових речей і знарядь праці (ножі, кресала, пряслиця тощо). Дуже рідко в засипці могил трапляються фрагменти кераміки і крем'яні пластини. Своєрідність поховального обряду прицерковних кладовищ княжого Галича відповідає характеру поховань великого столичного міста, що децю відрізняється від поховань малих міських прицерковних кладовищ і тим більше сільських, де вони «багатші» на поховальний інвентар (архаїчніші).

8. Некрополі княжого Галича знаходять в цілому повну аналогію могильникам всієї Галицької землі. Крім того, вони по деталях поховального обряду входять до кола типових християнських некрополів інших міських, столичних центрів Київської Русі XII–XIII ст. [Бліфельд, 1965, с. 105–138; Голубева, 1949, с. 103–118; Моця, 1987; 1990; 1993; Козаков, 1996, с. 83–85; Орлов, 1973, с. 41–50; Сагайдак, 1988, с. 127–135].

2.2. Кладовища пізньосередньовічного Галича-Крилоса

Із втратою ролі столичного міста, яку перейняли Холм (1241 р.), а згодом Львів (1260–1349 рр.), старий княжий Галич залишався релігійним, духовним центром Галицько-Волинської держави (за

Данила Галицького, Лева Даниловича, Юрія Львовича, Андрія і Лева Юрійовичів, Болеслава-Юрія II Тройденовича) як «церковне місто», а саме: катедральне, єпископське, з відповідним церковним старшіяльним судово-адміністративним урядом-крилосом. З цього часу за давнім Галичем закріпилася назва Крилос, а Галичем стали називати нове місто з польським старостинським замком на Дністрі. В часи окупації Галичини (як Руського воєводства) Польщею в 1387–1772 рр. тут вже не існувало єдиного міського комплексу. Він поступово розпався на окремі самостійні поселенські структури: єпископсько-митрополичий осідок, монастирі, села тощо. Цей третій, пізньосередньовічний період Галича-Крилоса охоплює понад 500 років (сер. XIII ст. – 1785 р.). Його можна розділити на три етапи. Перший етап: сер. XIII ст. – 1596 р. Другий етап: 1596–1700 рр. Третій етап: 1700–1772 рр. (рис. 68).

1. На першому етапі (сер. XIII ст. – 1596 р.) відбулись наступні історичні події, які позначилися на подальшій долі Галича-Крилоса. Ще з середини XII ст. і до початку XIV ст. в Галичі-Крилосі знаходився осідок галицької єпископії. З цього часу відомі лише окремі галицькі єпископи (Олексій, Козма, Артемії) [Голубинський, 1901, с. 691–695]. У 1338–1347 рр. (за Юрія II Тройденовича і Дмитра Детьки) в Галичі знаходився осідок галицького митрополита Теодора. В 1370–1391 рр. після короткого періоду його скасування було знову відновлено Галицьку митрополію (за короля Казимира III, Людвіка I, Ядвіги, Володислава II). В Галичі-Крилосі тоді мали свій осідок такі галицькі митрополити як Антон та Іван. Таким чином, ще до кінця XIV ст. Галич залишався церковно-адміністративним центром Галичини [Голубинський, 1904, с. 97–157; Грушевський, 1994, с. 265–268]. В цей період, очевидно, ще зберігалась і стара топографічна церковна структура княжого Галича з Успенським собором, катедральним монастирем на Золотому Тоці та декількома іншими чернечими осідками в його околицях.

У другій половині XIII–XIV ст. біля Успенського собору на схід і південь від нього продовжує функціонувати старе кладовище, започатковане тут у середині XII ст. Зокрема, в 1941 р. Я. Пастернаком й І. Старчуком було виявлено сліди цього кладовища на схід від апсид Собору, над кладовищем XII–XIII ст. У зв'язку з наявністю тут різночасових багатощарових поховань, які не були відповідно

стратиграфічно і графічно оброблені, зараз неможливо провести його хронологічне розчленування. На доданій дослідником схемі могильника [Пастернак, 1944, с. 151] видно, що поховання, зафіксовані ним, відрізняються одне від одного лише різною глибиною захоронення (ранні – глибші), незбігом у рядній системі (вихід за її межі пізніших поховань) і відхиленням від загальної схеми орієнтації. В цілому поховальний обряд залишався тут незмінним упродовж всього існування кладовища (друга половина XII – XIV ст.).

Незначна частина кладовища розміщувалась і біля південних стін Успенського собору. Так, у 1940–1941 рр. Я. Пастернаком закладено тут дев'ять (6+3) траншей-зондів і виявлено 19 поховань [Пастернак, 1944, с. 141–149]. Вони здійснені в глибоких (1,4–1,7 м) ямах, об'єднані єдиним простим християнським обрядом, безінвентарні, різностатеві і різновікові. Південна межа кладовища знаходиться на віддалі 20 м від собору. Я. Пастернак відносить ці поховання до XVI–XVII ст. [Пастернак, 1944, с. 148], що, на нашу думку, суперечить загальній археологічній стратиграфії даної ділянки, а саме наявність житлово-господарської забудови тут у X–XIII ст. і XVI–XVIII ст. (рис. 30, 69).

У цей же час (1363–1414 рр.) біля церкви св. Пантелеймона, яка була переосвячена в катедральний Латинський собор св. Станіслава (Щепановського), розміщувався осідок першої Галицької латинської єпископії. В 1363 р. тут сидів арцибіскуп Християн, а з 1375 р. – арцибіскуп Яков [Peleński, 1914, s. 118; Порре, 1968; Грушевський, 1994, с. 369–374]. До цього часу, очевидно, відноситься досліджений нами на схід від храму дерев'яний ротондальний палацовий будинок. Тоді ж у соборі св. Станіслава будуються поховальні крипти тощо. В 1414 р. осідок галицького католицького арцибіскупа переводять до Львова, і тепер вони набувають титулу «львівських». Костел св. Станіслава було передано галицьким парохам римо-католицького обряду.

З кінця XIV ст. (1397 р.) і до 1539 р. триває період тимчасового занепаду Галицького-Крилоського церковного центру. Він стає лише осідком (до 1490 р.) митрополичих намісників, яких призначав львівський латинський архієпископ і які залежали від польської окупаційної адміністрації. Галицькі митрополичі намісники виконували в основному лише господарську функцію. Київські митрополити з цього часу почали іменуватись Митрополит Київський, Галицький і всея Руси [Грушевський, 1994, с. 377–384; Софрон Мудрий, 1990,

с. 87–89]. З відновленням Галицької єпархії (1539 р.) головний єпископський осідок вже постійно перебуває у Львові. В цей час знані такі галицько-львівські єпископи як Макарій Тучапський, Арсеній Балабан та Гедеон Балабан. Останній єпископське освячення відбув у старому Галичі-Крилосі. За ним залишається роль і значення вже тільки як «другого осідку», про який все ж ніколи не забували галицько-львівські єпископи і київсько-галицькі митрополити [Peleński, 1914, s. 120]. Цей перший етап третього періоду пізньосередньовічного Галича-Крилоса закінчується в 1596 р., коли на українських землях Речі Посполитої було прийнято Церковну (Берестейську) Унію (за польського короля Зигмунта III та митрополита Михайла Рогози) [Ульяновський, 1994, с. 84–87].

У зв'язку з загальним занепадом церковного життя в XV–XVI ст. в Галичі-Крилосі приходить поступово в запустіння й Успенський собор (за відсутності економічних ресурсів другорядного осідку та прямої заборони польською владою його ремонту і відбудови). Нодом, у другій половині XVI ст., на його руїнах залишилася стояти лише кам'яна капличка, яка разом з дерев'яною прибудовою служила місцем богослужінь.

У XV–XVI ст. центральне крилоське кладовище перемістилось на захід від Собору (ур. Плебанський Сад), за дорогу, де протягом майже 200 років зайняло площу близько 5000 кв. м. У 1941 р. Я. Пастернаком було закладено тут дві довгі (45x1; 42x1 м) траншеї-зонди [Пастернак, 1944, с. 152, мал. 56]. У них було виявлено сліди давньоруської забудови XII–XIII ст. (печі, житла) та пізньосередньовічні (XVII ст.) господарські ями, печі тощо. Крім того, тут тоді було знайдено вісім поховань, віднесених ним до «княжої доби» [Пастернак, 1944, с. 153]. Так, у зонді № 1 на глибині 0,68 м виявлено одне поховання чоловічої статі. В зонді № 2 на глибині 0,85–0,95 м було знайдено ще сім поховань. Усі захоронення здійснені за єдиним християнським обрядом, який не уточнювався автором розкопок. На поданій Я. Пастернаком схемі можна відзначити рядну (3) систему захоронення з достатньо «рідкою» кількістю поховань у рядах. Ним тут було виявлено східну, крайню частину кладовища, яке примикало до старої дороги. Сам цвинтар, за словами Я. Пастернака, призначався для «захоронень простолюття» (в княжі часи) на противагу «боярському кладовищу», яке розміщувалось біля Собору [Пас-

тернак, 1944, с. 153–154]. Проте його висновки не підтверджуються як горизонтальною, так і вертикальною стратиграфією згідно з матеріалами його ж таки досліджень. Я. Пастернак згадує, що тут ще О. Гошовським було випадково знайдено кам'яний саркофаг. Очевидно, саме його в 1956 р. повторно відкопав і передав до Крилоського краєзнавчого музею М. Каргер. Саркофаг виготовлено з окремих плит світло-сірого вапняку товщиною 7–9 см. Загальна довжина саркофагу 2,08 м, ширина – 0,72 м, висота – 0,75 м. Зверху він накритий кришкою розміром 2,15x0,84 м. Саркофаг стояв на двох кам'яних підставках-брусах розміром 1,24x0,23 м. М. Каргер в цілому вірно продатував його XIV ст. [Ауліх, 1977, с. 292]. Він, можливо, був перенесений сюди з Успенського собору під час закриття або був просто повторно використаний (рис. 29)*.

У 1969–1980 рр. у Плебанському Саду провів широкомасштабні розвідкові розкопки В. Ауліх [Ауліх, звіти, 1969–1986]. На жаль, його методика розкопок траншеями з невеликими прирізками також не дала достатніх нових матеріалів про це кладовище. Проте дослідження дозволили йому зробити в цілому вірні висновки щодо пізньосередньовічного (XIV–XV ст.) характеру кладовища в Плебанському Саду. Ним було виявлено його південні, західні і північні межі (рис. 69).

Південна частина кладовища доходила до головного оборонного валу. Тут в ур. Старі Палаці біля валу (розкоп IV) у шарі з давньоруським матеріалом В. Ауліхом виявлено декілька окремих поховань, які були порушені, в свою чергу, в XVII–XVIII ст. при будівництві і функціонуванні нового єпископського палацу і двору. Одне з поховань було дитяче, друге – доросле. Глибина захоронень від сучасного рівня поверхні 1,3–1,4 м [Ауліх, 1985/96, с. 26–27]. Ще одне поховання знайдено В. Ауліхом у могильній ямі розміром 2,56x0,98 м. Глибина виявлення – 1,9 м. Голова покійника лежала на «кам'яній подушці», права рука знаходилася на грудях, а ліва – на поясі [Ауліх, 1986/98, с. 9]. У 1995–1996 рр. біля валу між давньоруським і пізньосередньовічними будівельними горизонтами нами також було виявлено декілька зруйнованих поховань з «кам'яними подушками». Все це були одинокі периферійні поховання у південній частині

*Він, можливо, був одним з чотирьох саркофагів, знайдених у XIX ст. в капличці. Три тоді було вивезено, а один закопано в саду на території старого кладовища.

кладовища, обмеженій старим оборонним валом. У північній частині ур. Старі Палаці В. Ауліхом виявлено ще чотири трупопокладення, які здійснено в неглибоких (0,4–0,8 м) ямах. Одна з них мала розміри 1,78х0,9 м. Всі поховання поганої збереженості, що ускладнює виявлення їх обрядових особливостей. Лише в одному випадку було знову знайдено під черепом «кам'яну подушку» [Ауліх, 1978/76, с. 21]. Вони вже належать до східної периферії кладовища, яке було зафіксоване тут вперше у 1941 р. Я. Пастернаком.

У західній ділянці урочища Плебанський Сад в 1977 р. В. Ауліхом було виявлено ще 11 поховань, які зафіксували західну межу кладовища. Захоронення тут також неглибокі (0,6–0,9 м), здійснені на межі материка і передматерика, що не дає можливостей простежити контури могильних ям. Поховання дуже поганої збереженості. Два з них були з «кам'яними подушками» [Ауліх, 1977/62, с. 12–19]. Руки складено на животі або на грудях. Орієнтація поховань із значним відхиленням до півночі. В 1996 р. нами також було виявлено західний край цього кладовища.

У північній частині урочища Плебанський Сад (ур. Плебанський Двір) В. Ауліхом знайдено декілька периферійних північних поховань цього ж кладовища [Ауліх, 1969/77, с. 10–18]. Частина з них була знищена під час спорудження плебанського будинку та двору і перезахоронена в окремі ями (XIX ст.). На одному з черепів такого перезахоронення В. Ауліхом було зафіксовано сліди смужки від чільця. Інші непотривожені поховання знайдено на глибині 0,8–0,9 м. В одному з них вдалося простежити положення рук, складених на животі. В цій же північній частині кладовища (розкоп IX) виявлено цікаве «парне поховання» під кам'яною вимостою (0,5 м) з жіночим і чоловічим захороненням [Ауліх, 1970/87, с. 9].

Таким чином, виявлені поховання точно зафіксували межі даного кладовища. Загальні розміри його становили 120х40 м (5.000 кв. м). Кладовище займало всю західну терасоподібну частину урочища на віддалі 60 м на захід від Успенського собору. Хоч розкопки проводились тут в основному методом траншей, все ж можна говорити про рядну систему планування кладовища. Віддаль між рядами до двох метрів, між могилами – до трьох метрів. Самі поховання здійснені в ямах переважно глибиною 0,85–0,95 м, на рівні материка. Захоронення об'єднані єдиним християнським обрядом,

безінвентарні, різностатеві і різновікові. У кількох випадках під головами покійників виявлено «кам'яні подушки», а в одному випадку – кам'яний саркофаг. Очевидно, кладовище обслуговувало різні соціальні групи населення, зокрема світські та церковні (чернечі). Кладовище існувало довго, більше 150 років, з кінця XIV до XVI ст. Це підтверджується насамперед археологічною стратиграфією даного урочища. Тут виявлено значний матеріал з житлово-господарських комплексів X – сер. XIII ст. і XVII–XVIII ст. Крім цього, в кінці XVII ст. (поч. XVIII ст.) у північно-східному куті кладовища біля дороги була збудована невелика капличка (2,74x2,4 м), фундаменти якої виявлено В. Ауліхом в 1969 р. [Ауліх, 1969/77, с. 9]. Про існування тут у «парохіяльному саду старого цвинтаря» згадується ще на початку XVIII ст. у крилоських метрикальних книгах [Peleński, 1914, s. 113; Чачковський, Хмілевський, 1938, с.23].

Очевидно, ним же періодом (XIV–XVI ст.) слід датувати й аналогічний за поховальним обрядом могильник, який знаходиться на території Золотого Току. Тут продовжував існувати Крилоський катедральний (єпископський) монастир. Окремі поховання на Золотому Тоці були виявлені ще Я. Пастернаком (1939–1940 рр.), Й. Пеленським (1949 р.), М. Каргером (1956 р.), В. Ауліхом (1973 р.), Б. Томенчуком (1992 р.). Могильник займав в основному центральну і західну (біля в'їзду) частини цього укріпленого монастиря, заснованого ще в другій половині XII ст. (рис. 31).

У 1939 р. Я. Пастернак виявив тут п'ять захоронень, які визначили південно-східну межу кладовища. Поховання були неглибокими (0,4–0,6 м) з «руками зложеними на грудях». За його визначенням, побудованим на стратиграфічних спостереженнях, поховання належали «цвинтарю з пізніших часів» [Пастернак, 1944, с. 171]. У 1940 р. ним виявлено ще п'ять, вже дитячих захоронень, які знаходились біля східного валу [Пастернак, 1944, с. 173–175]. У 1949 р. на Золотому Тоці провів невеликі дослідження Й. Пеленський. За його словами, на глибині 1–1,9 м в материкуним було виявлено вісім захоронень. Як сказав дослідник, «вони можуть бути навіть княжі» [Пеленський, 1991, с. 39]. Але надто поверхова інформація про ці розкопки не дозволяє підтримати останні висновки Й. Пеленського. В 1973 р. В. Ауліхом також було виявлено окремі крайні захоронення в південній частині кладовища на віддалі 30 м від південного валу [Ауліх, 1973/94, с. 15–16]. У кількох випадках йому вда-

лося зафіксувати сліди могильних ям розміром 2,14x1; 1,18x0,76 м і глибиною 0,6–0,8 м. Поховання інколи були перерізані пізньосередньовічними (XVII–XVIII ст.) господарськими ямами. В поховальному обряді відзначене таке положення рук: права рука витягнута вздовж тіла, а ліва лежить на животі, рідше обидві руки складено на животі. Захоронення безінвентарні. В Ауліх відносить їх до «пізньосередньовічного часу». У 1992 р. під час невеликих охоронних робіт в центральній частині городища нами виявлено ще три неглибоких захоронення, які були сильно порушені оранкою.

Таким чином, виявлені сліди кладовища окреслюють його площу – близько 0,3 га. Воно існувало до XVI ст., що підтверджується відповідно археологічною стратиграфією, лише в час існування тут катедрального монастиря.

2. В період другого етапу (1596–1700 рр.) в історії Галичини відбулись наступні події, які позначилися на історії Галича-Крилоса. В 1596 р. відбувся Берестейський Собор, на якому було прийнято Церковну унію українсько-білоруської православної церкви з Римським престолом [Стахів, 1993, с. 457–554; Історичний контекст укладення Берестейської унії, 1995, с. 1–179]. Вона мала велике позитивне значення як для виходу з тогочасної церковної кризи в православній церкві, так і для збереження української національності в Польській (католицькій) державі. Але Берестейська церковна унія привела, з другого боку, до нового активного українсько-польського і православно-католицького протистояння, яке особливо проявилось в роки Визвольної війни українського народу під керівництвом Б. Хмельницького. Це протистояння доповнилось тепер між ними та Греко-Католицькою Церквою, починаючи від дискусій та полемік і закінчуючи насильним зайняттям церков і збройною боротьбою. Всі ці процеси міжрелігійних і міждержавних конфліктів кінця XVI – початку XVII ст. сприяли значній активізації внутріцерковного і внутрідержавного життя. Так, у цей період Церквою широко відновлюються старі церковні святині і будуються нові храми. Монастирі і єпископські осідки стають справжніми фортецями з потужними оборонними стінами, ровами, гарматами і наймищими охоронцями. З'являються й окремо сформовані єпископські військові полки. З іншого боку, українські землі Речі Посполитої вкриваються численними новими польськими містами, містечками та замками, католицькими кляшторами і костелами.

Надзвичайно складною була церковно-політична ситуація в Галицько-Львівській єпархії. Головний єпископський осідок у Львові «нез'єднаних» православних єпископів* Гедеона Балабана, Йремії Тиссаровського, Арсенія Желиборського в перші десятиріччя після Берестейського Собору 1596 р. піддавався значному політичному тиску з боку польської державної адміністрації і католицького львівського архиєпископа. Це привело в кінці XVI – на початку XVII ст. до короткочасного перенесення зі Львова до Галича-Крилоса головного єпископського осідку. В зв'язку з цим тут було проведено величезні будівельні роботи, розпочаті ще в 1568–1575 рр. Гедеоном Балабаном. Як показали вперше наші археологічні дослідження в межах старого князівського замку, споруджується новий великий (6 га) і сильно укріплений єпископсько-монастирський осідок [Баран, Томенчук, звіти, 1991–2000]. Зводяться могутні зовнішні дерев'яно-земляні стіни, вали, бастіони тощо. В південно-західному куті, біля валу, будується великий єпископський палац та інші житлово-господарські будівлі єпископського двору (ур. Старі Палаці). Поряд споруджуються будинки церковних урядників і казарми військового гарнізону (єпископського війська) тощо. В одному з окремих будинків розміщуються братська школа та друкарня.

Крім того, в центральній частині цього великого укріпленого єпископського двору, на місці розібраного княжого Успенського собору, будується і внутрішній цегляний замок з бастіонами на чотирьох кутах розміром 60x45 м [Пастернак, 1944, с. 146–147]. В його південно-західному куті, біля воріт, була одночасно споруджена з кам'яних блоків розібраного Успенського собору невелика Успенська церква, яка успадкувала титул і права старого катедрального собору. Під внутрішніми стінами замку знаходились численні житлово-господарські та церковні служби нового катедрального монастиря, який було перенесено сюди з Золотою Току. Під південними стінами Успенської церкви** розмістилось і невелике кладовище (200 кв.м). Воно проіснувало тут близько ста років, до кінця існування катедрального монастиря. Кладовище в ур. Плебанський Сад вже тоді давно не використовувалось.

*На Берестейському Соборі церковну унію не прийняли двоє єпископів: Галицько-Львівський і Перемишльський.

** У 2003 р. Ю. Лукомським і В. Петриком виявлено кладовище і в Пн.-Зх. частині замку-монастиря.

Вперше сліди поховань біля Успенської Церкви були виявлені Л. Лаврецьким та І. Шараневичем в 1884 р. під час досліджень фундаментів храму. Тоді ж біля північної стіни церкви ззовні було виявлено «надмогильну плиту Марка Шумлянського» [Пастернак, 1944, с. 20–21]. На ній зберігся такий напис: «Тутки лежить Марко Шумлянський, на Великих і Малих Шумлянах дедичних пан церкви сїи кафедральної галицької Оуспенія Пресвятої Богородици Крилоской фундатор, жил лет ПѢ, преставился за короля полского Зигмунта Августа року Божїи АФЛІ». З напису виходить, що дану церкву поставив Марко Шумлянський. Але проти цього є багато заперечень, на які вказували ще Й. Пеленський і М. Андрусак. Зокрема, неправильно вказано ім'я тодішнього польського короля і невірна дата смерті Марка Шумлянського [Пастернак, 1944, с. 21; Peleński, 1914, s. 114–115]. Очевидно, всю цю історію з «фундатором» Крилоської церкви придумав для підтвердження своїх «дідичних» прав на церкву Йосип Шумлянський. Він був останнім православним і першим греко-католицьким єпископом Галицько-Львівським, який у 1702 р. «грунтовно зреставрував» Успенську церкву [Пастернак, 1944, с. 21].

У 1884 р. біля південної стіни Успенської церкви Л. Лаврецьким та І. Шараневичем було виявлено також «мурований гробовець» з великою кількістю людських кісток [Пастернак, 1944, с. 32; Чачковський, Хмшевський, 1938, с. 33]. В 1890 р. на сліди кладовища тут натрапили О. Чоловський та І. Шараневич. В 1911 р. Й. Пеленський заклав навколо церкви п'ять шурфів і знову виявив сліди кладовища [Пастернак, 1944, с. 32]. В 1936–1941 рр. на території кладовища біля Успенської церкви проводить широкі дослідження Я. Пастернак [Пастернак, 1944, с. 61–65]. В зонді № 1 на глибині 0,5 м в румовищі XVII ст. «було знайдено, як він пише, «багато перемішаних людських кісток, а між ними 3 цілі черепи» [Пастернак, 1944, с. 61]. Біля одного з них знайдено і фрагмент посудини XVI ст. Захоронення здійснені на рівні культурного шару XI–XIII ст. або в ньому. Я. Пастернак вірно відносить ці поховання до кладовища, яке було закладене тут разом з побудовою Успенської церкви, проте датує цю подію початком XVI ст. (за Йосипом Шумлянським). Ще декілька поховань було ним виявлено в південно-західному куті монастирського подвір'я (зонд 5). Тут також знаходилося два шари поховань. Перші – на глибині 0,3 м, другі – на глибині 1–1,3 м. В засипці могил знайдено фрагменти цегли та каміння. В зонді № 4 біля південно-західного кута церкви Я. Пастернаком було виявлено вже три шари

поховань. Верхні – пізньосередньовічні, і нижній – з «княжої доби» на рівні материка (2 м), як пише автор розкопок [Пастернак, 1944, с. 63]. На нашу думку, всі три шари поховань є пізньосередньовічними, що знову підтверджується стратиграфічними даними культурного шару. Зокрема, «нижній» горизонт X–XIII ст. і «верхній» – пізньосередньовічне румовище XVIII ст. В 1996 р. при вивченні укріплень бастиону монастиря нами досліджено п'ять поховань, розміщених у два шари під його стінами, що підтверджує дані висновки. В 1997 р. нами було виявлено ще 12 поховань ззовні південних стін монастиря, які також датуються XVII – XVIII ст. В більшості вони належали різним категоріям людей з фізичними вадами (кульгаві, горбаті тощо) (рис. 70).

Таким чином, розкопками виявлено наявність тут 2–3 шарів поховань. Перші – на глибині 1,3–1,4 м, пізніші – на глибині 0,3–0,4 м. Крім того, у верхньому шарі будівельного сміття знайдено багато кісток із зруйнованих ними ще більш ранніх поховань. Така багатошарова стратиграфія захоронень тут пояснюється невеликою (200 кв. м) площею кладовища, обмеженого оборонним муром, церквою та в'їзною брамою. Всі поховання об'єднані єдиним християнським обрядом, безінвенгарні, в засипці окремих могил знайдено цеглу та уламки посуду. Серед виявлених нами поховань тут були чоловічі, жіночі та дитячі захоронення. Очевидно, дане кладовище, крім невеликої кількості монахів цього катедрального монастиря, служило місцем захоронення численних мешканців єпископського двору і його округи (рис. 70).

Це був короткий і останній період найбільшого пізньосередньовічного піднесення старого Галича-Крилоса як головного (тимчасово) єпископського осідку, де неоднаразово вирішувались складні тогочасні церковні і політичні проблеми як України, так і Галичини. Проте скоро, в середині XVII ст., єпископський осідок знову повертається до Львова, а з початком XVIII ст. приходить остаточна втрата Галичем-Крилосом ролі церковного центру. Правда, прийняття Церковної Унії в 1700 р. у Львівсько-Галицько-Кам'янецькій єпархії єпископом Йосипом Шумлянським сприяло на початку проведення тут ремонту і відбудови Успенської церкви (1702 р.), єпископського палацу, деяких укріплень тощо. Вони зазнали значних руйнувань у другій половині XVII ст. (зокрема в 1676 р.) в результаті частих турецьких нападів [Пастернак, 1944, с. 19–23].

3. В цей останній, третій період пізньосередньовічної історії Галича-Крилоса закладається новий цвинтар «за капличкою», як про це зга-

дується в метрикальних книгах Крилоса першої половини XVIII ст. [Peleński, 1914 s. 113; Чачковський, Хмілевський, 1938, с. 23]. Після зруйнування цегляних мурів Крилоського катедрального монастиря поховання вже здійснювались навколо каплички. Новий цвинтар зайняв всю більшу південну частину румовища старого Успенського собору. А всього він займав площу близько 300–400 кв. м. Кладовище проіснувало понад 200 років. Воно діяло тут ще до початку XIX ст. В 1817 р. на Качкові було освячено нове парафіяльне кладовище. Але останні хрести на кладовищі «за капличкою» ще стояли на початку XX ст. Так, за часів Л. Лаврецького, І. Шараневича, О. Чоловського, Л. Чачковського, Н. Пеленського, які шукали навколо Успенської церкви сліди Успенського собору, тут було ще якихось 20–30 хрестів. Це і стало причиною їх відмови від досліджень цього перспективного східного від церкви терену. В часи Я. Пастернака кладовище вже майже зовсім втратило свої ознаки. Тому в 1936–1941 рр. Я. Пастернак проводить тут свої широкомасштабні розкопки і виявляє залишки княжого Успенського собору [Пастернак, 1944, с. 82–111]. Останній, досліджуючи фундаменти собору, не ставив собі за мету проведення детального вивчення північносередньовічного кладовища, що спричинилось до швидких розкопок, матеріал про які пізніше, крім того, було зовсім втрачено. Як пише сам автор, «копаючи на цьому місці при відслонюванні мурів Собору, ми виявили понад сотню небіжчиків, що творили дві, а то й три перстви одна над одною на глибині 1–1,85 м. Глибші могили були часто вкопані в колишню підлогу Собору... а нераз були просто висічені в поверхні мурів Собору...» [Пастернак, 1944, с. 67]. Поховання були чоловічі, жіночі, дитячі. Часто біля окремих захоронень ще зберігалися сліди дерев'яних домовин. Всі поховання в основному були безінвентарними. Лише в одному жіночому похованні «на пальці знайдено бронзовий тонкий перстень зі скляним очком» [Пастернак, 1944, с. 150]. Ще в двох жіночих похованнях на ший були «шнуркові дрібні скляні коралики» [Пастернак, 1944, с. 67]. В одному чоловічому захороненні на пальці правої руки знайдено «бронзовий перстень з круглим щитком з зображенням чотирилистої розетки з перехрестям навскіс». Усі захоронення здійснені за єдиним християнським обрядом – головою на захід. В одному випадку (перед капличкою) голова покійника лежала на двох «нежолобкованих цеглинах». Положення рук покійників різне, в основному на грудях або витягнуті вздовж тіла. Я. Пастернак зазна-

час з цього приводу, що в Крилосі і «зараз на грудях руки розміщені в старих мерців, а в молодих вони лежать вздовж тіла» [Пастернак, 1944, с. 67]. Невелика обмежена територія цього кладовища навколо каплиці-дзвіниці, очевидно, була причиною багаточислового способу захоронення. Кладовище було парафіяльним (села Крилос), хоча використовувалось останніми крилоськими ченцями, в тому числі і жіночим монастирем пророка Іллі, який не мав свого кладовища, а сам належав Крилоському Успенському монастирю.

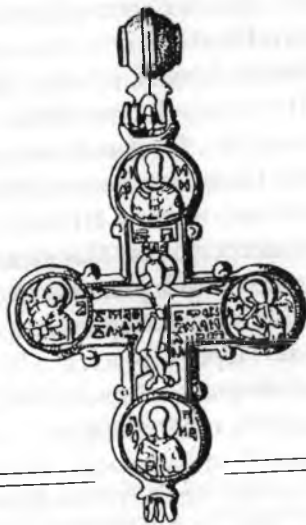
У пізньосередньовічний період в ближніх околицях Галича-Крилоса продовжували функціонувати ще ряд старих, з княжих часів, монастирів, зокрема крилоські монастирі в ур. Юрівське, в ур. Прокаліїв Сад при церкві пророка Іллі, в ур. Вишня Поляна при церкві Покрови, в ур. Царинка при церкві св. Івана (?). В дальших околицях також існували старі чернечі осідки, зокрема при церкві св. Миколи у Вікторові, Чесного Хреста на Соколі, св. Василя в Пітричі тощо [Чачковський, Хмілевський, 1938, с. 49–51]. Не всі вони розвивались однаково, але в більшості дожили до початку XVIII ст. Найменше (до XIV ст.) проіснували монастирі в ур. Воскресенське-Юрівське, в ур. Царинка тощо. На їх території продовжували існувати старі кладовища також, очевидно, до XIV ст. Окремі немонастирські (княжі, боярські, посадські) церкви княжого Галича доживали свій вік як сільські парафіяльні церкви, біля яких також продовжували робити захоронення. На місці деяких інших зруйнованих галицьких кам'яних церков у пізньосередньовічну епоху було поставлено дерев'яні церкви чи невеликі каплички або просто хрести. За старою традицією тут також інколи здійснювались захоронення, зокрема це стосується залуквівських церков св. Михайла, св. Петра, Благовіщення. Їх виявлення і дослідження ще в майбутньому.

В 1772 р. Галичина після поділу Польщі відійшла до Австро-Угорської імперії, а в 1785 р. указом Йосипа II були ліквідовані всі останні чернечі осідки на території старого Галича і тоді ж закінчився третій, останній церковний період давнього Галича. В цей пізньосередньовічний період його історії в XIII–XVII ст. він залишався церковно-адміністративним центром всієї Галичини, навколо якого розгорталося все церковно-релігійне життя Галицько-Львівської єпархії – останньої функції старої княжої столиці. В цілому матеріали досліджень кладовищ пізньосередньовічного Галича-Крилоса свідчать про спадковість поховальних звичаїв християнських некрополів Галича.

Розділ 3

Некрополі Галицької землі

Галицько-Буковинське Прикарпаття є найближчою округою давнього Галича і найбільш дослідженою її територією (рис. 71–76). Воно і є, по суті, Галицькою землею у вузькому значенні цього терміна поряд з Перемишльською, Звенигородською і Тереховлянською, які разом утворювали об'єднану Галицьку землю-князівство в широкому значенні цього терміна. Майже всі дослідники, говорячи про Галицьку землю, чомусь завжди мають на увазі лише існування Галицької землі в широкому значенні. Галицька земля у вузькому значенні в історико-географічному плані, на жаль, ніде точно не зафіксована так, як інші літописні землі: Перемишльська, Звенигородська і Тереховлянська [Насонов, 1951, с. 127–144; Котляр, 1985, с. 75–117; Крип'якевич, 1984, с. 30–38; Ауліх, 1993, с. 31–33; Ісаєвич, 1971, с. 83–100; 1972, с. 107–124]. Вона вводиться тут нами вперше як конкретна історична область, яка знаходиться навколо Галича і має чіткі природно-географічні кордони*. А саме, відповідає в основному території Галицько-Буковинського Прикарпаття. Вона включає в себе територію правобережжя середньої і верхньої течії р. Дністер з її притоками (від р. Стрий) та ріками Прут і Сірет. З південно-західного боку Галицька земля обмежена Карпатами. За сучасним адміністративним поділом Галицько-Буковинське Прикарпаття включає в себе майже всю Івано-Франківську та Чернівецьку області. В геоморфологічному відношенні це в основному Придністровський Покутсько-Опільський лісостеп і Пруто-Дністровська лісостепова рівнина з Хотинською височиною та лісолучне Івано-Франківське Передкарпаття і Пруто-Сіретське лісолучне Буковинське Передкарпаття з Чернівецькою височиною [Природа Івано-Франківської області, 1973, с. 125–140; Природа Чернівецької області, 1978, с. 126–139].

*Це окрема велика тема для нових досліджень. Все ж треба відзначити, що Галицька земля була найбільшою землею за територією. Її площа в загальному становила близько 36 000 кв. км. Площа Перемишльської землі – 20 000 кв. км, Звенигородської – 13 500 кв. км і Тереховлянської – 14 400 кв. км. Вперше вона документально фіксується в пізньосередньовічний час (XIV–XVI ст.) як окрема Галицька земля Руського воєводства Речі Посполитої. Цей адміністративний поділ мав в основі традиції Галицько-Волинської держави XIII–XIV ст. Правда, у зв'язку з неодноразовими змінами політичної ситуації від Галицької землі відпала східна територія (Буковина), яка відійшла до Молдавії, та західна (Жидачівщина), яка відійшла до Львівської землі. Замість них до Галицької землі було приєднано частину територій Звенигородської і Тереховлянської земель, які були ліквідовані [Грушевський, 1993, с. 500–503].

На території Галицько-Буковинського Прикарпаття, крім давнього Галича, знаходяться такі літописні міста як Тисмяниця, Биковен, Толмач, Вотнин, Коломия, Снятин, Василів, Городок на Черемоші, Плав (Хотин), Кучелмін. Крім них, тут відомо близько 30 городищ та 150 поселень IX–XIII ст. [Археологічні пам'ятки, 1982, с. 108–149; с. 108–149; Довідник з археології, 1984, с. 109–171] (рис. 71).

Територія Галицько-Буковинського Прикарпаття на даний час є найбільш дослідженою історико-географічною територією Галицької землі. Тут відомо шість курганних могильників (Чорнівка, Горішні Шерівці, Городниця, Хотимир, Живачів, Дністрівка), на яких виявлено близько 130 курганів. Досліджено близько 40 підкурганних поховань, з яких 12 трупоспалень і 25 трупопокладень у ямах, що датуються в цілому IX–XIII ст. Тут відомо і більше 30 ґрунтових могильників (Делева, Хотимир, Копачинці, Михальче, Корнів, Городниця, Джурків, Олешків, Василів, Митків, Мусорівка, Вікно, Перебиківці, Дарабани, Шипинці, Кіцмань, Іванківці, Новоселиця, Дубівці, Ленківці, Чорнівка, Ленківці-Чернівці, Макарівка, Кулішівка, Кути, Остриця, Маморниця). На них досліджено близько 450 поховань, з яких майже 90 підплитових, що датуються в цілому XII–XIII ст. Крім них, виявлено два могильники з ґрунтовими трупоспаленнями (Ревна, Корнешти), які датуються IX–X ст. Окремо в давньому Галичі відомо ще три курганні могильники та 14 християнських кладовищ [Археологічні пам'ятки, 1982, с. 108–149].

Всього на території об'єднаної Галицької землі-князівства (Галицька, Перемишльська, Звенигородська, Теробовлянська) відомо 16 курганних могильників. Досліджено більше 200 підкурганних поховань, в яких було 30 трупоспалень і 180 трупопокладень у ямах. На курганному могильнику Пліснеська 27 трупопокладень було здійснено на і вище горизонту. Виділяються своїми розмірами та інвентарем курганні могильники в старих хорватських центрах Пліснеську, Судовій Вишні, навколо Теробовлі, Звенигорода, Перемишля і Галича. Близько 20 курганів були споруджені як меморативні будівлі. На території Галицької землі відомо майже 80 ґрунтових християнських могильників. На них досліджено більше 1000 поховань, з яких 200 було підплитових і близько 20 – у сарко-

фагах [Моця, 1990, с. 112–139]. Таким чином, Галицька земля є однією з найбільш досліджених історичних земель Давньої Русі* (рис. 72–76).

3.1. Могильники IX–XII ст.

Населення давньої Галицької землі (літописних хорватів) у кінці I – на початку II тис. н.е., на відміну від інших літописних слов'янських земель Київської Русі, продовжувало дотримуватись в основному тілопального (безкурганного) поховального обряду. Як відзначають усі дослідники, територія Галицьких земель виділяється майже повною відсутністю підкурганних поховань [Седов, 1982, с. 90–185; 248–256; Баран, Максимов та ін., 1990, с. 226–231; 275–279; Моця, 1990, с. 106]. На жаль, поки що на території Галицько-Буковинського Прикарпаття, як і на території всієї об'єднаної Галицької землі, відомі лише одиничні ґрунтові (тілопальні) могильники цього часу.

Найбільш знаним на території Галицько-Буковинського Прикарпаття є Ревнянський ґрунтовий тілопальний могильник. Рання частина могильника (IX ст.) відноситься до великого укріпленого хорватського племінного центру, знищеного в кінці IX ст., очевидно, в результаті військового походу Київської дружини Олега (885 р.). Пізня частина могильника (X ст.) відноситься вже до побудованої тут нової хорватської князівської фортеці – протоміського, військово-адміністративного центру Великої (Білої) Хорватії, знищеної Володимиром Святославичем в результаті русько-хорватської війни в 992–993 рр. Ревнянський комплекс багато років успішно досліджувався археологічною експедицією Чернівецького державного Національного університету (кер. Б. Тимощук, Л. Михайлина).

Могильник розміщується на городищі біля південного в'їзду (ур. Городище) (рис. 77). В 1979–1980 рр. тут було досліджено 56 ґрунтових поховань, здійснених за обрядом тілоспалення на стороні з наступним захороненням решток кремації в неглибоких (0,3–0,7 м) ям-

---

*Особливо за дослідженням християнських кладовищ. Так, на всіх південноруських землях досліджено близько 2100 ґрунтових поховань, з них 1000 поховань досліджено на території Галицьких земель і близько 450 поховань – на Галицько-Буковинському Прикарпатті.

ких діаметром 0,3–0,6 м [Тимощук, 1982, с. 184–184; Михайлина, Тимощук, 1983, с. 217–219]. Крім невеликої кількості дрібних перепалених кісток, в ямках знайдено повторно обпалені уламки слов'янського посуду. Так, два поховання були з ліпною керамікою, 37 – з ліпною та гончарною і п'ять – лише з гончарною. Відзначена повна відсутність поховального інвентаря. Поховання концентруються двома групами. Одна, очевидно, рання – поблизу ями крематорія (2,65x1,1 м і глибиною 0,4 м). Друга – навколо культового місця-святинища (рис. 78). Ревнянський тілопальний могильник знаходився в межах городища, під його стінами й обслуговував в усі періоди (IX–X ст.) невелику, очевидно, привілейовану частину його мешканців. В цілому за своїм поховальним обрядом він аналогічний іншим слов'янським могильникам VIII–X ст., які належать до пам'яток східнослов'янської культури типу Луки Райковецької, до якої належали і землі Галицько-Буковинського Прикарпаття [Михайлина, 1994, с. 7–8; Етнокультурная карта, 1985, с. 106–116; Славяне Юго-Восточной Европы, 1990, с. 275–279].

Ще два тілопальних поховання, подібних до Ревнянських, вищленено на території городища-общинного центру IX ст. в с. Біла Юриманського району. Городище знаходиться на відстані п'яти кілометрів від Ревнянського центру. Поховання були здійснені в наземному будинку-контині десь відразу після його загибелі, як вважає Б. Тимощук. Рештки кремації знаходились у неглибоких ямках, в яких було виявлено і уламки 17 ліпних та 14 гончарних посудин [Тимощук, 1982, с. 156]. Ще одне, урнове, поховання знайдено О. Приходнюком на поселенні VIII–X ст. в хуторі Корнешти Хотинського району [Приходнюк, 1975, с. 109].

Таким чином, незважаючи на таку невелику кількість виявлених поховальних пам'яток на території Галицько-Буковинського Прикарпаття, вони все ж свідчать про використання місцевим населенням в IX–X ст. ґрунтових (ямних і урнових) тілопальних поховань.

У цей же час, в кінці I тис. н.е., на території Галицько-Буковинського Прикарпаття з'явилися два великі курганні могильники (Чорнівський і Горішньошерівецький), які були розміщені недалеко від Ревнянського хорватського поселенського (племінного, князівського) центру, а саме на протилежному березі р. Прут, у

фагах [Моця, 1990, с. 112–139]. Таким чином, Галицька земля є однією з найбільш досліджених історичних земель Давньої Русі* (рис. 72–76).

3.1. Могильники IX–XII ст.

Населення давньої Галицької землі (літописних хорватів) у кінці I – на початку II тис. н.е., на відміну від інших літописних слов'янських земель Київської Русі, продовжувало дотримуватись в основному тілопального (безкурганного) поховального обряду. Як відзначають усі дослідники, територія Галицьких земель виділяється майже повною відсутністю підкурганних поховань [Седов, 1982, с. 90–185; 248–256; Баран, Максимов та ін., 1990, с. 226–231; 275–279; Моця, 1990, с. 106]. На жаль, поки що на території Галицько-Буковинського Прикарпаття, як і на території всієї об'єднаної Галицької землі, відомі лише одиничні ґрунтові (тілопальні) могильники цього часу.

Найбільш знаним на території Галицько-Буковинського Прикарпаття є Ревнянський ґрунтовий тілопальний могильник. Рання частина могильника (IX ст.) відноситься до великого укріпленого хорватського племінного центру, знищеного в кінці IX ст., очевидно, в результаті військового походу Київської дружини Олега (885 р.). Пізня частина могильника (X ст.) відноситься вже до побудованої тут нової хорватської князівської фортеці – протоміського, військово-адміністративного центру Великої (Білої) Хорватії, знищеної Володимиром Святославичем в результаті русько-хорватської війни в 992–993 рр. Ревнянський комплекс багато років успішно досліджувався археологічною експедицією Чернівецького державного Національного університету (кер. Б. Тимощук, Л. Михайлина).

Могильник розміщується на городищі біля південного в'їзду (ур. Городище) (рис. 77). В 1979–1980 рр. тут було досліджено 56 ґрунтових поховань, здійснених за обрядом тілоспалення на стороні з наступним захороненням решток кремації в неглибоких (0,3–0,7 м) ям-

---

*Особливо за дослідженням християнських кладовищ. Так, на всіх південноруських землях досліджено близько 2100 ґрунтових поховань, з них 1000 поховань досліджено на території Галицьких земель і близько 450 поховань – на Галицько-Буковинському Прикарпатті.

вак діаметром 0,3–0,6 м [Тимошук, 1982, с. 184–184; Михайлина, Тимошук, 1983, с. 217–219]. Крім невеликої кількості дрібних перепалених кісток, в ямках знайдено повторно обпалені уламки слов'янського посуду. Так, два поховання були з ліпною керамікою, 37 – з ліпною та гончарною і п'ять – лише з гончарною. Відзначена повна відсутність поховального інвентаря. Поховання концентруються двома групами. Одна, очевидно, рання – поблизу ями крематорія (2,65x1,1 м і глибиною 0,4 м). Друга – навколо культового місця-святища (рис. 78). Ревнянський тілопальний могильник знаходився в межах городища, під його стінами й обслуговував в усі періоди (IX–X ст.) невелику, очевидно, привілейовану частину його мешканців. Щодо поховального обряду він аналогічний іншим слов'янським могильникам VIII–X ст., які належать до пам'яток східнослов'янської культури типу Луки Райковецької, до якої належали і землі Галицько-Буковинського Прикарпаття [Михайлина, 1994, с. 7–8; Етнокультурная карта, 1985, с. 106–116; Славяне Юго-Восточной Европы, 1990, с. 275–279].

Ще два тілопальних поховання, подібних до Ревнянських, виявлено на території городища-общинного центру IX ст. в с. Біла Кіцманського району. Городище знаходиться на відстані п'яти кілометрів від Ревнянського центру. Поховання були здійснені в наземному будинку-контині десь відразу після його загибелі, як вважає Б. Тимошук. Рештки кремації знаходились у неглибоких ямках, в яких було виявлено і уламки 17 ліпних та 14 гончарних посудин [Тимошук, 1982, с. 156]. Ще одне, урнове, поховання знайдено О. Приходнюком на поселенні VIII–X ст. в хуторі Корнешти Хотинського району [Приходнюк, 1975, с. 109].

Таким чином, незважаючи на таку невелику кількість виявлених поховальних пам'яток на території Галицько-Буковинського Прикарпаття, вони все ж свідчать про використання місцевим населенням в IX–X ст. ґрунтових (ямних і урнових) тілопальних поховань.

У цей же час, в кінці I тис. н.е., на території Галицько-Буковинського Прикарпаття з'явилися два великі курганні могильники (Чорнівський і Горішньошерівецький), які були розміщені недалеко від Ревнянського хорватського поселенського (племінного, князівського) центру, а саме на протилежному березі р. Прут, у

південній крайній частині Хотинської височини. Могильники були складовою частиною двох великих військово-адміністративних (торгово-ремісничих) поселень, які, на нашу думку, виникли в результаті двох різночасових етапів одержавлення хорватських і заснованих київськими князями земель.

Чорнівський могильник належить до I такого етапу (кінець IX – початок X ст.). Він входить до великого «гнізда з восьми поселень» (за Б. Тимощуком), яке в цілому, очевидно, могло бути одним «відкритим торгово-ремісничим» поселенням. До складу його населення входила і військова дружина, часто різноетнічна, що здійснювала водночас і військово-адміністративні функції великокиївської князівської адміністрації в новоприєднаних землях. Такого типу поселення (ВТРП, погости, віки) широко відомі як на території ранньої Київської Русі, так і в Північній Європі та Скандинавії [Булкін, Дубов, Лебедев, 1978, с. 138–140]. Археологічний матеріал Чорнівського комплексу («адміністративно-господарський центр», за визначенням Б. Тимощука) відповідає цьому типу поселень*.

Чорнівський могильник знаходився в північній частині одного з центральних поселень (Чорнівка 3). Він нараховував 85 курганів висотою до 0,5 м (рис. 82–85). Одні з них були овальної, майже круглої форми (діаметром 3–5 м), а інші – овально-витягнуті. В 1979 р. було досліджено десять курганів у центральній, східній групі могильника [Тимощук, 1982, с. 187–190]. В них було виявлено шість тілопальних поховань, здійснених на стороні, та чотири – на місці захоронення. Залишки кремації знаходились як на рівні давнього горизонту, так в невеликих ямках (діаметром 0,2–0,4 м і глибиною 0,3 м) та в насипі. В окремих курганах (№ 1, 4, 5, 6, 9) ближче до центру або збоку від кострища виявлено сліди стовпових ямок діаметром 0,1–0,3 м і глибиною 0,15–0,5 м. Навколо курганів простежено ритуальні рівчаки (глибиною 0,3, шириною до 0,6 м), які повторювали відповідну форму кургана. В більшості курганів (5) на кострищі і в ритуальних рівчаках знайдено уламки ліпних і гончарних посудин IX–X ст. Часто вони мають сліди повторного обпалу. Зокрема, в кургані № 10 виявлено 90 фрагментів гончарного посуду і 30 – ліпного. В кургані № 1 знайдено декілька уламків тигельків – знарядь праці ремісника. В декількох

*Правда, Б. Тимощук вважає його тільки обшинним, місцевим, ми ж думаємо, що він був на той час більшою мірою киево-руським [Тимощук, 1982, с. 130].

курганах зустрічалось каміння. Окремі кургани Чорнівського могильника, очевидно, були родинними (сімейними), оскільки тут знаходилося по 2–3 захоронення. Могильник, як і поселенський комплекс, існував також до X ст. Зокрема, X ст. датуються кургани № 8, 9 [Михайлина, Тимошук, 1983, с. 217]. В цілому Чорнівський курганний (тілопальний) могильник є одним з небагатьох курганних могильників, які появляються в останній треті IX ст. – на початку X ст. на Українському Прикарпатті.

Найближчим територіально до Чорнівського могильника є курганний могильник біля Алчедарського городища (Молдова), розміщеного на території літописних тиверців*. У могильнику нараховується 34 кургани. В 1961–1963 рр. Г. Федоровим досліджено 11 курганів [Федоров, 1968, с. 90–93]. В них знаходилося по декілька (від 10 до 46) захоронень-трупоспалень, здійснених на стороні від місця поховання. Захоронення здійснено, в основному, в ямках, рідко (X ст.) в урнах. Більшість поховань безінвентарні. Датуються Алчедарський могильник кінцем IX – початком X ст. Як і Чорнівський могильник, одинокий Алчедарський могильник на нижньому Пруто-Дністровському межиріччі, очевидно, з'явився внаслідок спроби одержавлення тиверських земель після літописного походу сюди Олега в 885 р. [Літопис Руський, 1989, с. 14].

Декілька подібних курганних тілопальних (на стороні) могильників знаходяться і на території Південного Прикарпаття (Закарпаття). Вони є найбільш південними з усіх відомих в Центральній Європі, зокрема на території Закарпатської області (с. Червене і с. Зняцєво) [Пеняк, 1980, с. 78–89]. Ще одна група з декількох курганних могильників знаходиться на території Румунського Семиграддя (Апохіда, Нушфелеу, Сомешені) [Kurnatowska, 1977, s. 181–184]. Трупоспалення були здійснені за межами поховань, а рештки кремації розміщені в ямках, урнах або «дерев'яних скринях». Серед інвентаря представлені кераміка, дерев'яні відра, окуття поясів, прикраси, ножі тощо. Вони датуються кінцем VIII – початком IX ст. Окремі дослідники вбачають приналежність останньої «румунської» групи могильників до північно-західних (моравських) слов'ян, інші вказу-

* На думку Б. Тимошука, кордон між хорватськими і тиверськими землями в цей час (кінець I тис. н.е.) проходив по Хотинській височині [Тимошук, 1995, с. 173]. В XI–XII ст. західна територія тиверських земель відійшла до Галицької землі, а східна – до печеніго-половецьких кочовищ.

ють на їх слов'яно-аварські риси. Цоль-Адамікова цілком слушно пов'язує їх з пізнішим східнослов'янським походженням [Zoll-Adamikowa, 1977, s. 73–119; Kurnatowska, 1977, s. 183–184].

Остання група підкурганних тілопальних (на стороні) поховань знаходиться в Перемишльській землі (Чорнореки, Трепча). На могильниках виявлено близько 200 (100; 100) курганів. У першому досліджено шість тілопальних поховань IX–XI ст., а в другому – два тілопальні на стороні і два – на місці захоронення, які датуються IX–X ст. [Zoll-Adamikowa, 1975, s. 72; 1979, s. 295; 1975, s. 238–241; Janowski, 1973, s. 105–112; 1984, s. 233–248].

Таким чином, підкурганні могильники з тілоспаленнями (на стороні) представлені як окремі дуже невеликі групи поодиноких могильників, розміщених на південно-західних границях східнослов'янського етносу і ранньої Київської Русі. Їх поки що не виявлено на внутрішніх хорватських землях (на території Звенигородської, Теробовлянської, пізніших літописних земель і в районі Пліснеська. Дані могильники, очевидно, засвідчують перший етап одержавлення хорватських земель (і сусідніх тиверських), який був направлений з Києва в останній треті IX ст. – на початку X ст. на головні окраїнні племенні центри, зокрема на Перемишль, Ревну і, очевидно, на Галич (рис. 79).

У кінці X ст. починається другий етап одержавлення хорватських земель, пов'язаний з військовим походом Володимира Святославича на хорватське князівство. Воно було створене в середині – другій половині X ст. (рис. 80) в результаті сприятливих політичних міжнародних процесів у Центральній Європі, зокрема послаблення Київської Русі і Болгарського царства та падіння Великоморавської держави.

До цього другого етапу належить Горішньошерівецький могильник, який входив до укріпленого військово-адміністративного комплексу, побудованого великокиївським князем взамін знищеного хорватського князівського центру в Ревні. Віддаль між ними була 15 км. Горішньошерівецьке поселення складалося з князівської фортеці (180x170 м)*, селища-супутника та могильника і датується кінцем X – початком XII ст. Могильник розміщений на північ від городища з боку в'їзду, на високому плато, яке підноситься на 483

*Подібною до Горішньошерівецької фортеці були і Алчедарська та Екімауцька фортеці з курганними могильниками, побудовані київськими князями на землях тиверців у процесі першого і другого одержавлення.

мі є одним з найвищих у системі Хотинської височини. Всього тут було виявлено 15 курганів, які розташовувались окремими групами по 2–4 кургани в кожній (рис. 86, 87). Кургани висотою 0,3–0,5 м і діаметром 5–6 м. У 1975 р. Б. Тимощуком тут було досліджено п'ять курганів, розміщених у різних курганних групах [Тимощук, 1982, с. 63–65] (рис. 62). Найранішим було підкурганне тілопальне (на місці) поховання (№ 2), яке розміщувалося у центральній частині могильника. Звідси він, очевидно, і почав розширюватись (на північ і на південь). Тілоспалення відбулось у прямокутній (2,2x2,8 м) камері-зрубі, орієнтованій за сторонами світу. Орієнтація покійника західна. Окремі дерев'яні конструкції були скріплені трьома великими залізними цвяхами-костилями. З поховального інвентаря знайдено лише срібне есовидне скроневе кільце. В другій курганній групі досліджено ще три кургани з похованнями, здійсненими вже за обрядом тілопокладення на рівні давнього горизонту. Орієнтація західна. Біля залишків поховань присутній шар вугликів, який дозволяє зробити припущення про їх часткове спалення (рис. 62). В одному з цих курганів знайдено ще два залізні костилі та срібне есовидне кільце. Найпізнішим на Горішньошерівецькому могильнику було поховання, здійснене в підкурганній ямі розміром 1,8x0,7 м і глибиною 0,4 м. Воно має вже більші ознаки християнського поховального обряду. Знайдені в засипці могили уламки гончарного посуду датують останнє поховання кінцем XI – початком XII ст. (рис. 87).

Таким чином, Горішньошерівецький могильник, незважаючи на невеликі розміри, має широкі хронологічні межі (кінець X – початок XII ст.). Дана група мешканців цього військового поселення, дослідженого в Горішніх Шерівцях, пройшла у розвитку поховальної обрядності від тілоспалення на місці поховання (в зрубі) до тілопокладення на горизонті з частковим спаленням і до тілопокладення в підкурганній ямі, а в цілому від пізнього язичництва до раннього християнства. На горішньошерівецькому могильнику, очевидно, були захоронені представники військової київської, а пізніше киево-волинської дружини і члени їх сімей.

Подібним до Горішньошерівецького є Галицький (Крилоський) могильник в ур. Глинне-Воротиська, на якому автором виявлено підкурганні тілопальні поховання і тілопокладення в підкурганних ямах.

На віддалі 90 км від давнього Галича, в Карпатах (між селами Сколе і Гребенів), знаходиться ще один невеликий, сильно зруйнований курганний могильник. В ур. Долина Святослава зберігся один курган, який пов'язується з могилою Святослава Володимировича, спорудженою на місці битви зі Святополком у 1015 р. Курган діаметром 12–13 м і висотою до 1,5 м. Розкопками О. Ратича в 1971 р. [Ратич, 1972, с. 382] було виявлено сліди тілопального поховання в зрубі 2,8x3,4 м на рівні давньої поверхні. Орієнтація північно-західна. По периметру кургана виявлено залишки потужної (шир. 1 м) кам'яної стінки-крепиди. Автор розкопок вірно датує його початком XI ст., що цілком відповідає загальній схемі еволюції поховального обряду як Київської землі, так і на території Галицької землі (Галицько-Буковинського Прикарпаття) і підтверджується літописною згадкою – 1015 р. [Літопис Руський, 1989, с. 80].

На території сусідньої літописної Теревовлянської землі відомі подібні до Горішньошперівецького два могильники (Семенів і Підгайчики). Вони також обслуговували населення невеликих князівських (київсько-волинських) замків, побудованих поряд зі старою хорватською столицею землі – Теревовлею, здійснюючи одержавлення Теревовлянської землі. На одному з могильників досліджено одне підкурганне тілопальне (на місці) поховання і сім підкурганних тілопокладень в ямах. На другому також виявлено одне тілопальне поховання і чотири трупопокладення в підкурганних ямах. Могильники датуються кінцем X – початком XII ст. [Janusz, 1918, s. 247–249; Моця, 1990, с. 116–117].

На території літописної Звенигородської землі такого типу могильник знаходиться в Кам'янополі [Janusz, 1918, s. 267]. Але найбільш цікавим є великий курганний могильник біля городища в Плісненську. Тут досліджено чотири трупоспалення на місці захоронення, 27 трупопкладень на і вище горизонту та сім трупопкладень у підкурганних ямах. Могильник датується кінцем X – XI ст. і, як Горішньошперівецький, належав представникам військової киево-волинської дружини і членам їх сімей [Старчук, 1952, с. 379–394; 1955, с. 32–35; Кучера, 1962, с. 9–11, 19–20; 54–55; Моця, 1990, с. 116–117; Тимошук, 1992, с. 69–71; Филипчук, 1993, с. 22–23].

У кінці XI – на початку XII ст. на території Галицької землі з'являється декілька нових могильників з підкурганними тілопокла-

деннями в ямах. Вони були пов'язані вже з третім історичним етапом внутрішнього одержавлення (рис. 81), а саме створення (відновлення) на території літописних хорватських земель, окремих князівств, незалежних від великокиївського князя. Цей процес збігся з початком феодальної роздрібленості в Київській державі. В Галицькій землі він був започаткований Ростиславичами у 80-х рр. XI ст., яких підтримали галицькі бояри.

Нові курганні могильники III етапу також в основному були пов'язані з князівськими фортецями, які почали будуватись Ростиславичами в своїх землях. Зокрема, в Тербовлянській землі відомі могильники в Чернелові, Товстогузі, Новосілках, Палашівцях, Жнибародах і в Зеленому Гаю [Археологічні пам'ятки, 1982, с. 149–168; Моця, 1990, с. 116–117]. У Звенигородській землі подібні могильники з підкурганними тілопокладеннями в ямах відомі у Великій Плавучі, Звенигороді і в Судовій Вишні [Археологічні пам'ятки, 1982, с. 168–189; Моця, 1990, с. 116–117]. В околицях Плісненська відомі могильники в Брикові та Суражі [Моця, 1990, с. 116–117]. В Галицькій землі (Галицько-Буковинське Прикарпаття) відомі три могильники з підкурганними тілопокладеннями в ямах (Городниця, Хотимир, Живачів). Найцікавішим є Городницький могильник, розміщений біля великого городища XI–XIII ст., на березі Дністра (рис. 99).

Могильник досліджувався в 1882 р. В. Пшибиславським та І. Корєнницьким [Корєнницькі, 1878, s. 55, 62–67; 1884, s. 27–32]. З 16 розкопаних курганів один був зруйнований (№ 5), а сім виявились кенотафами (№ 3, 6, 12, 13, 14, 15, 16). Висота курганів 0,6–1 м. Могильні ями глибиною 0,4–1 м, але частіше 0,4 м. Вони орієнтовані по осі Пн.-Зх.–Пд.-Сх. Зверху ям, на рівні підшви курганів, майже в усіх похованнях виявлено великі залізні цвяхи-костилі. Зокрема, по три цвяхи в курганах № 1, 7, 10, 11. В кургані № 4 знайдено 15 цвяхів. В останньому, як пише автор, «скелет був обкладений зверху і з боків потілими дерев'яними балками (товстими дошками)» [Корєнницькі, 1884, s. 30]. Вся дерев'яна конструкція (зруб) була скріплена залізними востиллями та мала додаткову обкладку кам'яними плитами. Наявність цвяхів-костилів над могилами свідчить про існування надмогильних дерев'яних перекриттів в усіх похованнях. Захоронення були чоловічими, жіночими та дитячими. Положення – витягнуті тілопокладення на спині. Розміщення рук різне. Найчастіше вони

були витягнуті вздовж тіла. Поховальний інвентар присутній майже в усіх захороненнях, особливо в жіночих. Зокрема, в похованні № 1 зліва від черепа знайдено сім скроневих кілець. На грудях виявлено дві скляні намистини, два «філігранні бронзові кульчики» та дві нашивні бронзові бляшки. На пальцях руки були надіті два бронзові перстені (кільця). В похованні № 2 знайдено три скроневі кільця і один перстень. В іншому похованні виявлено чотири бронзові посріблені бляшки, нашиті на чільце: дві бляшки з рослинним орнаментом і дві – з тваринним (грифом). [Korpeńicki, 1884, s. 27–30].

Таким чином, підкурганні поховання Городницького могильника об'єднані єдиним поховальним обрядом, типовим для ранньохристиянських могильників Давньої Русі. Особливо виділяється в цьому плані чоловіче «дружинне» поховання в зрубній гробниці (№ 4), яке знаходить найближчі аналогії на подібних могильниках Тербовлянської і Звенигородської земель, розміщених біля князівських фортець в Семенові, Жнибродах, Плісненську, Судовій Вишні [Моця, 1993, с. 58–59]. Комплекс прикрас поховального інвентаря також відповідає цій категорії давньоруських поховань і датується XI–XII ст. Городницький некрополь, очевидно, належав військовій верхівці і її сім'ям, що жили в збудованій тут Ростиславичами князівській фортеці, яка в другій половині XII – XIII ст. стала типовим давньоруським містом.

Два інших курганних могильники з тілопокладеннями в ямах на території Галицько-Буковинського Прикарпаття в Живачеві і Хотимирі також пов'язані з невеликими князівськими фортецями [Janusz, 1918, s. 129–130, 236–237]. Зокрема, на Живачівському могильнику досліджено три підкурганні тілопокладення в ямах, а на Хотимирському – ще шість подібних поховань. На останньому було виявлено і одне ґрунтове підплитове поховання, яке засвідчує вже появу нового поховального обряду, який у XII–XIII ст. став основним для всього населення Галицької землі. Ще два подібні могильники зі змішаним обрядом поховання відомі на території сусідньої Тербовлянської землі (Палашівка, Товстолуг) [Janusz, 1918, s. 100–101, 234].

Таким чином, зробивши огляд ранніх поховальних пам'яток (IX–XII ст.), відомих на території Галицько-Буковинського Прикарпаття, зіставивши його з відповідними матеріалами інших літописних земель Галицької землі та дотримуючись схеми розвитку поховаль-

ного обряду в Київській Русі, можна зробити наступні висновки щодо їх походження та історичних умов еволюції.

І. Упродовж другої половини I – початку II тис. н.е. населення давньої Галицької землі, яке було знане під літописною назвою «хорвати», дотримувалось в основному тілопального поховального обряду (в ямках, урнах) на ґрунтових могильниках. Цей обряд був характерним на всіх східнослов'янських землях, поки в різні часи не був замінений курганними (тілоспаленнями і тілопокладеннями) або ґрунтовими тілопокладеннями. Зокрема, на тих землях, які стали ядром ранньофеодальних держав, ця заміна впроваджувалася князівсько-дружинною верхівкою в IX–X ст., згодом набувала масового поширення, стаючи етнографічною ознакою окремих літописних земель. Для центральних районів Київської Русі існує досить детально розроблена О. Моцяю схема еволюції поховального обряду, яка може стати основою для вироблення подібної схеми для західноруських земель. Зокрема, так виглядає еволюція поховального обряду для київноруських земель: підкурганні з трупоспаленнями на стороні, а потім і на місці поховання (IX–X ст.); підкурганні з трупопокладенням на річці і вище давнього горизонту (X–XI ст.); підкурганні з трупопокладеннями в могильній ямі (XI–XII ст.); трупопокладення в ґрунтових могильниках (XII–XIII ст.) [Моця, 1990, с. 67–108]. У Галицькій землі ґрунтовий тілопальний обряд продовжував існувати до кінця XI – початку XII ст. Він не змінився навіть при тимчасових зовнішніх впливах Великоморавської, Чеської, Польської, Болгарської держав і в часи існування ранньодержавного об'єднання «Велика (Біла) нехрещена Хорватія». Використання язичницької ідеології як місцевої «національної» релігії сприяло збереженню незалежності і боротьби за неї, в оточенні сильних ранньохристиянських сусідніх держав, які намагались розширити свої території, приєднавши до них і хорватські землі. Проте в кінці XI – середині XII ст. у зв'язку з внутрішніми державотворчими процесами формування Галицьких князівств (Перемишльського, Звенигородського, Тербовлянського, Галицького) в часи початку феодальної роздрібленості в Київській Русі починається і тут процес християнізації. Але він набрав особливо широкого розповсюдження лише з середини XII ст., коли утворюється централізоване, об'єднане Галицьке князівство із столицею в Галичі. Тут створюється єпископія, будуються перші християнські храми тощо.

Подібні процеси християнізації охоплюють інші міста і села князівства, що добре простежується за археологічним матеріалом – появою ґрунтових християнських кладовищ.

2. У зв'язку з тим, що Галицькі (хорватські) землі декілька разів включались у державотворчі процеси формування (розширення) Давньоруської держави – Київської Русі, на її землях з'явилися різночасові і різнотипні підкурганні поховання. Вони не були характерними для місцевого поховального обряду, а відображали різні етапи одержавлення і феодалізації хорватських земель великокиївськими князями. Зокрема:

а) в кінці IX – на початку X ст., в результаті військового походу князя Олега (885 р.).

б) в кінці X – на початку XI ст., в результаті військового походу князя Володимира Святославича (русько-хорватська війна 992–993 рр.).

Картографування курганних могильників на території хорватських земель показує два головні шляхи їх одержавлення. Вони починались у Плісненську (давніх воротах в Галичину) і направлялись на захід до Перемишля і на південь (по Серету) до Теребовлі, потім до Дністра на Галич і на Ревну (рис. 79–81).

Матеріали курганних могильників з тілопальними похованнями свідчать про їх приналежність до киево-руських дружинників і членів їх сімей, які проживали на території військово-адміністративних та торгово-ремісничих центрів, заснованих на хорватських землях великокиївськими князями.

3. У другій половині XI – на початку XII ст. на території галицьких земель появляється цілий ряд нових князівських замків, населення яких користувалося підкурганними похованнями за обрядом тілопокладення в ямах. Це був період третього, внутрішнього одержавлення, яке проводилося Ростиславичами під час формування Галицького князівства (Перемишльського, Звенигородського і Теребовлянського).

Подібні процеси засвідчені і на території інших літописних племен, зокрема сіверян, радимичів, в'ятичів.

3.2. Кам'яні кургани і поховання в кам'яних огорожах

Надзвичайно складна як рання етнічна, так і пізніша політична ситуація в Галицькій землі стала одною з головних причин появи на

П території різнотипових могильників, які належали невеликим ішностічним групам населення як сусідніх, так і далеких земель. Більшість з них швидко слов'янізувались і згодом розчинились серед місцевого населення.

До цієї групи поховальних пам'яток належить одинокий на Галицько-Буковинському Прикарпатті Дністрівський могильник змішаного типу з кам'яними курганами [Томенчук, 1985, с. 88–95]. Могильник вивчався широкою площею і розкопаний повністю. Він знаходився в с. Дністрівка Кельменецького району Чернівецької області. Могильник досліджувався автором у 1980 р. у складі Західноукраїнської археологічної експедиції Ленінградського Державного Ермітажу (кер. Г. Смірнова). Дністрівський могильник розміщений в заплаві правого берега Дністра в ур. Лука. Він складався з двох курганів з кам'яними насипами (№ 3, 4), між якими знаходилась невелика ділянка з п'ятьма ґрунтовими похованнями. Останні, очевидно, відносяться до повністю зруйнованого кургана з ґрунтовим насипом (№ 5). Кургани розміщені один біля одного, по лінії Пн.-Сх.–Пд.-Зах. (рис. 88). Неподалік від них знаходяться ще три окремі кургани, один з яких виявився ранньозалізного часу (№ 1) і два – природного походження (№ 2, 6).

Кургани з кам'яними насипами мали загальний (первинний) діаметр близько восьми метрів. Вони утворювали своєрідний щільний кам'яний щит, набраний з великого каміння. Максимальна висота сучасного кам'яного насипу становила близько 0,8 м. Насипи мали дуже зрізані плоскі вершини. В кургані № 3 (к. 3) знаходилось чотири поховання. Одне (№ 1) центральне, жіноче (близько 40 років), друге (№ 2) чоловіче (22–26 р.). Останнє було здійснене під окремою невеликою (1,27x0,7 м) вимосткою з дрібноколотого каміння. За межами кам'яного кромлеху на краю курганного земляного насипу знаходились ще два жіночі (30–45 р.) поховання (№ 3, 4) (рис. 89). В кургані № 4 (к. 4) також виявлено чотири поховання. Одне (№ 1) центральне, чоловіче (близько 30 р.). З обох боків від нього розміщувались окремі поховання двох дівчат-підлітків (№ 2, 3). Всі в межах кам'яного кромлеху. Четверте (№ 4) чоловіче (40–50 р.) знаходилось вже за його межами (рис. 90). Всі підкурганні захоронення здійснені в дуже глибоких могильних ямах. Глибина ям від підшови кургана становила в середньому 0,8 м. Ями також великі за розмірами. Для до-

рослих вони були 2,1–2,7х1 м, а для дітей дещо меншими. В цілому могильні ями набагато перевищували необхідні норми для похованих, що дозволяє припускати наявність тут дерев'яних домовин. Орієнтація могильних ям в основному здійснена по осі Зах.-Сх., інколи з невеликим сезонним відхиленням (к. 3. № 4, № 3). Всі поховання об'єднує єдиний християнський обряд: положення покійників на спині, головою на захід, з руками, складеними на животі або на грудях. Виділяються лише два чоловічі поховання (к. 4 № 1, 4), положення рук яких складено в такій комбінації: права рука витягнута вздовж тіла, а ліва лежить на животі. В останньому похованні під головою лежала кам'яна плитка (к. 4 № 4). З поховального інвентаря знайдено лише окремі прикраси в жіночих захороненнях. Зокрема, скроневі кільця (к. 3 № 3, 4; к. 4. № 2), кільце-перстень (к. 3 № 1) та скляна зелена намистина (к. 4 № 3). Всі вони датуються Х–ХІІІ ст. Але в зв'язку з тим, що в курганах знайдено декілька уламків посудин ХІІ – початку ХІІІ ст., то поховання під кам'яними курганами можна віднести до цього ж часу.

Між курганами з кам'яними насипами (к. 3, 4) знаходився, очевидно, ще один курган з земляним насипом, залишки якого простежуються лише у вигляді невеликої підвищеної ділянки (к. 5). За своїми розмірами (діаметр близько 8 м) вона ідентична кам'яним курганам. Все ж є невелика вірогідність існування тут і самостійної групи ґрунтового кладовища (рис. 88).

У цьому земляному кургані було виявлено п'ять поховань: три основні і три периферійні. Центральним було дитяче (близько 4–5 р.) поховання (№ 3), здійснене в неглибокій (0,45 м) могильній ямі, контури якої не простежено. Справа від нього, паралельно йому, знаходилось поховання жінки (№ 2), здійснене в глибокій (0,8 м від сучасної поверхні) і досить великій (2,3х0,95 м) ямі. На пальцях її рук знайдено два срібні перснеподібні кільця. Ще одне жіноче (40–45 р.) поховання (№ 1) було виявлено зліва від центрального, дитячого. Якщо останні поховання (№ 2, 3) мали орієнтацію по осі Пд.-Зах.–Пн.-Сх., то поховання № 1 мало відхилення по осі Пн.-Зах.–Пд.-Сх. Дане поховання виділяється наявністю великої могильної ями (2х1,05 м), на краю якої, в головах, було поставлено великий надмогильний камінь. Біля черепа знайдено одне скроневе бронзове кільце і одну бронзову скроневу трибусинну сережку київського типу. Положен-

ни рук: ліва рука на животі, права – на грудях. В західній частині цього курганоподібного насипу виявлено ще два периферійні дитячі поховання (№ 4, 5), які були здійснені в неглибоких (0,6–0,7 м) ямах, розміщених паралельно одна одній (сх.-зах.). В цілому поховальний обряд п'яти поховань ґрунтового кургана ідентичний восьми похованням курганів з кам'яними насипами.

Відповідно до християнського обряду набір поховального інвентаря Дністрівського могильника дуже бідний. До нього входять лише прикраси: сережка, перстені, намистина, скроневі кільця. Більша їх частина відноситься до одного типу: прості дротяні кільця з кінцями, які заходять один за другий або сходяться. Виділяється лише бронзова сережка київського типу з трьома ажурними намистинами та бронзовий перстень і сережка-півтораоборотні (загнутоконечні). Перстені і скроневі кільця цього типу особливо часто зустрічаються на південноруських землях в X–XIII ст. [Тимофеев, 1961, с. 59–62]. Добре відомі вони і на Подністров'ї у хорватських і тиверських племен [Тимофеев, 1961, с. 60; Седов, 1982, с. 128]. Аналогії скроневим кільцям простого типу широко відомі в різних групах східних і західних слов'ян у X–XIII ст. [Русанова, 1966, с. 17; Левашова, 1967, с. 14–15, 38 мал. 2, 3, 4, 7], а сережці київського типу – в давньоруських пам'ятках XII – першої половини XIII ст. [Корзухина, 1954, с. 27–30; Левашова, 1967, с. 21–22, мал. 4, 3]. У похованнях цього часу часто знаходять і намистини з зеленого скла, які є типово давньоруською прикрасою. Уламки давньоруських горщиків, які були знайдені в основному в насипі і в підлошві курганів, потрапили сюди, очевидно, під час спорудження насипів або при здійсненні підзахоронень як ритуальна жертва. Цікаво, що поблизу від курганів такого типу кераміка ніде не знайдена. Вона датується XII – першою половиною XIII ст. [Малевская, 1969, с. 3–14; 1971, с. 31–34; Тимошук, 1982, с. 2, 3].

Таким чином, в заплаві Дністра, біля с. Дністрівка Чернівецької області, відкрито дуже своєрідний курганий могильник змішаного типу з християнським обрядом поховання. Він представлений двома курганами з кам'яними насипами і одним курганом з земляним насипом. У перших двох було по чотири захоронення, а в третьому – п'ять захоронень. В кожному з них були окремі центральні (основні) поховання, а всі решта, очевидно, підзахоронення. Найімовірніше, кургани були сімейними усипальницями. Це підтверджується і палеоантропологічним

аналізом окремих поховань (7), проведених А. Шевченком [Шевченко, 1985, с. 96–99]. Він, зокрема, відзначає велику фізіологічну подібність черепів чоловічих поховань в к. 4 (№ 1, 4). Їм дуже близька черепна характеристика жіночого поховання к. 5 (№ 1). Достатньо близькі за морфологічною ознакою черепи жінок к. 3 (№ 1, 3).

Дністрівський могильник виділяється серед всіх поховальних пам'яток Галицько-Буковинського Прикарпаття і об'єднаної Галицької землі своїми кам'яними курганами. В зв'язку з тим, що існують два можливі пояснення їх етнічної приналежності, ми змушені зупинитись на них окремо.

На основній території Галицької землі кам'яні кургани виявлено вперше. Вони не були характерними і для всього східнослов'янського населення, яке користувалося для поховання простими земляними курганами. Наявність кам'яних курганів вказує на якісь сусідні неслов'янські впливи. Найперше вони можливі з боку пізніх кочівників південноруських степів, включаючи нижнє Подністров'я. В X ст. тут з'являються печеніги, а в середині XI ст. – половці [Чеботаренко, 1982, с. 48–49]. Основним типом поховального обряду половців були захоронення під курганами з кам'яними насипами, що різко виділяє їх серед поховальних пам'яток степового населення. Даний поховальний обряд носив змішаний печеніго-торко-половецький характер. Найближчою пам'яткою такого типу («диких половців») до Дністрівського могильника є Каменський могильник на Вінниччині (100 км від розглянутого некрополя). [Плетнева, 1973, с. 12–14, 27–28; 1958, с. 221]. Серед половців певною мірою теж проходив процес християнізації. Окремі роди і хани приймали православну віру [Плетнева, 1973, с. 205], а в степових областях лівобережжя нижнього Дунаю (включаючи і Пруто-Дністровське межиріччя) була створена Куманська (половецька) католицька єпископія [Чеботаренко, 1982, с. 51–53]. Все це не могло не позначитись на поховальному обряді кочівників, які, виконуючи вимоги християнського поховального обряду, спрощували свій язичницький обряд (кочівницький інвентар і поховання коня), залишаючи при цьому лише характерні зовнішні половецькі ознаки – кам'яні курганні насипи. Таким чином, Дністрівський змішаний (кам'яні і ґрунтові кургани) могильник, який розміщений на галицько-половецькому прикордонні, можливо, відображає давні слов'яно-

вочівницькі (половецькі) зв'язки. Така картина змішаного слов'яно-кочівницького поховального обряду засвідчена в контактній зоні південного (степового) давньоруського прикордоння [Плетнева, 1973, с. 28; Моця, 1979, с. 34–36]. Ці висновки, які ґрунтуються на археологічних фактах, знаходять деяке підтвердження і в антропологічному матеріалі Дністрівського могильника. Правда «давнього походження з незначним монголоїдним компонентом» [Шевченко, 1985, с. 97–98]. Більш упевнено антрополог А. Шевченко говорить про подібність краніологічних матеріалів Дністрівського могильника з летто-литовськими групами населення, яке ослов'янилось у середовищі західних древлян [Шевченко, 1985, с. 98–99]. Це змушує нас перевірити і таку можливість. Справді, дані палеоантропологічні висновки значною мірою знаходять підтвердження в археологічному матеріалі західнобалтських племені, зокрема, в ятвягів [Седов, 1987, с. 411–419]. Саме для ятвягів у XI–XIII ст. були характерні кам'яні кургани з тілопокладеннями з західною орієнтацією. Вони відомі як на їхній основній території, так і на сусідніх землях волинян, дреговичів і древлян. Зокрема, на древлянській території є декілька могильників змішаного типу з кам'яними і ґрунтовими курганами (Зубковичі, Тепениця, Олевськ, Велика Глумча) [Звіздецький, 1997, с. 229–234]. Останні залишені змішаним древлянсько-ятвязьким населенням [Седов, 1982, с. 405]. Можливо, і Дністрівський могильник також належить невеликій групі ятвягів і їх ослов'яненим нащадкам, які переселилися сюди в результаті якихось військово-політичних обставин. Згадаймо, що в XII ст. міста Берестя, Дрогичин і частина земель Середнього Подбужжя входили до складу Волинського князівства, яке в XIII ст. було складовою частиною Галицько-Волинської держави [Гуревич, 1980, с. 45–53]. Руські літописи, які згадують ятвягів починаючи з X ст., особливо багато уваги приділяють їм у кінці XII – першій половині XIII ст. Це був час постійних військових сутичок галицько-волинських князів з ятвягами, які ходили один на одного війною (1196, 1205, 1227–1228, 1234, 1238, 1248, 1249, 1254–1257 pp.). Це завжди супроводжувалося взяттям «колодників», заручників тощо. [Літопис руський, 1989, с. 362–370, 371, 384, 392, 402, 406, 416]. Окремі з них могли бути переселені і на далекі південні окраїни Галицько-Волинської держави.

З ятвягами може бути пов'язана ще одна невелика група поховальних пам'яток Галицької землі – поховання в кам'яних кругах (огорожах). Саме в ятвягів такі «кам'яні могили» існують в XII–XVI ст. [Финно-угри, 1987, с. 414–419; Гуревич, 1962, с. 121–130]. Вони приходять тут на зміну «кам'яним курганам». Багато їх і на північно-західних давньоруських землях. На території Галицької землі відомі три могильники в кам'яних огорожах (Василів, Мишків, Борівці). Одною з найкраще досліджених пам'яток є могильник, розміщений на посаді літописного міста Василева на Дністрі (ур. Стадіон). У 1967 р. Б. Тимощуком тут було виявлено колективні поховання, вміщені в чотирьох кам'яних огорожах [Тимощук, 1982, с. 145–147, 152; 1969, с. 93]. Вони мали круглу або овальну форму діаметром 6–12 м при ширині кам'яної огорожі близько одного метра. Поховання здійснено в дубових домовинах, вміщених в ями, які знаходяться в одному ряду по осі Пн.-Пд. Самі поховання мають західну, християнську орієнтацію. Всередині кожної з огорож є поховання як чоловічі, так і жіночі та дитячі, що свідчить про сімейний характер цих колективних захоронень. Так, у могилі № 4 було поховано чоловіка, жінку і чотирьох дітей (рис. 91). Біля кістяків виявлено срібні і мідні сережки, скроневі кільця та перстені. Автор розкопок датує даний могильник XII – першою половиною XIII ст. і говорить про його слов'янську приналежність [Тимощук, 1982, с. 147]. Поруч з могильником виявлено і декілька ритуальних ям з рештками тризни. Другий подібний могильник з похованнями в кам'яних огорожах виявлено в 1890 р. Г. Оссовським у с. Мишків Заліщицького району Тернопільської області. Тут, на лівому березі р. Серет, було досліджено три окремі поховання в кам'яних огорожах [Ратич, 1957, с. 67]. Діаметр огорожі – близько трьох метрів. Вони утворені великими кам'яними брилами, які виходили на поверхню і вказували на існування тут могил. Всередині цих трьох кам'яних огорож виявлено три поховання в могильних ямах розміром 2х1 м. Орієнтація могил західна, християнська. В них знаходились дерев'яні домовини з жіночими кістяками. Інвентар багатий. Зокрема, в першому похованні знайдено бронзові сережки київського типу, в другому – золоту кульку і кілька намистин, у третьому – скроневе кільце. Ще одне поховання в кам'яній огорожі, яка також виступала над рівнем сучасної поверхні, виявлено В. Войнаровським у 1986 р. на невеликому могильнику з

підплитовими захороненнями в с. Борівці Кіцманського району Чернівецької області [Войнаровський, 1992, с. 33–45]. Огорожа була підпрямокутної форми (3,2х3 м). Утворена з великих кам'яних плит, викладених у 2–3 шари на ширину 0,5–0,6 м. Всередині знаходилось підплитове поховання в могильній ямі (2х0,8 м і глибиною 0,8 м). У могилі було поховання дівчинки-підлітка з західною християнською орієнтацією (рис. 91). Біля черепа знайдено бронзове есовидне скроплене кільце, а в засипці могили – уламки посуду XII – першої половини XIII ст. Подібну кам'яну огорожу виявлено нещодавно Ю. Малесвим на великому могильнику з підплитовими захороненнями в с. Ясенів Пільний Городенківського району Івано-Франківської області [Малесв, 1994, с. 33]. Огорожа складена з окремих кам'яних плит, викладених у 2–3 ряди. Діаметр огорожі близько трьох метрів. Всередині поховання не знайдено. Автор розкопок розглядає його як кенотаф [Малесв, 1994, с. 33].

Отже, всі пам'ятки даного типу поховань у кам'яних огорожах відносяться до XII – першої половини XIII ст. У зв'язку з їх малочисельністю і недостатнім вивченням важко остаточно пояснити їх походження. А. Ратич вважав, що вони належать соціальній верхівці галицького суспільства [Археологія Прикарпаття, 1990, с. 155]. В. Войнаровський відносив їх появу до кочівницьких запозичень (нащадки кочівників) [Войнаровський, 1992, с. 43]. На нашу думку, ця невелика група поховань у кам'яних огорожах може бути пов'язана з «кам'яними могилами» ятвягів і, очевидно, належить їх слов'янізованим нащадкам.

Таким чином, Дністрівський могильник змішаного типу з кам'яними і ґрунтовим курганами та три могильники з похованнями в кам'яних огорожах, очевидно, пов'язані з північними, західнобалтськими невеликими групами населення – ятвягами і їх слов'янізованими нащадками. Це були останні засвідчені археологічно сліди перебування на території Галицько-Буковинського Прикарпаття невеликих груп населення балтійських районів Північної Європи і Давньоруської держави*.

*Цікаво, що на території Галичини було три села з назвою Ятвяги – єдині в Україні. А саме: село Ятвяги Мостиського району, село Ятвяги (тепер Прибілля) Жидачівського району, село Ятвяги (тепер Побережне) Городоцького району [Непокупний, 1979, с. 34].

3.3. Міські християнські кладовища (друга половина XII – перша половина XIII ст.)

З середини XII ст., з утворенням об'єднаного Галицького князівства із столицею в Галичі, на його землях починається швидкий ріст численних міст і селищ (рис. 71). У багатьох з них появляються і перші християнські храми, біля яких на «освяченій землі», як визначали церковні правила, і зосереджувались парафіяльні міські кладовища. У зв'язку з тим, що церков у той час було ще мало, біля їх стін часто ховали і більшість покійників з усієї навколишньої округи – жителів міста, селян, ченців та ін. Одним з найкраще досліджених міських могильників у найближчих (25 км) околицях Галича є Буківнянське кладовище, яке досліджувалося автором у 1989–1992 рр. [Томенчук, звіти, 1989–1992]. Воно знаходиться на території літописного (1214 р.) міста Биковен. Його городище розміщене в східній околиці с. Буківна Тлумацького району Івано-Франківської області на високому (100 м) правому березі р. Дністер (рис. 92). Городище мисового типу, складається з двох основних частин: дитинця і посаду. Дитинець (ур. Замчище) площею 0,8 га і посад (ур. Городище) площею 2,5 га. На території укріпленого посаду нами було виявлено численні сліди житлово-господарської та ремісничої забудови*. Зокрема, досліджено 14 житлових будівель, вісім ремісничих комплексів, 14 ям, залишки дороги, укріплення, ворота. Найцікавішим було відкриття тут залишків дерев'яної церкви та кладовища, що входять до єдиного посадського комплексу давньоруського міста Биковен, який датується другою половиною XII – першою половиною XIII ст.

Загальна топографія цієї, як виявилось, центральної частини посаду була попередньо спроектована і забудована. Зокрема, центральною будівлею, навколо якої формувалась забудова посаду, була церква. Вона займала домінуюче, підвищене місце навпроти воріт на віддалі 54 м від них. На захід від церкви знаходився великий (6,5x12 м) житловий будинок. Між ним і церквою досліджено великий господарський підвал. До будівлі, як і до церкви, вела зафіксована нами дорога з дерев'яним настилом шириною чотири метри, яка була окремим відгалуженням від

* Матеріали розкопок другого археологічного шару (VIII–IX ст.) опубліковано [Томенчук Б., Филипчук М. Буківна – літописний Биковен на Дністрі. – Ів.-Франківськ, 2001. – 56 с.]

основної дороги. Остання, шириною 4,5 м, починалась від воріт і проходила вздовж валу (15 м від нього) через увесь майданчик укріпленого посаду до в'їзду на дитинець. На південь і на схід від церкви розміщувалась житлово-господарська і виробнича забудова. На південний захід від церкви була залишена вільна від забудови площа розміром 15x20 м, яка, очевидно, використовувалась для відправлення церковних свят тощо. На північний схід від церкви також була виділена спеціальна площа під кладовище. Зараз кладовище зафіксовано нами в результаті розкопок на ділянці 17x21 м. Проте виявилось, що спочатку площа під кладовище була значно меншою. В ширину (Пн.-Пд.) вона досягала лише десяти метрів. Тому тут, за його межами, одночасно виникає реміснича забудова. Коли ж первинна площа, виділена під кладовище, була вже заповнена, вона збільшилася ще на 7–8 м за рахунок знищених майстерень. У цілому можна думати, що нами досліджено більшу половину кладовища, яке, очевидно, займало площу приблизно 21x25 м. Виходячи з тематики даної роботи зупинимось детальніше на характеристиці єдиного церковного комплексу, який складається з церкви і прицерковного кладовища (рис. 93).

Основу храму становила суцільна кам'яна вимостка товщиною до 0,3 м, складена з каміння-гальки*. Будівля була дерев'яною і тризрубною. Зі східного боку вона мала добре збережену трапецієвидну апсидну частину розміром 2,5x5,2x2,5x4,8 м. Із заходу знаходилась невелика прямокутна притворна частина (3,2x3,8 м). Центральна частина мала вигляд великого шестикутника (3,8x3,8x7,3x4,8x7,3x3,8 м). Загальна довжина будівлі становила 13,7 м. Азимут 90°. Під час її дослідження знайдено багато залізних цвяхів та керамічних плиток під мозаїчної підлоги. Плитки трикутні (19,5x11,5x11,5) чотирикутні та ромбовидні. Наявність різних типів плиток для вимостки підлоги пояснюється складною формою церкви. Церква була побудована одночасно з укріпленнями і була одним з перших об'єктів сформованого міського посаду (середина XII ст.) (рис. 94, 95).

Кладовище розміщене на північ від апсидної частини церкви, на віддалі 1,7 м від неї. На площі 17x21 м нами було виявлено залишки 72 захоронень (рис. 93). Але слід зауважити, що ряд поховань були повсім знищені глибокою оранкою, тому загальна можлива їх

*Між камінням, у забутовці, було знайдено і багато фрагментів кераміки – часу закладки храму (рис.)

кількість на цій площі могла становити близько ста захоронень. У зв'язку з тим, що розкопки кладовища проведені в більшій його частині, вдалося виявити закономірності в розташуванні могил. Вони утворюють доволі чіткі ряди, які орієнтовані по осі північ-південь. Всього на цій площі простежено шість таких рядів. Найбільш чіткий у плануванні крайній, західний ряд, який, очевидно, був найпершим. В ньому виявлено 11 поховань (№ 2, 3, 4, 6, 3, 64, 50, 50, 52, 53, 54, 54). Така ж кількість (10–15 поховань) була характерна і для інших рядів Буківнянського кладовища. Відстань між рядами 1,5–2,5 м. Відстань між могилами – 0,5–1 м. В рядах простежуються невеликі групи могил, які, очевидно, могли належати членам однієї сім'ї. Глибина могил дуже невелика. В основному 0,25–0,7 м від сучасної поверхні, в культурному шарі попередніх епох (жодного разу не доходячи до материка). Це стало причиною відсутності слідів самих могильних ям. Орієнтація поховань західна, християнська. Тілопокладення здійснені на спині. Положення рук різне. В більшості поховань руки витягнуті вздовж тіла* (№ 3, 6, 13, 18, 27, 28, 34, 35, 45, 47, 48). У п'яти випадках (№ 1, 14, 16, 17, 32, 37) руки складено на животі. У двох випадках (№ 15, 46) руки складено в комбінації: права рука витягнута вздовж тіла, ліва зігнута і лежить на животі. Як показали дослідження, положення рук не залежить від статі і віку. На Буківнянському кладовищі поховано майже порівну жінок (№ 6, 14, 15, 16, 27, 28, 34, 45, 46, 47) і чоловіків (№ 1, 3, 13, 17, 18, 32, 35, 37, 48). Декілька поховань належать дітям. Вищезазначені групи поховань топографічно на могильнику не виділяються. Поховальний інвентар у всіх могилах відсутній. Кладовище існувало з часу побудови церкви (середини XII ст.) і до кінця життя на цьому поселенні міського типу (перша половина XIII ст.).

На віддалі 30 км від Буківнянського кладовища, на Дністрі, знаходиться Копачинський могильник, який також розміщений на території давньоруського (XII–XIII ст.) городища (ур. Городище) в с. Копачинці Городенківського району Івано-Франківської області. Городище складається з трьох майданчиків (33x30; 100x48; 70x50 м), які з західного, напільного боку обмежені трьома валами (рис. 96). Автором у 1988 р. на території городища вивчалась його забудова та система укріплень [Томенчук, звіт 1988/86, с. 10–15]. Культурний

*Дане положення рук характерне для Галицького могильника на Царинці.

нар на городищі незначний, товщиною 0,1–0,2 м. До городища при-
мікне велике (2 га) синхронне йому поселення-посад. Ще два посе-
лення розміщені в його околицях (ур. Монастирок, Селище). В
цілому, очевидно, всі вони входять до одного комплексу невеликого
давньоруського поселення міського типу. В 1953 р. О. Ратичем у
північній частині третього (західного) майданчика городища було
виявлено 33 поховання, 12 з яких – підплитові [Ратич, 1955, с. 25–26;
1957, с. 47–48]. Збережені кам'яні плити мають характерні для них
прямокутні форми розміром в середньому 1,8х1 м. Окремі з них на-
багато більші чи зовсім невеликі, або просто складені з окремих ве-
ликих кам'яних фрагментів. Могильні ями не простежено, оскільки
могили викопані в похованому чорноземі. За поховальним обрядом
ці поховання є витягнутими тілопокладеннями на спині з хрести-
нською (західною) орієнтацією. В даному випадку з сильним (Пн.-
Зах.) відхиленням. Руки в більшості поховань витягнуті вздовж тіла
(№ 5, 6, 7, 8, 26, 33) чи складені в комбінації: права лежить на животі,
а ліва витягнута вздовж тіла (№ 9, 14, 15, 28, 32). У трьох похованнях
(№ 1, 3, 4) руки складено на животі. Захоронення чоловічі, жіночі,
дитячі. На Копачинському могильнику простежується характерна
рядність в його плановій структурі (рис. 97). Всього на площі розко-
пу 120 кв. м виділяється 6–7 рядів могил з їх загальною орієнтацією
Пд.-Зах.–Пн.-Сх. В рядах фіксуються окремі групи могил, очевидно,
об'єднані сімейно-родовими ознаками. Пізніші підзахоронення до
цих могильних груп часто приводили до перекриття, а то й частко-
вого знищення попередніх могил (№ 2, 10, 12, 13, 22, 24, 28, 30). Ці
пізні підзахоронення часто (але частково) виходили за межі могиль-
них рядів. Відстань між рядами – близько метра, а між могилами –
0,3–2,5 м. Більшість поховань безінвентарні. Лише в декількох захо-
роненнях знайдено прикраси (скроневі кільця, перстені), на основі
яких О. Ратич датує могильник XI–XII ст. [Ратич, 1957, с. 47]. За
матеріалами наших досліджень Копачинський могильник знаходився
спочатку між дитинцем і посадом і відносився в основному до другої
половини XII ст. На початку XIII ст. він був відмежований від поса-
ду невеликим валом і зайняв таким чином новоутворений третій май-
данчик городища. В південній (біля в'їзду) частині майданчика нами
виявлено незначні залишки кам'яних фундаментів дерев'яної будівлі,
можливо, церковного призначення (рис. 98).

До невеликого числа порівняно широко досліджених могильників давньоруських міст Галицько-Буковинського Прикарпаття входить і кладовище біля Городницького городища (рис. 99). Пам'ятка знаходиться в с. Городниця Городенківського району Івано-Франківської області. Соціально-топографічна структура цього великого міського поселення, розміщеного на березі Дністра, складається з городищадитинця (ур. Городище), посаду (ур. Село), декількох поселень сільської округи (ур. Дулява, Пріске, Лешівка, Кадовб, Крогулець) та кількох могильників (ур. Города Чермака, Жежавське, Підгородище, Могилки). З території пам'ятки походить і типово міський склад знахідок та об'єктів, які датуються XII – першою половиною XIII ст. [Петегирич, 1990, с. 142–143; 1983, с. 47–51]. Особливо слід відзначити своєрідність структури городища. Воно займає 6 га і складається з двох майданчиків (210x130; 210x90 м), які з напільного боку обмежені ще трьома оборонними валами.

Могильник знаходиться на південний схід від городища, на обох берегах р. Дністер в ур. Города Чермака (правий берег) і в ур. Жежавське (лівий берег). Він розміщувався на території міського посаду, очевидно, біля головного міського храму, на схід від нього. Могильник досліджувався в кінці XIX ст. (1876–1882 рр.) В. Пшибиславським та І. Коперницьким [Kopernicki, 1878, s. 19–77; 1884, s. 3–32; Przybyslawski, 1879, s. 70–73; Rauhut, 1960, s. 104–151]. Всього тоді було розкопано 51 підплитове поховання.

Городницький могильник характеризується єдиним поховальним обрядом – підплитовими похованнями. В західній частині кладовища (правий берег Дністра) було досліджено 23 поховання, в східній частині (лівий берег Дністра) ще 28 поховань. У зв'язку з тим, що розкопки проводились в різні роки, в різних місцях і двома різними дослідниками, зараз важко говорити про внутрішню планову структуру могильника. На зведеному схематичному плані І. Коперницького простежується рядна система поховань та внутрішнє групування [Kopernicki, 1884, s. 32]. В цьому плані виділяється «фамільний гріб», досліджений В. Пшибиславським в 1879 р. Під трьома кам'яними плитами (0,5 м від сучасної поверхні) було виявлено поховання «старого чоловіка, молодої дівчини і дитини (7–8 р.)», яка лежала між ними. Біля голови чоловіка знаходився горщик. В жіночому похованні виявлено бронзову голку і уламок кістяного шила. На грудях розчище-

но фрагменти тканини з вишивкою золотою ниткою. На голові знаходились чільце – «поясок з золотоглавом». У дитячому захороненні було знайдено скляний та бронзовий перстені і чотири бронзові скроневі кільця. На грудях зберігся фрагмент тканини з гудзиком і «скляною кольоровою прикрасою» [Kopernicki, 1884, s. 23]. В цілому якої-небудь різниці в поховальному обряді обох частин кладовища не простежується. Це був єдиний могильник, який у зв'язку з обмеженою територією на посаді був змушений, очевидно, розширюватись вже на протилежному березі Дністра.

Кам'яні надмогильні плити Городницького кладовища фіксувались на глибині 0,3–0,5 м і простежувались на поверхні при ориєнтації. Розміри плит в середньому 2–2,4х0,7–1,5 м. Загальна орієнтація могил – Пн.-Зх.–Пд.-Сх. Могильні ями були достатньо великі і глибокі (1,25–1,4 м від сучасної поверхні), що передбачає використання дерев'яних домовин тощо. Так, дослідниками було простежено їх залишки в трьох випадках (№ 1, 1880 р.; № 10, 14, 1882 р.). Поховання чоловічі, жіночі і дитячі. Положення – витягнуті тілопокладення на спині, орієнтація західна, руки складено на животі. В двох випадках (чоловіки) зафіксовано положення рук, витягнутих вздовж тіла (№ 11, 14, 1882 р.). Також у двох випадках (чоловіки) права рука була витягнута вздовж тіла, а ліва лежала на животі. В одному випадку простежено положення лівої руки на грудях, правої – на животі. Поховальний інвентар на Городницькому кладовищі, як і на всіх тогочасних кладовищах, майже відсутній. Лише в окремих жіночих похованнях виявлено прикраси. Зокрема, скроневі кільця (пох. 1879 р.; пох. 1880 р.; пох. № 2, 1880 р.; № 3, 1882 р.; № 9, 1882 р.), перстені (№ 7, 9, 1878 р.; № 1, 1879 р.; № 1, 1880 р.; № 7, 10, 13, 1882 р.), гудзики (№ 1, 1880 р.; № 3, 10, 1882 р.). У декількох похованнях (№ 9, 1878 р.; № 2, 1879 р.; № 1, 1880 р.; № 3, 1882 р.) виявлено фрагменти тканини з золотою вишивкою, зокрема «птаха-золотоглава» (№ 2, 1879 р.). Вони знайдені як на голові (чільце), так і на шиї та грудях. В окремих похованнях (в засипці ям) виявлено фрагменти давньоруської кераміки і крем'яні пластинки. Крім того, на Городницькому кладовищі виділяються три поховання (№ 1, 2, 1878 р.; № 1, 1880 р.) з «кам'яними подушками», які традиційно відносяться до чернечих.

Таким чином, поховання Городницького некрополя об'єднані єдиним поховальним обрядом, типовим для некрополів Галицької

землі. Зокрема, з підплитовими похованнями, які носять місцеві особливості галицьких ранньохристиянських кладовищ. Комплекс речей (прикрас) поховального інвентаря також відповідає цій категорії давньоруських поховань і датується XII – першою половиною XIII ст. (часом існування цього міського комплексу). Загальна площа кладовища становить близько двох гектарів, що також відповідає характеру основного міського некрополя.

Одним з найбільш досліджених давньоруських міст Галицької землі є літописний (1230 р.) Василів на Дністрі (с. Василів Заставнівського району Чернівецької області) [Тимошук, 1982, с. 138–153; 1981, с. 129–134; Томенчук, 1978, с. 393; 1979, с. 413]. Місто мало типову для тогочасних великих давньоруських міст поселенську структуру: дитинець, посад, передграддя, монастирі і поселення сільської округи (рис. 100). На окремих з них знаходились і кладовища, вивчення яких дає можливість краще зрозуміти їх соціальне призначення, а інколи навіть переглянути висновки, вже зроблені попередніми дослідниками щодо структури міста і його частин.

Залишками дитинця літописного Василева, як вважали дотепер всі дослідники, було невелике (130х110 м) городище Замчище (рис. 104). Воно розміщене на краю північної околиці міста, навпроти впадіння в Дністер р. Серет. Як показали наші дослідження (1977–1978 рр.), городище, очевидно, було монастирем, укріпленим по периметру зрубними дерев'яними стінами [Томенчук, звіти 1977/52, с. 1–15; 1978/68, с. 1–15]. Окремі з них мали житлово-господарське та ремісниче призначення. В західній частині майданчика виявлено залишки великого будинку та підвалу. Вздовж берега р. Дністер, по схилу городища проходила укріплена терасовидна в'їзна дорога, яка починалась біля пристані і проходила через зовнішню в'їзну багатокутну вежу до городища і далі до міста. Навколо городища Б. Тимощуком і автором досліджено декілька гончарних виробничих комплексів [Тимошук, 1982, с. 143; Томенчук, 1978, с. 393]. Біля західних стін городища розміщувалась торгова площа (ур. Торговиця). В 1984–1985 рр. автором у південно-східній частині городища було виявлено і досліджено дерев'яну церкву, яка майже повністю знищена кар'єром та окопами Першої світової війни [Томенчук, звіт, 1985/61, с. 14–17; 1996, с. 12–16]. Беручи до уваги поширення та концентрацію керамічних плиток від підлоги і наявність захоронень, які утворювали в плані чітку самостійну

групу, вдалося реконструювати форму церкви. Це була велика (приблизні розміри 9,5х13 м) будівля без фундаментів, яка своєю північною (апсидною) частиною (шир. 4 м) входила до системи зрубних оборонних стін, які стояли вздовж берега Дністра, над в'зною дорогою (рис. 105). Мозаїчна підлога церкви була викладена керамічними чотирикутними плитками двох типів. До першого типу належать прості чотирикутні плитки розміром 12х12 см і 14х14 см. До другого типу належать плитки (12х12 см) з зображенням грифона (23 фрагменти), орла (14) і оленя в народній декоративній манері (4) (рис. 106, 107). Василівські плитки ідентичні плиткам з двох церков княжого Галича: Успенського собору і ротонди в ур. Полігон. Крім плиток, на території церкви виявлено багато залізних цвяхів та фрагмент хороса. Під підлогою храму досліджено сім захоронень, які були розташовані під його стінами (№ 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7). Глибина поховань – 0,55–0,65 м. Могильні ями не простежуються. Одне поховання підплитове. У всіх семи захороненнях відзначена одна особливість: під головою і в ногах знаходились «подушки» з керамічних плиток. Руки похованих складено на животі. Орієнтація західна, паралельно стінам церкви (рис. 105). На південь від церкви, на віддалі 1,52 м від неї, досліджено ще два поховання, які, на відміну від церковних поховань, були набагато глибшими (0,95–1,05 м). Могильні ями розміром 1,65–2х0,75 м. Поховання № 8 підплитове. Під головою і в ногах знаходилась «кам'яна подушка». Один великий (0,20–х0,25 м) камінь лежав на краю могильної ями, в головах. Ще 15 подібних поховань виявлено нами в розвідкових траншеях, на території кладовища, яке займало всю південно-східну частину городища і навіть виходило за його межі (на південь). Всі поховання були безінвентарними. Виділяється лише одне поховання, виявлене випадково Б. Тимощуком в 1982 р. [Тимощук, 1982, с. 138–158]. Це було жіноче підплитове поховання, в якому знайдено фрагмент шовкової тканини з золотою вишивкою і бронзовий дзвіночок. В цілому згідно із загальною стратиграфією і матеріалами, які виявлені під час дослідження городища і церковного комплексу, могильник відноситься до другої половини XII – першої половини XIII ст. Відсутність дитячих поховань (майже всі поховання чоловічі) та наявність «кам'яних подушок» у більшості могил дозволяє нам говорити як про чернечий характер кладовища, так і про монастирський характер самого комплексу. Цьому не суперечать виявлені

тут житлово-господарські і ремісничі комплекси та культовий характер більшості знахідок з городища. Монастирське кладовище використовувалось інколи і для світських поховань представниками багатих міських родин, що пояснює знаходження тут окремих жіночих захоронень. Ще один невеликий замський (печерний) монастир, очевидно, знаходився в далекій північно-західній околиці міста в ур. Монастир. Вірогідно, і там було своє невелике кладовище.

На південь від городища Замчище вздовж широкої першої надлугової тераси Дністра розміщувався великий (близько 20 га) міський посад. В його південній частині на високому пагорбі навпроти в'їзду під захистом замку (городище в ур. Хом) знаходився головний міський храм з центральним міським кладовищем. Дослідження Б. Тимощука і Г. Логвина показали, що це була велика (21,2x13,6 м) чотирикутна будівля з трьома апсидами, зведена в білокам'яній техніці в другій половині XII ст. [Тимощук, 1982, с. 142–145; Логвин, Тимощук, 1961, с. 37–50]. Підлога храму була викладена керамічними полив'яними плитками. Василівський храм правив за усипальницю представників міської феодальної знаті і вищого духовенства (рис. 101–103). Так, у його притворі стояло п'ять кам'яних саркофагів із залишками чоловічих поховань. Саркофаги були витесані з цільної брили пісковика. Їх довжина 1,8–2,3 м, ширина – 0,5–0,85 м, висота (без віка) – 0,4–0,5 м, висота з віком – 0,6–0,7 м (рис. 102). Один саркофаг (найдавніший) складався з окремих плит, але всередині нього, очевидно, була ще і дерев'яна труна (рис. 102). Він був вмурований у фундамент, зліва від входу. Біля нього стояла і невелика кам'яна костниця з мощами. Решта саркофагів були вкопані в землю так, що їх віко залишалось на рівні підлоги храму. В центральній частині храму знайдено ще п'ять кам'яних костниць. Б. Тимощук розрізняє три костниці із вставною боковою кришкою і три костниці коритоподібні [Тимощук, 1982, с. 147]. Їх довжина близько 1,4 м і висота близько 0,6 м (рис. 102).

Біля храму розміщувалось кладовище, на якому були поховані представники міської феодальної влади з родиною та багаті міщани Василева і його околиць. В різних місцях кладовища Б. Тимощуком було досліджено 53 поховання [Тимощук, 1982, с. 159–161]. З них 39 датуються XII–XIV ст. Поховання були трьох типів: 22 простих, 5 підплитових і 12 в саркофагах. Грунтові поховання неглибокі (0,6–0,7 м.). Орієнтація західна. В декількох випадках під головою

покійників знайдено «кам'яні подушки». В деяких жіночих похованнях виявлено окремі прикраси. Зокрема, скроневе кільце зі скляними намистинами, бронзову намистину вкриту зерню, бронзові дзвіночки, сережки, гудзички тощо. В засипці могил частими були знахідки фрагментів кераміки другої половини XII – XIII ст. та крем'яні відщепи. Підплитові поховання, як вважає Б. Тимошук, були здійснені переважно в дерев'яних гробницях [Тимошук, 1982, с. 145]. Їх поховальний обряд подібний до попереднього. Звертає увагу факт наявності дещо багатшого інвентаря. Зокрема, в одному з жіночих поховань на голові знайдено залишки шовкової стрічки шириною 4 см з нашитими на неї сімома бронзовими позолоченими дзвіночками. В інших також було знайдено позолочені бронзові дзвіночки, бронзові намистини, срібні скроневі кільця тощо. Кладовище біля Василівського храму виділяється серед подібних кладовищ наявністю тут великої кількості поховань в кам'яних саркофагах [Тимошук, 1982, с. 160–161]. Вони виявлені в різних кінцях кладовища, де розміщувались окремими групами. Поховання в кам'яних саркофагах на кладовищі ідентичні знайденим у храмі. Саркофаги кладовища також, очевидно, вкопувались у землю неглибоко, так, щоб віка знаходились на рівні донної поверхні XII–XIII ст. Це давало можливість використовувати їх як сімейно-родинні усипальниці. Майже в кожному з 12 саркофагів було знайдено по кілька (до чотирьох) поховань. При повторному захороненні кістки попереднього лежали вбік. У саркофагах знаходились як чоловічі, так і жіночі та дитячі поховання. В декількох випадках черепи лежали на «кам'яних подушках», що свідчить про поховання в них і духовних осіб. Особливо виділяється саркофаг № 10, на верхній плиті якого знаходились знаки, зокрема «вавілон» і декілька знаків «рюриковичів» у формі двозубців. Б. Тимошук вважає останні знаками з роду Теревовлянського князя Василька Ростиславича, а саме поховання – будівничого храму [Тимошук, 1982, с. 145; Пивоваров, Чеховський, 1992, с. 116–122] (рис. 103). Крім центрального міського кладовища, яке розміщувалось біля головного міського храму, на посаді літописного Василева знаходилося ще три давньоруські кладовища [Тимошук, 1982, с. 145–148]. Одне з них (ур. Стадіон) являло собою родинні поховання в кам'яних огорожах, які, очевидно, належали представникам західнобалтських народів – ятвягам. На інших мо-

гильниках відкрито лише одиночні поховання. Зокрема, в ур. Жигулівка (західна околиця) виявлено декілька поховань простих і підплитових [Тимощук, 1990, с. 135–136].

Надзвичайно цікавим є невелике кладовище з дерев'яною церквою, які знаходяться в центральній частині невеликого (120x100 м) городища, розміщеного на високому мисовидному виступі дністровської кручі, над Василівським Храмом (ур. Хом). Б. Тимощук вважає його феодальним замком [Тимощук, 1982, с. 148–150]. На нашу думку, це був замок міського посадника. Комплекс археологічних знахідок з городища Хом має виразний військово-феодальний характер (бронзова бойова булава, шпори, стріли тощо). Ще в кінці XIX ст. тут було виявлено залишки кам'яної основи дерев'яного церковного зрубу (8x8 м), в якому знаходився зруйнований кам'яний саркофаг [Kaindl, 1901, s. 47]. Поряд з церквою в 1967 р. Б. Тимощуком виявлено сліди невеликого кладовища [Тимощук, 1982, с. 148].

Таким чином, вивчення і аналіз могильників літописного Васи́лева дають можливість внести деякі поправки в уже установлену історичну топографію цього значного давньоруського міста Галицько-Буковинського Подністров'я.

Залишки двох порівняно добре досліджених міст знаходяться на Галицько-Буковинському Попрутті. Найвідомішим з них є Ленківецьке городище (м. Чернівці). Воно розміщувалось на перехресті торгових шляхів, один з яких (західний) проходив з Галича вздовж р. Прут, а другий (північний) – з літописного Васи́лева (з Теревовлі вздовж Серету) в бік Карпат, до Угорщини. Тому його економічну основу становила, як вважають дослідники, транзитна торгівля [Тимощук, 1959, с. 255–256; 1982, с. 68–82; 1981, с. 125–128; Томенчук, 2001, с. 211–219]. Воно мало типову структуру ранньофеодального давньоруського міста, яке складалося з фортеці-дитинця (Ленківецьке городище) і укріпленого торгово-ремісничого посаду навколо городища (рис. 108). Площа дитинця становила 0,7 га, а посаду – близько 30 га. На цій основній території міста не виявлено кладовища. Вони знаходились за межами укріпленого посаду. Зокрема, сліди одного з них виявлено на західній околиці Ленківецького поселення. В 1953, 1957 рр. експедицією ЧКМ (кер. Б. Тимощук) тут було досліджено 16 ґрунтових поховань [Тимощук, 1982, с. 177–178]. Глибина захоронень

1,1–1,5 м. Решток домовин не простежено. На дні могильних ям виявлено сліди підсипки попелом з вугликами. Захоронення чоловічі, жіночі, дитячі. В одному з жіночих поховань на черепі знайдено рештки чільця (фрагмент шовкової тканини, лубок та 13 бронзових позолочених дзвіночків). На шиї іншого жіночого поховання також було розчищено рештки шовкової золототканої стрічки з трьома дзвіночками. В засипці могил часто зустрічалась кераміка XII – першої половини XIII ст. Сліди ще одного подібного могильника виявлено на північно-східній околиці давнього міста. Таким чином, в околицях Ленківецького поселення (давніх Чернівців) знаходилися два міські кладовища, які нічим не відрізнялись від інших подібних могильників Галицько-Буковинського Прикарпаття другої половини XII – першої половини XIII ст. Вони використовувалися всіма верствами мешканців міста і його околиць.

Одним з найбільш цікавих церковних комплексів, який досліджувався автором у 1981–1984 рр., є церква і кладовище на території укріпленого монастиря в невеликому давньоруському місті Олешкові на Пруті) [Томенчук, звіти, 1981–1984]. Тут, на лівому березі першої наддугової тераси Прута, в селах Олешків та Любківці Снятинського району Івано-Франківської області, знаходяться два городища, одне з яких є дитинцем міста (ур. Городище, 130x90 м), друге – укріпленим монастирем (ур. Замчище, 116x104 м). Між ними вздовж берега (довжиною 500 м) розміщується посад (рис. 109).

Городище Замчище південно-східною стороною примикає до обриву берега, а з інших боків обмежене земляним валом та ровом, утворюючи фігуру, близьку до восьмикутника (рис. 109). Нашими дослідженнями тут вивчались система в'їзду (ворота з вежею), в'їзний міст, оборонні стіни та забудова. Матеріали розкопок свідчать, що тут знаходився великий монастирський комплекс другої половини XII – першої половини XIII ст., один з найбільших у Галицькій землі. В центральній частині городища виявлено залишки кам'яних фундаментів великої дерев'яної церкви-ротонди [Томенчук, 1983, с. 326–327]. Вона складалася з основної частини – розімкнутого дванадцятигранника і трьохапсидного прирубу зі сходу. Всередині споруди виявлено сліди колони з десяти стовпів, які служили для верхньої надбудови – барабана (рис. 110). Діаметр розбивочного

підкупольного кола становив 8,3 м. Побудована в центричному плані, будівля мала значні розміри: довжину 19,45 м і ширину 18,5 м. Діаметр розбивочного кола ротонди становив 18,5 м, що дорівнює 40 ліктям (по 46,24 см). Азимут 60°. Всю площу підлоги ротонди (крім апсидної частини) було викладено трикутними керамічними плитками двох типів: 11,5x20x20 см та 9,5x11,5x11,5 см. В цілому вони утворювали по колу рядну систему з таким модульним чергуванням: жовті–зелені–жовті–коричневі–жовті–зелені. В підкупольній, центральній частині ротонди з фігурних керамічних плиток було викладено кольорову складну мозаїчну сюжетну композицію у вигляді чотирьох великих (1,48 м) і п'яти малих (0,73 м) орнаментальних кіл-омфалій. Всередині окремих великих кіл знаходились зображення орла в геральдичній позі, голуба, грифона тощо. В малих колах були вміщені зображення серафимів**. Фігури виглядають дуже монументальними, як своєрідні іконні образи. Усі зображення об'єднані однією темою і композиційно відповідають храму ротонді. Це друга з відомих сюжетних мозаїк серед усіх давньоруських храмових підлог***, а за технікою виконання в кераміці – унікальна для всього давньоруського мистецтва (рис. 113).

Тип церкви-ротонди досить широко розповсюджений у світовій архітектурі згідно зі своєю функціональною приналежністю як храм-баптистерій (хрепцальня) і храм-мавзолей (усипальниця). Олешківська ротонда була великим храмом-усипальницею, одною з найбільших у Київській Русі. Під її підлогою виявлено 23 поховання, які розміщувались окремими групами вздовж стін храму. Перша група з чотирьох могил знаходилась у північно-східному куті будівлі. Це три дорослі (№ 2, 3, 4) і одне дитяче (№ 1) поховання (рис. 110). Виділяється поховання № 4, яке здійснене в ямі 2,5x1 м і глибиною 0,94 м. Глибина решти захоронень невелика, 0,42–0,52 м. Положен-

---

*У 1981–1984 рр. експедицією Івано-Франківського краєзнавчого музею розкрито близько двох тисяч квадратних метрів площі на території городища Замчище і близько 250 кв. м – на території городища в ур. Городище та посаду [Томенчук, 1985, с. 366; 1987, с. 422–423; 1993, с. 9–29; 1993, с. 87–96].

** Наукову консультацію з архітектури здійснював І. Могитич. Реконструкцію кіл-омфалій виконано спільно з художниками-реставраторами М. Канюсом, М. Павлюком, В. Мельником.

*** Мозаїчне (смальтове) зображення павича в центрі підлоги Благовіщенського собору в Чернігові. Цікаво, що і діаметри (0,96 м) орнаментальних кіл їх однакові.

ни рук – на животі. В головах і в ногах знаходились «кам'яні подушки» чи керамічні плитки. Друга група з трьох могил (№ 5, 6, 7) розташована в північно-західному секторі храму, орієнтована паралельно до стіни. В похованнях № 5, 7 під головою були керамічні плитки. Третя група – з п'яти могил (№ 8, 9, 10, 15, 12). Поховання № 8, 15 – підплитові. В захороненнях № 9, 10 під головою були кам'яні плитки, а в похованнях № 8 у головах і в ногах були керамічні плитки. Четверта група могил складається з двох поховань, розміщених зліва від входу (№ 13, 14). Над похованням № 13 збереглась частина зсувненої кам'яної плити. Під головою в похованні № 13 була кам'яна плитка, а під головою поховання № 14 – керамічна. В південно-західній частині ротонди знаходилось два різноорієнтовані поховання (№ 16, 17). В обох похованнях під головою і в ногах лежали камені. Поховання № 17 – підплитове. Коло південної стіни ротонди виявлено одиноке поховання № 18, яке знаходилось у глибокій (1,02 м) ямі розміром 2,1x1 м. Поховання підплитове. Під головою і в ногах покійника лежав камінь (рис. 114). Далі, під однією з південно-східних стін, досліджено ще два поховання (№ 19, 20). В головах поховання № 20 лежав камінь. Під крайньою кутовою південно-східною стіною знаходилось єдине поховання в храмі, яке мало супровідний поховальний інвентар (№ 21) (рис. 114). На грудях знайдено золотий натільний хрестик і фрагмент бронзової позолоченої намистини. В ротонді була ще одна група могил (№ 22, 23), які розміщувались біля вівтарної перегородки (південна апсида). Під головою поховання № 22 знаходився камінь, а в ногах – керамічна плитка. В похованні № 23 великі камені лежали в головах і в ногах (рис. 110).

Усі поховання, виявлені під підлогою ротонди, об'єднані єдиним ритуалом захоронення. Тілопокладення здійснені на спині, руки лежать на животі (крім жіночого поховання № 21, де права рука знаходилась на грудях, а ліва витягнута вздовж тіла). Голова прямо, іноді повернута вправо або вліво. Майже в усіх похованнях під головою лежали кам'яні (керамічні) «подушки». Інколи вони були одночасно і в ногах, на дні могильної ями. Самі могильні ями викопані в похованому чорноземі, тому їх контури не простежуються. Їх глибина 0,44–0,7 м. Лише в двох випадках (№ 4, 18) могильні ями були викопані в материк. З 23 могил п'ять були підплитовими. Очевидно, і решта могли бути підплитовими, але вони знищені оранкою. В зв'язку

з тим, що майже всі могили чоловічі і з «кам'яними подушками», вони, очевидно, належать до чернечого стану (чину).

Навколо храму-ротонди було і велике прицерковне кладовище (рис. 111, 112). Нами досліджено тут 110 поховань, які за обрядом цілком ідентичні похованням під підлогою в ротонді. Між центральною апсидою і східною ділянкою оборонного валу (22 м) чітко простежуються сім рядів могил. Останній, східний ряд був найпізнішим, оскільки при цьому були розібрані в цій частині оборонні стіни і звільнилась площа під додаткові могили 8 і 9 рядів. Відстань між рядами 1,2–1,6 м, а між могилами – 0,6 м. В рядах простежуються окремі, можливо, сімейно-родові, групування могил (3–6 покійників). В них є чоловіки, жінки і діти. Інколи намагання здійснити підзахоронення до груп приводило до знищення попереднього, більш раннього. Тоді кістки акуратно збирались і захоронювалися збоку нової могили (поза її межами). Так, зокрема, зроблено в похованнях № 9, 33, 74, 98, 103. Інколи кістки попереднього поховання просто «пересували» на край нової могильної ями (№ 11, 20, 24, 42, 61, 66, 64). Декілька найпізніших поховань перекривають усі ранні, виходячи за межі ряду і навіть зміщуючись відносно загальної орієнтації (№ 14, 32, 39, 44, 65).

В цілому треба відзначити планову структуру формування Олешківського кладовища. Витримана загальна орієнтованість могил і їх взаєморозташування, що свідчить про наявність надмогильних споруд. Зокрема, земляного насипу, кам'яної чи дерев'яної плити або вимостки з каміння чи керамічною плиткою тощо. Так, нами тут було виявлено декілька зруйнованих надмогильних кам'яних плит від підплитових поховань (№ 46, 52). Таких поховань, очевидно, було значно більше. Залишились лише уламки окремих плит, які фіксуються зараз на глибині 0,35–0,45 м (на рівні тогочасної донної поверхні). Надзвичайно цікавим було поховання № 51. Тут замість кам'яної плити на цьому ж рівні (0,35 м) була споруджена вимостка з керамічних плиток. Шар керамічних плиток лежав на жовтій глиняній підоснові товщиною 5 см. Нижче йшло заповнення могили. На дні могильної ями (1 м) знаходилось чоловіче поховання, під головою якого лежала кам'яна плитка. Виділяється також поховання № 62, яке було здійснене в ямі з обкладкою керамічними плитками і кам'яною плитою. Зокрема, остання була вертикально постав-

лена в головах. На рівні давньої поверхні (0,35 м) зовні кам'яної плити були вертикально вкопані керамічні плитки. В могильній ямі в ногах покійника лежав великий камінь.

Більшість поховань Олешківського кладовища здійснено в неглибоких ямах (0,35–0,9 м). У декількох похованнях ями достатньо великі, зокрема 2,6x0,6 м (№ 31); 1,8x0,55 (№ 32); 2,55x0,65 (№ 34); 2,1x1,1 (№ 60); 1,8x0,65 (№ 76); 1,9x0,65 (№ 103). В цих великих ямах, очевидно, знаходились дерев'яні домовини. Зокрема, в похованні № 66 знайдено чотири великі цвяхи- костилі.

Надзвичайно погана збереженість кістяків не завжди давала можливість простежити за окремими деталями самого поховального обряду (положення рук, стать, вік). Все ж можна відзначити, що захоронення здійснені на спині, головою на захід з невеликим сезонним відхиленням. Під головою в більшості поховань (чоловічих) лежав камінь чи керамічна плитка. Дуже часто камінь (рідше керамічна плитка) знаходився в головах і в ногах. Зовсім рідко – тільки в головах чи в ногах. Положення рук переважно на животі. Декілька поховань мають ліву руку витягнуту вздовж тіла, а права лежить на животі (№ 34, 41, 62, 88, 89, 92). У двох випадках зафіксовано положення рук, витягнутих вздовж тіла (№ 71, 106). У декількох пізніх захороненнях руки складено на грудях або ліва рука лежить на грудях, а права – на животі.

Майже всі поховання чоловічі, безінвентарні. Лише декілька жіночих мають незначний супровідний інвентар. Зокрема, в похованні № 1, яке розміщене під самою стіною північної апсиди храму, на грудях знайдено кам'яний і бронзовий хрестики з трьома скляними намистинами. В похованнях № 3, 91 на лівому плечі виявлено бронзові гудзички. Біля лівої скроні поховання № 96 знайдено срібне скроневе кільце. В заповненні могили № 22 виявлено залізний ніжик. Виділяються також поховання № 53 і № 58, на ший яких розчищено сліди вишивки золотою ниткою. В окремих похованнях, в глибші ям знайдено фрагменти кераміки другої половини XII – першої половини XIII ст.

Таким чином, всі поховання, виявлені як під підлогою храму-рочонди, так і на території прицерковного кладовища, об'єднані єдиним християнським ритуалом захоронення і відносяться до одного часу: другої половини XII – першої половини XIII ст. Беручи до ува-

ги увесь архітектурно-археологічний комплекс Олешківського городища, воно, очевидно, було приміським монастирем [Иоаннисян, 1993, с. 68–70] з можливим перебуванням тут вікарійного галицького єпископа. Наявність тут такого специфічного багатофункціонального (хрещальня і усипальниця) храма-ротонди та прицерковного кладовища з відповідним (в основі чернечим) поховальним об'єктом не суперечить цим висновкам, а навіть робить їх більш доказовими. Присутність тут світських поховань (зокрема жінок і дітей) пояснюється малою кількістю тоді церков і прицерковних кладовищ, які використовувались і окремими родинами мешканців міста та його околиць [Томенчук, 2005, с. 19–48].

Отже, зробивши огляд міських християнських кладовищ Галицько-Буковинського Прикарпаття (другої половини XII – першої половини XIII ст.), можна зробити такі висновки:

1. З появою і розвитком у Галицькій землі міст, які виникали в новій політичній і соціально-економічній обстановці формування об'єднаного Галицького князівства, широкого розмаху набрав процес християнізації. Він розпочався спочатку в столичних містах (Перемишлі, Звенигороді, Терембовлі і особливо в Галичі) та їх околицях, потім в малих містах і, нарешті, в селах. Археологічно цей процес простежується в появі тут перших християнських храмів та прицерковних кладовищ. Зокрема, першим з них є собор Іоана в Перемишлі, побудований за Володаря Ростиславича (1119 р.) Дві церкви виявлено в Звенигороді. Проте найбільше давньоруських храмів (кам'яних і дерев'яних) відомо в Галичі (більше 15) і в Галицькій землі (Галицько-Буковинському Прикарпатті) (7). Чотири з них виявлено і досліджено автором. Храми разом з прицерковними кладовищами широкою єдиною площею досліджувалися нами з паралельним вивченням всієї забудови. Так, на міських прицерковних кладовищах у Буківні, Василеві та Олешкові автором розкопано 242 поховання. Ще близько 150 поховань виявлено іншими дослідниками.

2. Перші християнські храми Галицької землі (XII–XIII ст.) виявлено як на дитинцях і посадах міст, так і в монастирях та великих селах. Біля всіх храмів знаходяться і прицерковні кладовища. Вони розміщені в основному на схід від апсид, але інколи займають невеличку площу і навколо них. Могильники мають чітку планову структуру щодо загальної орієнтації відносно церкви. Виділяються окремі ряди

ти групи могил з додатковими сімейними підзахороненнями. Окремі поховання (світської і духовної знаті) здійснені і в самих храмах.

3. Всі поховання об'єднані єдиним християнським поховальним обрядом і відносяться до другої половини XII – XIII ст. Зокрема, захоронення здійснено в неглибоких (у середньому 0,5–0,7 м) ямах і в більшості без явних слідів домовин. Положення: тілопокладення на спині з руками, складеними на животі, рідше – вздовж тіла або в різних комбінаціях (права – на грудях, ліва витягнута вздовж тіла або навпаки). Поховання в основному безінвентарні, лише в жіночих дуже рідко грапляються скроневі кільця, перстені, гудзички тощо. В захороненнях дівчат часто знаходять сліди чільця. Одиначними є знахідки натільних хрестиків. Серед цієї загальної групи поховань виділяються чернечі поховання з «кам'яними подушками». Більшість з них виявлено лише на монастирських кладовищах, але є окремі чернечі поховання на території міських, парафіяльних кладовищ. В свою чергу, і чернечі кладовища часто служили місцем захоронення світських родин. Особливу, невелику групу захоронень становлять поховання в кам'яних саркофагах, які пов'язані з представниками вищої міської та церковної влади. Окремі з них є сімейними усипальницями. Декілька захоронень, очевидно, з мощами знайдено в кам'яних костницях.

4. Велику групу поховань (як міських, так і сільських кладовищ) складають у Галицькому князівстві підплитові ґрунтові поховання, які виділяються серед всіх давньоруських груп поховань (рис. 87). Вони здавна викликають інтерес у всіх дослідників, що привело до різних пояснень їх походження й еволюції. Зокрема, О. Ратич вважав підплитові поховання захороненнями знаті [Населення Прикарпаття, 1976, с. 176]. В. Седов відносив їх до хорватсько-тиверських поховань [Седов, 1982, с. 128], Б. Тимошук – лише до тиверських [Тимошук, 1969, с. 56], а Є. Тимофеев – лише до хорватських [Тимофеев, 1961, с. 69]. Останнього підтримує О. Моця, який вважає, що підплитові поховання мають автохтонне походження і є язичницьким елементом конструкції, за яким можна розмежовувати християнські і язичницькі поховання в Пруто-Дністровському межиріччі [Моця, 1993, с. 94–95; 1994, с. 30–31]. Деякі дослідники (М. Мішкевич) пояснюють їх походження простим укріпленням могильної ями, яке переросло в ритуальний звичай [Miskiewicz, 1969, s. 294]. У зв'язку з тим, що підплитові поховання є і на території Криму, нагадаємо, що

там їх появу пов'язують з пізньоантичною традицією або як результат християнізації та міграції в Крим «іконошанувальників» з Візантійської імперії, які втікали від «іконоборців» і в більшості були ченцями [Баранов, 1990, с. 106–108]. Подібне пояснення появи підплитових поховань у Галицькій землі зробив нещодавно С. Пивоваров [Пивоваров, 2001, с. 173–179].

На нашу думку, така велика* (більше 200) кількість підплитових поховань на території Галицької землі свідчить справді про їх «хорватську» (галицьку) приналежність. Зокрема, в Терехівській землі досліджено близько 80 підплитових поховань (з 140), а в Галицькій землі – ще 90 (з 450) [Моця, 1994, с. 30–31]. Але їх вивчення показало, що поява підплитових поховань не була викликана ні язичницькими пережитками, ні соціальним фактором. Як кожне складне соціальне явище, підплитові поховання появились внаслідок декількох різних причин, викликаних, зокрема, еволюцією поховального обряду в Галицьких землях і їх функціональним призначенням.

Підплитові поховання справді належать хорватам, але це були не літописні хорвати часів формування Київської Русі (Олега і Володимира). Це були пізні хорвати, а точніше, «галичани» – мешканці Галицького князівства. Підплитові поховання появились не в часи літописних хорватів (IX–XI ст.), а в XII ст. і були типово християнськими захороненнями. Але підплитові поховання пізніх хорватів-галичан дають можливість проявитись кордонам території, заселеної старими літописними хорватами. Їх поховальний ґрунтовий (тілопальний) обряд дуже важко простежується і тому майже не вивчений. В попередній частині даного розділу ми вже з'ясували, що протягом кінця I – початку II тис. н.е. (до XII ст.) населення давньої Галицької Русі (літописних хорватів) дотримувалось в основному тілопального поховального обряду на ґрунтових могильниках. Одиночні курганні могильники (як тілопальні, так і тілопокладення) принесені сюди військовою дружиною в результаті одержавлення хорватських земель київськими князями. В той час, коли на хорватських землях існував незмінно (до середини XII ст.)

---

*Необхідно мати на увазі, що в XII–XIII ст. в Галицькій землі таких поховань, безперечно, була більшість. У зв'язку з тим, що плити спочатку знаходились на денній поверхні, а згодом – в орному шарі, вони не збереглись протягом семисот років.

грунтовий тілопальний обряд, на Подніпровських землях і на Волині існував і розвивався підкурганний поховальний обряд*. У процесі християнізації він еволюціонував спочатку в підкурганні тілопокладення в ямах, а потім (XII–XIII ст.) і в ґрунтові тілопокладення. В Галицькому князівстві процес широкої християнізації і зміни язичницького поховального тілопального (ґрунтового) обряду на ґрунтові тілопокладення розпочався при Ростиславичах (кінець XI – початок XII ст.). Таким чином, як на Подніпров'ї, так і на Галицькому Прикарпатті християнські могильники з ґрунтовими тілопокладеннями появились одночасно. Лише в останніх вони набули форми підплитових поховань.

У XII–XIII ст. на Подніпров'ї курганні насипи над ранньохристиянськими тілопокладеннями в ямах були замінені на невисокі надмогильні земляні пагорби. Вони також не були передбачені християнським ортодоксальним поховальним обрядом**. Але проти цього не виступила київська церковна влада, оскільки цей обряд еволюціонував у результаті поширення християнства (істотно зменшення наполовину курганного насипу). В Галицькій землі місцеве населення ніколи не користувалось підкурганними похованнями, і ґрунтові християнські тілопокладення навіть під невисокими земляними пагорбами сприймалися церковною владою як чужий, язичницький курганний символ, проти якого тоді виступала вся Церква. Тому, очевидно, галицьке населення і священики, які здійснювали християнізацію і впровадження нового поховального обряду на «освяченій» прицерковній площі, були орієнтовані на заборону його живання. В зв'язку з цим у всіх похованнях в Галицькій землі стали використовувати для надмогильних ознак «підплитові» (плоскі) конструкції. Як показали наші розкопки, вони були не тільки кам'яними, а й дерев'яними та керамічними. Вони завжди фіксуються археологічно на рівні тогочасної денної поверхні. Найкраще збереглись кам'яні плити та вимостки з керамічних плиток. Дерев'яні

*Про це детальніше у Висновках.

** Княжна Ольга заповідала: «[себе] з землею рівно погребти, а могили не сипати і тризни не творити...» [История культуры Древней Руси, 1951, с. 77]. У Житті князя Костянтина Муромського (Ярослава Святославича. Помер 1129 р.) говориться про похорон його сина: «...на схід лицем, а могили верх пагорбом не насипати, але рівно з землею, ні тризни, ні дими, ні битви, ні шкіри краяння, ні ліщедання, ні плачу безмірного не творити» [История культуры, 1951, с. 77].

плитові конструкції простежуються лише при наявності цвяхів (на рівні денної поверхні над могильною ямою), якими вони були збиті. Очевидно, більшість дерев'яних плитових конструкцій могли бути збитими без цвяхів, тому простежити їх рештки на рівні орного ґрунту тепер майже неможливо.

Використання каміння для надмогильних споруд (при загальній європейській забороні земляних надмогильних пагорбів) засвідчено в поховальному християнському обряді, крім Галицької землі, також і в сусідній Польщі, Чехії [Hensel, 1965, s. 301–303; Caplowic, Hanuliak, 1979, s. 193–207; Dostal, 1966; Hanuliak, 1979, s. 167–186]. Проте особливо широко розповсюджені плоскі кам'яні надмогильні конструкції на християнських кладовищах південних слов'ян (найближчих до християнських центрів: Риму і Константинополя), зокрема в Хорватії, Македонії, Словенії, Болгарії, Істрії тощо [Kurnatowska, 1977, s. 185; Radulesku, 1967, p. 111–117; Antoniewicz, 1928, s. 249; Zaki, 1974, s. 26]. Тут вони дуже різноманітні і щодо форм. Зокрема, засвідчена обкладка камінням (цеглою) з боків і зверху, в кам'яних скринях, але найчастіше під кам'яною плитою або вимостою. Даний поховальний обряд вживався тут і протягом всього пізнього середньовіччя. В епоху пізнього середньовіччя підплитові поховання вже широко використовуються і на землях східних слов'ян. Так, на старих мініатюрах з зображеннями похоронів, поминок тощо видно, що на кладовищах (зокрема міських) не було надмогильних земляних пагорбів. Могили на рівні поверхні були перекриті кам'яною або дерев'яною плитами. В давніх актах вони названі просто «дска», «цка» – дошка. Поряд з багатшими білокам'яними надгробними плитами в тих місцях, де не було каміння, виготовляли навіть керамічні надгробні плити. В більшості все ж використовувались загальноприйняті дерев'яні плити.* У дні «поминання предків», на Радуницю (вівторок на Фоминому тижні), в Троїцьку суботу тощо на надмогильних плитах-«столах» виставлялись «поминальні обіди» [Рабинович, 1978, с. 261, 263].

---

* Підплитові поховання могли використовуватись, зокрема, і як сімейні усипальниці (незасипані землею склепи) з неодноразовими підзахороненнями. Подібні функції мали і кам'яні саркофаги, як в церкві так і на кладовищі.

Висновки

Викладені результати досліджень некрополів давнього Галича і Галицької землі (Галицько-Буковинського Прикарпаття) в поєднанні з поселенськими і церковними комплексами підтвердили можливість використання поховальних пам'яток для вивчення окремих історичних процесів. Зокрема, ми ставили мету розкрити взаємовпливи державотворчих та містотворчих процесів і поховальних обрядів, які відбувалися в IX–XIII ст. на галицьких землях і в Київській Русі в цілому.

Аналіз могильників Галицько-Буковинського Прикарпаття IX–XII ст. дав нам можливість по-новому простежити процеси її одержавлення (феодалізації) великокиївськими князями. Теоретичну підоснову цього складає добре розроблена і деталізована схема розвитку поховальної обрядовості на території центральних районів Київської Русі [Моця, 1987; 1990; 1992]. Так, для всіх східнослов'янських племен другої половини I тис. н. е. був загальноновживаним ґрунтовий тілопальний поховальний обряд, який у кінці цього тисячоліття почав частково змінюватися на курганний. В цілому у IX–XIII ст. цей «пізньослов'янський» поховальний обряд пройшов наступні стадії розвитку: підкурганні трупопалення на стороні, а потім і на місці захоронення (IX–X ст.); підкурганні трупопокладення на рівні денної поверхні і в підкурганних ямах (X–XIII ст.); трупопокладення в ґрунтових (безкурганних) могилах (XI–XIII ст.). Як відзначають дослідники, це лише генеральна лінія еволюції поховальної обрядовості на давньоруських землях. Існували відхилення й асинхронність у стадіях обрядовості на різних землях Київської Русі. Найбільше виділяється в цьому плані територія галицьких (хорватських) земель, де взагалі майже відсутні підкурганні поховання протягом усього середньовіччя. Разом з тим на Галицько-Буковинському Прикарпатті в пізньоримський час існувала дуже своєрідна культура карпатських курганів – одинока курганна культура на той час у Центрально-Східній Європі. Окремі дослідники чомусь вважають, що саме їй належить «імпульс» у становленні курганної обрядовості ранньосередньовічних слов'ян [Седов, 1997, с. 134–141]. Але в другій половині I тисячоліття слов'янське населення Прикарпаття зовсім не користувалось курганним обрядом поховання, хоч мало би найбільше прав на таку «місцеву традицію». У зв'язку з цим є необхідність дуже коротко зупинитись на основних питаннях раннього становлення курганного поховального обряду на території слов'ян, які існують у сучасній історіог-

графії, що допоможе нам краще зрозуміти його подальшу еволюцію в часи Київської Русі, зокрема на галицько-волинських землях.

1. Слов'янський світ у римський час і на самому початку раннього середньовіччя не знав курганного обряду поховань. Не був характерним він і для південних сусідів слов'ян. Проте курганний поховальний обряд ще з перших століть нашої ери широко використовувався найближчими північними сусідами – балтами. Окремі курганні поховання відомі і в середовищі германських племен. Але вони належали в більшості лише невеликим привілейованим групам населення. Єдиною археологічною культурою в Центральній Європі, в якій курганний обряд поховань був характерним для «більшості населення»*, і справді є культура карпатських курганів (II–V ст. н.е.). Її носіями, можливо, було, як говорять окремі сучасні дослідники, змішане фракійсько-германське населення. Останнє, очевидно, належало невеликій групі скандинавського походження, яке і могло принести з собою цю курганну поховальну обрядовість (кланова традиція). Цікаво, що на землях Прикарпаття відома і значна група германських гідронімів – одна з найбільших в Україні. Багато спільного мають і природно-кліматичні умови та тип господарства Готської Скандинавії і Прикарпаття. Це був період існування за Дністром провінційно-римської черняхівської культури, політичним стержнем якої були готи. В III–IV ст. візіготи володіли Дакією.

Основним і єдиним поховальним обрядом для всього ранньослов'янського світу були ґрунтові тілопальні поховання – як урнові, так і в ямках. Але з середини VII ст. в окремих слов'янських культурах появляються і невеликі одиночні групи підкурганних поховань. Їх ще надзвичайно мало і локалізуються вони відносно вузько. Так, найбільша кількість (9) цих ранніх курганних могильників відома у древлян. Зовсім одиничні курганні поховання появляються і на Волині (3), у Словаччині (1) та в Моравії (1). Один курганний могильник (з двох курганів з тілоспаленнями в урнах) зафіксовано на Дністрі в Буковині (с. Чепоноси). Особливістю всіх цих ранніх курганних

---

*Відомо всього близько 30 невеликих курганних могильників. Їх кількість дозволяє зробити висновок про курганну поховальну обрядовість лише якоїсь невеликої групи населення. Крім того, воно проживало на цих землях протягом 350 років, що ще більше зменшує кількість цього «курганного населення». Останнє, очевидно, покинуло територію Прикарпаття в епоху «великих переселень» готів на землі Римської імперії.

могильників є те, що вони знаходяться у складі окремих великих і довготривалих (VII–X ст.) курганних некрополів. Очевидно, вони і належали дуже невеликій групі прийшлого населення, яке відносно довго (протягом декількох поколінь) проживало на даному поселенні. Останні, очевидно, були в основному військово-торговельного характеру і являли собою (спеціалізовані) торгово-ремісничі поселення. В більшості всі вони знаходяться в зоні трансєвропейських річкових шляхів. Зокрема, на центральноєвропейському (Балтійське море – Вісла – Морава – Дунай – Чорне море) і східноєвропейському (Балтійське море – Вісла – Західний Буг – Серет – Дністер – Чорне море, або через Дністер – Прут – Серет Карпатський – Дунай) Янтарних шляхах, які використовувались і як трансготські і транслів'янські шляхи міграцій*. Зараз поки що важко однозначно визначити етнічне походження і суспільний статус цього першого невеликого «курганного населення» у слов'янському світі, яке, найвірогідніше, було пов'язане з сусідніми скандинавсько-балтськими впливами (безпосередніми та опосередкованими). Адже це був час Великого переселення слов'ян і час їх найбільших контактів з іншими народами. Слідом за слов'янами (і разом з ними) переселились й інші групи сусіднього з ними населення**.

2. У VIII–IX ст. починаються перші інтеграційні і державотворчі процеси. Формуються великі слов'янські літописні племінні і надплемінні союзи. В кінці VII – VIII ст. починається і новий етап у розвитку курганної обрядовості. Кількість підкурганних поховань дещо збільшується, а їх ареал розширюється. Найбільша їх кількість фіксується вже на західноволинських землях. Появляються вони в

---

*Саме ці шляхи і були своєрідними «контактними зонами» проживання різних народів і племен та окремих суспільних груп населення, частіше торговців і ремісників. Тому тут часто виступають і їх різні археологічні відповідники (різні типи жител, печей, кераміки і найперше могильників). Дніпровський шлях «з варяг у греки» почав використовуватися найбільше лише з кінця IX ст. Але Прип'ять зв'язувала їх в одну систему.

**Це був час не лише «Великого слов'янського розселення», а й «кінець Великого розселення народів Європи» V–VII ст. Це і час «шведського золотого віку» – економічного піднесення, яке супроводжувалось утворенням нових колоній і розвитком трансєвропейської торгівлі. Скандинавські купці-воїни в післяготські часи вдруجه почали далеко проникати на європейські ринки. Очевидно, саме вони і брали безпосередню участь у походах (переселеннях) слов'ян по відомих їм здавна Янтарних шляхах. У IX ст. із Скандинавії прийдуть в Європу вікінги-варяги (втретє).

Малопольщі, Сілезії та в Лужицькій області. Більшість же цих курганних могильників продовжує функціонувати на некрополях попереднього часу. В зоні тих же окремих торгово-ремісничих (спеціалізованих) поселенських комплексів. Головним і основним поховальним обрядом всього слов'янського населення і надалі залишалися ґрунтові тілопальні поховання. Особливо це стосується Прикарпаття як однієї з корінних слов'янських земель, склавінське населення якої стало основою цілого ряду нових слов'янських культур. Центральної і Південної Європи. Відносне збільшення курганної обрядовості на слов'янських землях у VIII–IX ст. тепер вже було пов'язане не лише з демографічним збільшенням старого «курганного населення» (іншоетнічного) і з приходом нового, але і з початком внутрішніх еволюційних змін у язичницькому світогляді дуже невеликої привілейованої групи слов'янського населення (племінної/надплемінної знаті).

3. Третій період становлення курганної поховальної обрядовості на слов'янських землях відбувається в IX–X ст. Співіснуючи з основним ґрунтовим тілопальним поховальним звичаєм, курганний обряд набуває ширшого розповсюдження. Але і тепер могильники невеликі і довгі отривалі. В цей час виділяється декілька великих курганних районів. Зокрема, у міжріччі Горині і Дніпра – древляно-полянський район (VIII–X ст.). У міжріччі Бугу, Прип'яті та Горині – східноволинський район. У міжріччі Вісли, Вепша і Західного Бугу – західноволинський район. Останній пов'язаний з Верхньовіслянським, Моравським та Чеським курганними районами. На північ від них існують ще два невеликих курганних райони. Зокрема, на Верхній Віслі і на Верхньому Одері, які зв'язані з поморсько-слов'янським курганним районом. Серед усіх цих курганних районів традиційно виділяється безкурганний район Прикарпаття, заселений хорватами.

Причина появи курганних могильників у древлян, полян і волинян, у Словаччині, Моравії і Чехії, в Малопольщі та в західнослов'янських землях так до кінця і не з'ясована. Все ж, очевидно, їх поява у цей третій період вже більше пов'язана з першими державотворчими процесами і змінами в релігійній ідеології дуже невеликої групи населення. Якась частина курганів, можливо, належала представникам надплемінної (державної) знаті, що підтверджується їх розміщенням біля великих поселенських центрів. Інша могла належати невеликій привілейованій групі слов'янського населення (племінної/надплемінної знаті).

ликій групі старого і нового північногерманського і західнобалтського населення (воїни, торговці, ремісники та ін.), що підтверджується їх розміщенням біля торгово-ремісничих спеціалізованих поселень. Так, всі курганні поховання прибалтійських слов'ян Польщі дослідники пов'язують зі скандинавськими переселенцями, для яких традиційно основним завжди був курганний спосіб захоронення.

У цей третій період становлення курганної поховальної обрядовості на слов'янських землях частина галицьких (хорватських) і волинських земель неодноразово входила до складу різних західноєвропейських держав, зокрема Великої Моравії, Чехії, Польщі. Але в кінці IX – на початку X ст. літописні хорвати, як і інші східнослов'янські племена в процесі зовнішнього одержавлення, який проводився великокиївською владою за Олега та Ігоря, були включені до складу Київської Русі – першої східнослов'янської держави. З утворенням Києворуської держави, очоленої варязькою династією, і появою нової численної князівської адміністрації (багатоетнічної і різноплемінної за своїм походженням, а значить релігійно-ідеологічно різнообрядової) курганний обряд поховань все більше стає «соціальним обрядом військово-адміністративного класу» [Моця, 1993, с. 55]. Вища влада, консолідуючись, відгороджувалась від народу не лише стінами замків, а й поховальним обрядом. Державна політика у сфері ідеології вимагала нової уніфікації поховального обряду як виразника нової язичницької києворуської ідеології. Тому курганна поховальна обрядовість варязької князівської військової дружини й адміністрації поступово ставала поховальною обрядовістю племінної знаті, а згодом і відносно більшості слов'янського населення молодієї Києворуської держави кінця IX – початку X ст. Це означало, що в ній відбулась невідома нам історично перша велика зміна в язичницькій релігії ранньодержавного періоду. Вона, безперечно, була і першою великою державною релігійною реформою, яка так і не була до кінця завершена. В її основі лежала також до кінця не завершена політична реформа – організація Києворуської держави варяго-руськими князями, які так і не змогли остаточно підкорити (об'єднати) всі східнослов'янські племена. В кінці X ст. (980 р.) Володимиром Святославичем зроблена спроба здійснення другої великої ідеологічної язичницької реформи – введення державного пантеону язичницьких богів усіх (на той час) підкорених (об'єднаних) земель Київської Русі. Вона вже мала чітке оформ-

лення і монотеїстичні тенденції в язичницькій релігії, що відповідало і процесам централізації східнослов'янських племен у рамках однієї держави. А це означає, що на середину X ст. існувала, очевидно, не тільки розвинута державна язичницька ідеологія і відповідний пантеон богів, а й соціально структурована релігійна інфраструктура. На її вершині був князь – верховний жрець, а внизу – численна і дуже впливова група нижчих жерців. Це не було лише просте сільське знахарство з «полюхів», «ведунів» і «чародіїв», а справді жрецтво – представники державної релігії. Саме вони впроваджували в життя релігійні реформи і виконували щоденні загальнообщинні і загальноплемінні ритуальні дії («собори» в «храмах ідолських») та стежили за дотриманням всіх родових обрядів, особливо поховальних.

У 988 (990) році Володимир Святославич проводить третю велику ідеологічну реформу – запроваджує християнську релігію, яка повинна була остаточно оформити ідеологічну перемогу нового соціально-економічного і державного устрою. Першими охрестились сама князівська родина і військова дружина (985/987 рр.). Другими, очевидно, було охрещено язичницьких жерців, а третіми – всі інші соціальні (суспільні) групи населення («народ»). Ця реформа була дуже масштабною. Її підтримав народ, передусім «державне жрецтво». Особливо, очевидно, взяли безпосередню участь у цій реформі, забезпечивши таким чином її реалізацію і водночас зберігши за собою свою традиційну роль і становище в державі та суспільстві. Тому християнізація не сприймалась як зрада старим звичаям і заповітам предків. Не було війни між старим і новим. Не було загальнонародного повстання проти нової релігії, як це було в деяких інших слов'янських державах. Була «релігійна асиміляція» і підкорення однієї релігії іншою. І найголовніше – через її язичницьких служителів культу, які, охрестившись, часто ставали першими християнськими священиками в тисячах парафій Київської Русі. В цьому і була особливість Києворуського християнства, де язичництво поєдналось* зі східним та західним християнством. Інколи його називають просто «двовір'ям», або «православним язичництвом». Самобутнє формування раннього християнства на Русі і привело до своєрідної системи релігійних догм, бого-

---

* Це поєднання часто сприймається дослідниками лише на ідеологічному рівні без урахування реальності (причин і наслідків) цього поєднання в особі жерця-священика.

служінь і обрядів, які мали тут на початках значні відхилення від візантійських релігійних канонів. Тому і курганний поховальний обряд у Києворуській державі не було одразу замінено з прийняттям християнства. Його пристосували до нового християнського обряду. Появились підкурганні тілопокладення із західною орієнтацією.

У регіонах Київської Русі християнізація проходила важко, оскільки супроводжувалась одержавленням цих земель великокиївськими князями. Християнізація закріплювала одержавлення (феодалізацію), залежність цих земель від Києва. Тут язичництво ще довго виступало як «національна релігія», а християнство – як «великокнязівська-великодержавна». Тому на окраїнах християнізація населення відбулася пізніше. Остаточно вона сформувалась як релігія окраїнних земель у кінці XI – на початку XII ст., коли тут виникли свої князівства (держави). Вони потребували своєї ідеологічної підтримки, яку тоді могла дати лише християнська релігія.

В цілому для основної території Київської Русі (у вузькому значенні цього терміна) археологічно засвідчена така еволюція поховального обряду, яка в основному збігається з еволюцією державних релігійних реформ:

1. Грунтові тілопальні поховання на стороні (в ямках, урнах). Традиційний слов'янський обряд. VI–XI ст.
2. Підкурганні поховання з тілоспаленням на стороні, а потім і на місці захоронення. Реформи в Київській Русі до Володимира (IX–X ст.).
3. Підкурганні поховання з тілопокладеннями на рівні денної поверхні, а пізніше – в ямах. Реформи в Київській Русі Володимира (X–XI ст.).
4. Грунтові християнські тілопокладення в ямах. Реформа після Володимира в Київській Русі (з XI ст.).

Дослідники відзначають, що більшість курганних поховань у центральних районах Київської Русі концентруються на некрополях великих князівських міст або недалеко від них та на некрополях окремих великокиївських військових, торгово-ремісничих (укріплених і неукріплених) поселень. Всі вони належали, як правило, привілейованому військово-адміністративному класу Київської Русі та членам їх сімей [Моця, 1993, с. 47–73, 103–146]. Дані могильники є довготривалими і постійними (IX–XII ст.), тому підкурганні захоронення на них різноманітні (від тілоспалення до тілопокладення), що відображає хронологічну зміну внутріш-

шої еволюції (релігійної реформи) поховального обряду однієї соціальної групи населення. Основна маса населення цих центральних районів Київської Русі і далі продовжувала дотримуватись традиційного безкурганного (грунтового) тілопального поховального обряду. Але згодом і тут розпочався процес заміни ґрунтових поховань на курганні, що в кінцевому результаті почало невірною сприйматись окремими дослідниками як суто слов'янська підкурганна обрядовість.

У периферійних районах Київської Русі, де основне населення користувалося традиційним ґрунтовим тілопальним поховальним обрядом, курганні захоронення засвідчені лише біля окремих військово-адміністративних і торгово-ремісничих центрів, через які здійснювалось одержавлення, а пізніше і християнізація окремих земель – князівств.

Вивчення могильників на території давньої Галицької землі дозволяє зробити висновок, що населення краю в кінці I – на початку II тис. н. е. дотримувалося в основному лише ґрунтового (безкурганного) тілопального поховального обряду. Він змінився лише в кінці XI – XII ст. з початком формування централізованого, об'єднаного Галицького князівства (Перемишльського, Звенигородського, Тереховлянського, Галицького), коли почалась широка християнізація, здійснювана галицькими князями – Ростиславичами. Її результатом стала поява перших церковних комплексів (церква і кладовище) спочатку в столицях удільних князівств, а потім і в інших галицьких містах та селах. Все ж на території об'єднаної Галицької землі є 16 курганних могильників (досліджено 200 курганів, в яких було виявлено 30 трупоспалень і 180 трупопокладень у ямах). Причини їх появи до останнього часу не мали серед істориків свого концептуального вирішення [Михайлина, 1997, с. 76]. На нашу думку, ця невелика група курганних могильників на прикарпатських землях не могла належати місцевому населенню. Вона, очевидно, відображає різні періоди одержавлення галицьких (хорватських) земель, яке проводилось великокиївськими князями. Подібні процеси відбувались на території інших літописних племен, зокрема сіверян, радимичів, в'ятичів. Вони були характерні і для волинян, де виявлено близько 100 курганних некрополів*. Всі курганні могильники на галицьких землях входили до складу окремих князівських поселенських (військово-адміністративних, торгово-ремісничих тощо) комплексів, по-

* На волинських землях відомо ще 20 курганних могильників часу перших державотворчих процесів (VII–VIII ст.).

будованих як форпости державного освоєння новоприєднаних територій, командний склад та гарнізони яких в основному були набрані на київських землях. Всього нами простежено три етапи одержавлення галицьких земель: два зовнішніх і один внутрішній.

1. В результаті першого зовнішнього одержавлення, яке проводилось киеворуськими князями Олегом та Ігорем в кінці ІХ – на початку Х ст. на північних, західних та південних границях земель волинян і хорватів, появились «круглі» городища та «відкриті торгово-ремісничі поселення» (ВТРП) з курганными могильниками (тілоспалення на стороні). Зокрема, на Волині в Майдан-Липенському, Мілянєвичах, Ставах, Поболівцях і Гугові. На Прикарпатті – в Чернореках, Трепчі, Чорнівці. На Закарпатті – у Червенево і Зняцево та, можливо, в Апохиді, Нушфелеу і Сомешенах. На території літописних тиверців на Дністрі, в Алчедарі, Екімауцах і Рудь. У зв'язку з тим, що це перше одержавлення було в основному спрямоване не на повне підкорення всіх цих земель, а лише на їх включення у сфери політичного і торгового впливу, процеси заснування великокиївських центрів не торкнулися внутрішніх районів волинян і хорватів. Тут продовжували існувати їхні общинні (надобщинні), племенні (надплеменні) центри і ґрунтові тілопальні могильники місцевого населення. Подібні процеси першого зовнішнього киеворуського одержавлення простежені також і на північних і східних границях Київської Русі. Зокрема, на землях радимичів, сіверян і в'ятичів.

2. В середині – другій половині Х ст. в результаті внутрішнього одержавлення, яке розпочалось на хорватських землях у зв'язку з послабленням великокиївської влади, було створене окреме Хорватське князівство. Воно більш відоме під назвою «Велика Біла нехрещена Хорватія» (за Костянтином Багрянородним)*. Хорватське князівство виникло, по-перше, як протидія активним спробам зовнішнього одержавлення, яке проводилось молодими, але агресивними сусідніми державами (Угорщина, Чехія, Польща, Болгарія), по-друге, цей процес внутрішнього одержавлення був спрямо-

---

*Вона була «білою»-західною відносно Константинополя і «нехрещеною» на відміну від хрещеної Балканської Хорватії. З грецької на слов'янську мову слово «хорвати» перекладається як «мешканці великої країни» [Багрянородний, 1989, с. 135, 141].

ваний проти общинної знаті «малих хорватій», який проводився новоутвореною великохорватською родоплемінною князівською верхівкою. Він супроводжувався знищенням численних старих обшнних і перших невеликих киеворуських князівських центрів, що засвідчено археологією [Тимошук, 1989, с. 93–104; 1995, с. 214–215]. Підбувалася, таким чином, реформа всієї старої політико-адміністративної та господарської структури малохорватського общинного суспільства. На землях новоутвореної Великої Білої Хорватії будувалася цілий ряд великих городищ полісного типу, які мали стати адміністративними, військовими, господарськими і культовими великохорватськими князівськими центрами (Кринос, Стільсько, Ганачівка, Тулиглови, Пліснеськ, Теробовля, Підгороддя, Ревно тощо). Ці перші містотворчі процеси, як в цілому і державотворчі, так і не були завершені. Використання князями «Великої Білої незрещеної Хорватії» традиційної язичницької «національної» релігії, яка відповідала їх державній ідеології та соціальному рівню суспільства, не змінило і традиційного поховального обряду – ґрунтовних (безкурганних) тілоспалень, яким користувалося все населення. Винятком є лише поодинокі курганні поховання в Галичині Могилі на Криносському городищі, яке, очевидно, було столичним центром Великої Хорватії. Галичина Могила входить до невеликого кола окремих епонімних могил, пов'язаних із княжими захороненнями дохристиянської ранньодержавницької доби Центрально-Східної Європи. Все ж першими і найдавнішими з них є «Королівські Могили» Північної Європи (Скандинавії). Дослідження Галичиної Могили показують наявність у ній кенотафу, здійсненого за «варяжським» (дружинним) обрядом, а саме:

а) використання курганного насипу, діаметр якого становив 26 м, та дерев'яного кромлеху – огорожі навколо нього;

б) наявність човна-однодеревка завдовжки 3,5 м, орієнтованого по осі Пн.–Пд. (носом) і накритого зверху тканиною (можливо, шатро або парус);

в) присутність специфічного набору зброї, до якої входять круглий позолочений щит, три бойові сокири, дві стріли, довгий дротик і великий бойовий варязький ніж – скрамасакс.

Поховання в Галичині Могилі датується другою половиною X ст., як і більшість «великих курганів» Давньої Русі, що відносяться

до киеворуської «дружинної культури». Галичина Могила, очевидно, була символічним (меморіальним) похованням «першого хорватського (галицького) князя»*. Все це не виключає можливості «варязького» походження самого великохорватського князя, що було характерним для багатьох європейських держав, у тому числі і Київської Русі. Цим першим великохорватським князем міг стати один із намісників киеворуського князя на хорватських землях, який проголосив незалежність від великокиївської влади, що було підтримано місцевою боярською верхівкою (або було інспіровано нею).

3. В кінці X – на початку XI ст. землі «Великої Білої Хорватії» в результаті другого зовнішнього одержавлення (русько-хорватська війна 992–993 рр.) за Володимира Святославича знову увійшли до складу Київської Русі, а адміністративно, очевидно, приєднані до Волинської волості. Володимир Волинський, як новий князівський і єпископальний центр, став столицею величезної території, яка об'єднала всі західні киеворуські землі (волинян і хорватів). Великохорватські землі, на відміну від усіх інших літописних земель (крім доменіальних), було позбавлено права на волосну, князівсько-намісницьку, удільну автономію, що було викликано небезпекою відродження надзвичайно сильного хорватського (галицького) сепаратизму. В цей період (кінець X – початок XI ст.) всі великохорватські центри було знищено, що засвідчено археологічно. Біля них засновуються нові великокиївські (волинські) князівські центри, в яких перебувала військова дружина і князівська адміністрація, що здійснювала контроль за новоприєднаними землями. Їх представникам і належали курганні могильники з тілоспаленнями в дерев'яних зрубках та перші підкурганні тілопокладення. Такі великокиївські поселенські комплекси виявлено, зокрема, в Підгірцях, Новосілках, Кам'янополі, Чернореках, Підгайцях, Семенові, Чорнівці. На Галицько-Буковинському Прикарпатті одними з найбільших були Горішньошерівецький і Крилоський (Штепанівка) великокиївські укріплені центри (всього 9). Їх картографування показує детальний напрямок цього нового одержавлення, яке йшло з Волині. Воно розпочиналось, як завжди, з Пліснеська (давніх воріт у Галичину на во-

---

*Як меморіальний курган. Як пам'ятник діянням князя – засновника міста і держави. Як маніфестація сили Першої Галицької (великохорватської) династії. Тут проводилась інтронізація всіх наступних князів Галича.

поділі Буг – Серет). А далі проходило в системі старих трансєвропейських річкових шляхів (Східно-Європейський янтарний шлях)*. Поза цим напрямком знаходиться лише один невеликий курганний могильник у Карпатах (Ворота. Долина Святослава). Тут виявлено підкурганне тілопальне поховання в зрубі, яке, очевидно, належало Святославу Володимировичу, що загинув у 1015 р.

Таким чином, у результаті другого етапу зовнішнього одержавлення великохорватських земель, яке проводилось Києворуською державною, були зайняті не лише зовнішні пограничні райони новоприєднаних земель, а й внутрішні. Подібні процеси широкого і глибокого одержавлення засвідчені в усіх літописних землях, у тому числі на Волині. Тут появляються нові великокіївські центри з підкурганними похованнями за обрядом трупоспалення на місці захоронення. Зокрема, у Великій Горбаші, Гвоздові, Збужі, Майдан-Липенському, Ліще, Мокре, Головно, Грудек-Гусинне, Липсько – всього 9. Вони вперше добре фіксують основні напрямки одержавлення Волині. Під час першого і другого етапів зовнішнього одержавлення великохорватських земель державні впливи Київської Русі ще були відносно слабкими. В основному вони базувались на військовому забезпеченні данини, що здійснювалось досить невеликою кількістю киеворуських дружинних центрів (9 на Галицьких і 9 на Волинських землях). З іншого боку, ці впливи стримувала протидія місцевого населення, особливо опір сильного і численного боярства, яке з'явилося у часи Великої Білої нехрещеної Хорватії. Все це сприяло подальшому розвитку тут традиційної місцевої матеріальної і духовної культури, що засвідчено археологічно. Залишився основним і єдиним для всього місцевого населення й архаїчний поховальний обряд – ґрунтові (безкурганні) тілоспалення. Хорвати і далі дотримувались старої язичницької релігії. Правда, Володимир Святославич, підкоривши хорватів у 992–993 рр., зробив спробу християнізувати їх, як про це писав В. Татищев: «Владимир ходил по Днестру со двумя епископы, много людей научая, крести и

---

*Балтійське море – Вісла – Західний Буг – Серет – Дністер – Серет – Дунай – Чорне море. В результаті русько-хорватської війни Києву було знову підпорядковано як Янтарний шлях, так і Дністровський. Боротьба за приєднання земель тиверців і уличів, які контролювали нижню ділянку Дністровського шляху, розпочалась ще в кінці IX ст. Київська Русь у X ст. взяла під свій повний контроль Східно-Європейський янтарний шлях і Волзький, а потім заблокувала їх, перевівши всю торгівлю через Дністровський шлях «з варяг у греки».

построил в земле Червенской град в свое имя Владимир и церковь пресвятыя Богородицы созда, оставя ту епископа Степана и возвратися с радостию» [Татищев, 1962, с. 64]. Археологічних слідів і наслідків цієї християнізації хорватів, здійсненої Володимиром, не виявлено.

На початку XI ст. Волинь остаточно стала кийвським доменом, через який здійснювалось зовнішнє киеворуське одержавлення західних земель. Доменіальний статус Волині по відношенню до Києва призвів до закономірної появи тут досить значної кількості (близько 30) киеворуських (за походженням) князівських поселенських центрів. Вони були як укріпленими дружинними (військовими) центрами, так і князівськими селами з прийшлим населенням, «посаженим» тут князями або княжими боярами*. Найбільш ранні з них характеризуються курганными могильниками з тілопокладеннями на рівні і вище горизонту. Вони виявлені, зокрема, у Великій Горбаші, Збужі, Теклівці, Корості, Городці, Грудьку-Гусинному, Городищі, Гіркій Полонці, Усичах, Вічевках, Новосілках, Торговиці, Крупі, Вишневі, Борохові, Берестяному, Грабові, Рогачеві, Городку, Пересопниці, Білові, Басовому Куті, Колодянці, Корніні, Сторожукові, Кірпілівці [Моця, 1991, с. 112–117]. Місцеве волинське населення і далі дотримувалося традиційного ґрунтового тілопального поховального обряду.

У кінці X – на початку XI ст. на Волині одночасно з кийвськими (полянськими) землями серед населення старих великокийвських центрів (князівських, дружинних) почав впроваджуватися і новий ранньохристиянський поховальний обряд. А саме підкурганні тілопокладення у зрубних ямах (Гірка-Полонка, Усичі, Ліщі, Борохів, Рогачев, Городок, Колодянка, Корніні, Пересопниця, Корнілівці, Сторожуків тощо). Водночас виникають і нові поселенські центри. Всього на Волині зафіксовано близько 35 поселенських центрів з підкурганними інгумаційними похованнями, які як кількісно, так і за характером поселень і поховального обряду не могли належати основній масі населення. Ці зрубні підкурганні гробниці пов'язують з початковим етапом християнізації. В інших землях Київської Русі цей поховальний обряд з'явився лише в кінці XI ст. Рання і одночасна поява підкурганних ямних поховань лише в полян і волинян от-

---

*Таким чином, на Волині, як великокийвському домені, містотворчі процеси проходили під значним впливом великокийвських князів і нового населення з Подніпров'я, що було пов'язано з державотворчими процесами.

римала пояснення в окремих дослідників як етнографічна ознака виключно полянського і волинського населення [Русанова, 1966, с. 48; Тимофеев, 1961, с. 56–73]. Київський дослідник О. Моця вбачає тут дві окремі шляхи християнізації: полян – з півдня (Візантії), а волинян – із заходу (Великої Моравії, Чехії). На нашу думку, це явище пояснюється тим, що і поляни, і волиняни в X–XI ст. були найтісніше пов'язані політично, а значить, і ідеологічно (релігійно). Згадаймо доменіальний статус Волині та ту велику кількість киеворуських князівських поселенських центрів на волинських землях. Тому тут найраніше починається загальнодержавний процес християнізації, який, безперечно, йшов з Києва. Лише на західноволинських («червенські гради») та західнохорватських (Перемишль) землях християнізація могла бути як східна, так і західна (південна).

4. Після смерті Володимира Святославича (1015 р.), а особливо після смерті Ярослава Мудрого (1054 р.) на окраїнах Київської Русі помітні ознаки феодальної політичної роздробленості. Зміцніли економічно, феодальні правителі прагнуть повернути традиції давніх місцевих самостійних політичних об'єднань, князівств, незалежних від великокиївської влади. Одним з перших серед них стала Галицька земля. Так, у другій половині XI ст. на великохорватських землях почався процес нового внутрішнього одержавлення. Він закінчився в кінці XI ст. створенням Ростиславичами (Рюриком, Володарем, Васильком) окремих удільних князівств (Перемишльського, Звенигородського, Тереховицького, а з середини XII ст. – Галицького). Подібна, але невдала спроба була зроблена Ростиславичами (Володарем і Васильком) спочатку на волинських землях (1084 р.), де в 1057–1061/1064 рр. сидів їх батько – новгородський князь, а після його загибелі у Тмутаракані (1067 р.) вони знаходились під контролем волинського князя як князі-ізгої.

Процес внутрішнього одержавлення галицьких (великохорватських) земель було очолено (як, можливо, і в середині X ст. створенням Великої Хорватії), представниками киеворуської влади. Щоправда, тепер князями-ізгоями, але правнуками Ярослава Мудрого. За підтримкою бояр Ростиславичі відновили окремі старі хорватські столиці (Тереховлю, Перемишль, Галич) та побудували цілий ряд нових фортець. Біля них з'являються могильники з підкурганними похованнями з тілопокладеннями в зрубних ямах. Вони належали в основному вищій військовій дружині і

членам їх сімей. Як і в попередні часи, значна частина військової дружини була набрана Ростиславичами в киево-волинських землях, де ще з початку XI ст. існував відповідний підкурганний обряд в ямних зрубних гробницях.

Подібні процеси внутрішнього одержавлення, які розпочались у часи феодальної роздробленості, простежуються і на території інших давньоруських земель. Зокрема, сіверян, радимичів і в'ятчів. Древлянські землі, як і волинські*, також рано позбулись будь-якого права на самостійність (страх древлянського сепаратизму) і повністю стали доменіальним володінням великокиївських князів, що сприяло збільшенню тут великокиївських поселенських центрів і захороненнями в підкурганних ямних зрубних гробницях**.

У Тербовлянській землі князівські поселенські центри Ростиславичів відомі в Чернелові, Товстолюзі, Новосілках, Палашівцях, Жнибородах і в Зеленому Гаю. У Звенигородській землі вони були в Судовій Вишні і в самому Звенигороді. Особливо виділяється район Пліснеська з Бриковом і Суражем. Водночас у Галицькій землі (Галицько-Буковинське Прикарпаття) князівські замки Ростиславичів виявлено в Крилосі, Городниці, Хотимирі, Живачеві і в Горішніх Шерівцях. У Перемишльській землі продовжують існувати князівські центри у Трепчі і Чернореках. Таким чином, деякі поселенські центри були княжими опорними територіальними центрами протягом усіх трьох (двох) періодів одержавлення (з підпорядкуванням чи з заміною їх гарнізонів). Тоді на могильниках зафіксовано різні обряди курганних захоронень в їх еволюції. Зокрема, тілоспалення на стороні, на місці захоронення та тілопокладення в підкурганних ямах тощо.

Так, на галицько-волинських землях у кінці I – на початку II тис. н.е. існували дві суспільні групи: велика, з місцевого населення, і мала, з прийшого (князівсько-дружинна). Вони користувались двома релігійними ідеологіями, яким відповідали два різні поховальні обряди: слов'янський ґрунтовий, тілопальний і підкурганний киево-

---

*З XII ст. Волинь стала напівсамостійним князівством. Сильно політично роздібленим і з дуже короткочасними князівськими утвореннями. Боротьба Волині за Галичину була одним із шляхів визволення від великокиївської залежності.

**Даний тип поховання більшість дослідників відносять до скандинавського за своїм походженням, яким користувалась дружинна знать киеворуської держави.

руський. Поховальний обряд другої суспільної групи (соціальної) повністю відповідав загальній схемі розвитку і зміни поховального обряду центральних районів Київської Русі, звідки і здійснювалось зовнішнє одержавлення.

Таким чином, причини становлення курганної поховальної обрядовості як на галицько-волинських землях, так і в цілому в Київській Русі не є якимись унікальними самоутвореннями, а відповідають подібним явищам, які проходили у всій ранньосередньовічній Європі. Лише на різних киеворуських землях ці процеси проходили по-різному в різні періоди і мали різні причини виникнення. Тому тут були ранні «імпульси» з боку північно-германського і балтського населення, яке в результаті інфільтрації у слов'янське середовище (VI–VII ст.) залишило невеликі, але довготривалі і спеціалізовані торгово-ремісничі поселення з курганными могильниками. Пізніше, в результаті ранніх державотворчих процесів, появляються нові північно-торгові поселення з курганными могильниками, але функціонують і старі.

На території Галицького князівства виявлено також декілька курганних могильників XII–XIII ст. Вони належать до печеніго-половецьких та західнобалтських (ятвязьких) поховань, які відображають вже пізніші процеси переселень невеликих груп населення з північних чи торгово-економічних причин. У своїй основі вони такі ж, як і в ранньому середньовіччі.

При аналізі поховальних пам'яток давнього Галича нами ставилось завдання простежити можливі впливи на них містотворчих процесів. Найперше, тут ми маємо не просто місто, а місто-столицю, яке виникло і розвивалось за надзвичайно складних містотворчих процесів – як внутрішніх, так і зовнішніх. В останні роки автором запропонована нова концептуальна схема розвитку історичної топографії давнього Галича, яка лягла в основу й при характеристиці його некрополів. Крім цього, ми виходили з положення, що самі могильники (християнські) є частиною єдиного церковного комплексу, який складається з церкви і прицерковного кладовища. Цей церковний комплекс, у свою чергу, є частиною як великого поселенського комплексу, так і його міських структур. Все це складає теоретичну підоснову для характеристики некрополів давнього Галича:

1. Долітописний період давнього Галича найменш досліджений в історії міста. В середині – другій половині X ст. Крилоське городище було одним з князівських центрів «Великої Білої нехрещеної Хорватії», яке мало складний полісний характер. Тут поки що не виявлено слідів некрополя, який, безперечно, мав ґрунтовий тілопальний характер. Лише в центральній (найвищій) частині Крилоського городища, на вічевій площі, знаходилась Галичина Могила з похованням (кенотафом) великохорватського князя – засновника міста і династії. В кінці X – XI ст. в околицях Крилоського городища появляються два курганних могильники, які були залишені в процесі другого і третього етапу одержавлення галицьких (хорватських) земель.

2. Після короткочасного політичного занепаду в першій половині XI ст. Галич в 1141 р. стає столицею Галицького, а потім Галицько-Волинського князівства. Княжий Галич стає і єпископським центром, де будується більше 15 церковних комплексів. У літописному Галичі діють два містотворчих центри: князівський (новий) на Дністрі і боярський (старий, великохорватський) біля Крилоського городища. Все ж дитинець міста сформувався на території Крилоського городища, де розмістився князівський замок з палацовим комплексом і Успенським собором (7,5 га) та єпископський двір на території катедрального монастиря (1,5 га). Уздовж р. Лукви і Дністра знаходився великий посад міста, основу якого склали боярські і міщанські двори. В цих міських центрах виникає цілий ряд і церковних комплексів. Особливо багато їх закладено різними князями і князівськими династіями. Окремі з них були пов'язані з іншими католицькими впливами через угорських королів тощо. Кладовища частково відображають цю складну політичну і соціальну ситуацію в місті. Вони також часто мають змішаний характер використання і призначення, хоч у кожному з них є одна визначальна, головна соціальна ознака. Аналіз прицерковних кладовищ часто дає можливість з'ясувати (або доповнити) релігійно-функціональне призначення церкви (усипальниці, хрещальні, соборної, монастирської, парафіяльної тощо) і хронологічні рамки існування самого церковного комплексу.

3. Після перенесення столиці князівства в Холм (1241 р.), а потім до Львова (1260–1349 рр.) Галич-Кринос залишається лише церков-

ним (єпископським, митрополичим, намісницько-митрополичим тощо) центром. Змінюється його внутрішня історична топографія, що позначається і на кладовищах, які обслуговували різні, переважно релігійно-соціальні групи тодішнього населення. Матеріали цих пізньосередньовічних кладовищ свідчать про спадковість поховальних звичаїв християнських некрополів Галича.

Прицерковні кладовища давнього Галича своїм поховальним обрядом тісно пов'язуються з прицерковними кладовищами інших міст Галицької землі. В зв'язку з набагато простішою історичною топографією цих міст вони належать, в цілому, і до простіших церковних комплексів. У малих містах вони обслуговують населення всього міста й округи. В більших містах їх є декілька, і вони вже мають чітке соціальне (суспільне) розмежування. Зокрема, центральні міські, замкові, посадські, монастирські тощо. В окремих випадках аналіз матеріалів прицерковних кладовищ дозволяє уточнити або навіть визначити саму соціальну структуру різних частин міста.

Всі поховання вищезгаданих церковних комплексів об'єднані християнським поховальним обрядом. Велику групу з них (в минулому, очевидно, вона була основною) складають у Галицькій землі підплитові ґрунтові захоронення. На нашу думку, їх поява викликана, по-перше, еволюцією поховального обряду від ґрунтових тілоспалень до ґрунтових тілопокладень без вживання підкурганних поховань. По-друге, функціональним призначенням надмогильних плоских конструкцій для означення місця захоронення. По-третє, релігійно-функціональним призначенням. Використання «плит» (кам'яних, дерев'яних, керамічних) для надмогильних споруд (при загальнохристиянській забороні земляних надмогильних пагорбів) засвідчено в поховальному обряді тих сусідніх європейських країн, які не мали традицій курганних поховань. Для того східнослов'янського населення, яке почало користуватися курганним обрядом, відбулася поступова еволюція від курганних тілоспалень язичницької доби до підкурганних тілопокладень в ямах ранньохристиянського часу та до ґрунтових тілопокладень в ямах християнської доби, що супроводжувалось поступовим зменшенням курганного надмогильного пагорба. Але вже в добу пізнього середньовіччя підплитові християнські поховання стали вживатися і населенням всієї Східної Європи.

Аналіз християнських поховальних пам'яток Галицької землі дозволяє зробити певні висновки і щодо процесів її християнізації, яка мала надзвичайно складний і двоїстий характер. З одного боку, в зв'язку з розміщенням цих земель у контактній зоні візантійсько-римських впливів вони повинні би бути ранні і відчутні. Але, з другого боку, ці процеси не набули тут широкого розповсюдження, оскільки не були підтримані спочатку великохорватською князівською владою. Остання, користуючись своєю традиційною «національною» язичницькою релігією, відстоювала свою незалежність в боротьбі проти сусідніх молодих християнських держав (Польщі, Чехії, Угорщини), які прагнули приєднати ці землі до своїх володінь. Становлення Галицького князівства в кінці XI – на початку XII ст. відбувалося в боротьбі з великокіївськими князями. Це вплинуло і на становлення Галицької Церкви, яка змушена була часто шукати підтримки в західноєвропейських країн і західної Церкви. В пізніший час, кінця XII – XIII ст., галицька князівська влада знову ввійшла в конфлікт з місцевою церковною владою. Остання, прагнучи більшої свободи від впливу князя, часто підтримувала галицьке боярство, яке орієнтувалось на західноєвропейські феодальні свободи і більш самостійну церковну організацію. В часи правління в Галичі угорських королів Галицька Православна Церква не раз вступала в конфлікт з Угорською Католицькою Церквою, яка намагалась здійснити окатоличення місцевого населення.

В цілому вивчення матеріалів поховальних пам'яток Галицької землі частково дало можливість простежити в окремому історико-географічному регіоні такі основні етапи поширення християнства на галицьких землях:

1. Початок візантійсько-римських християнських впливів з боку сусідньої Великої Моравії і Болгарії. Друга половина IX – початок X ст.
2. Християнські впливи на західні хорватські землі з боку Давньопольської держави. Середина X ст.
3. Перша спроба християнізації населення великохорватських земель, яку проводив Володимир Святославич після русько-хорватської війни 992–993 рр., і включення великохорватських земель до складу Київської Русі, яка прийняла хрещення в 988 р.
4. Друга християнізація великохорватських земель, яку почали проводити Ростиславичі під час створення ними окремих удільних

князівств (Перемишльського, Звенигородського і Теробовлянського). Вона заторкнула в основному лише населення їх столичних центрів, де будуються перші християнські храми. Зокрема, в Перемишлі в 1119 р. та в Звенигороді в 20-х рр. XII ст.

5. Третя і остаточна християнізація розпочалася в часи створення об'єднаного (централізованого) Галицького князівства із столицею в Галичі (1141 р.). Вона проводилася в часи правління Володимирка Володаревича і Ярослава Осмомисла. В цей час у Галичі будувється Успенський собор і створюється галицька єпископія. Розпочинається широке церковне будівництво в усій Галицькій землі, особливо в містах. Населення міст, що виникли в процесі внутрішнього державлення, найперше включилось і в процеси християнізації, яка була частиною державної політики.

Таким чином, аналізуючи поховальні пам'ятки давнього Галича і Галицької землі у вузькому значенні цього терміна (Галицько-Буковинське Прикарпаття) як частини поселенських і церковних комплексів, ми зробили спробу їх історичної інтерпретації. На нашу думку, вдалося простежити впливи на походження та еволюцією некрополів Галицької землі складних державотворчих і містотворчих процесів, які відбувалися в Київській Русі і були характерні для всієї Давньоруської держави. Це показує перспективу використання цієї категорії археологічних пам'яток для вирішення подібних історичних проблем і в інших давніх історико-географічних регіонах України.

Інститут археології НАН України

1. Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1969 році. – 1969/77. – 43 с.
2. Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1970 році. – 1970/87. – 54 с.
3. Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1971 році. – 1971/83. – 28 с.
4. Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1972 році. – 1972/108. – 28 с.
5. Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1973 році. – 1973/94. – 42 с.
6. Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1974 році. – 1974/127. – 29 с.
7. Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1976 році. – 1976/130. – 26 с.
8. Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1977 році. – 1977/62. – 44 с.
9. Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1978 році. – 1978/76. – 46 с.
10. Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1979 році. – 1979/117. – 45 с.
11. Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1980 році. – 1980/40. – 42 с.
12. Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1981 році. – 1981/134. – 15 с.
13. Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1982 році. – 1982/102. – 47 с.

14. Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1983 році. – 1983/101. – 28 с.

15. Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1984 році. – 1984/170. – 29 с.

16. Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1985 році. – 1985/96. – 33 с.

17. Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1986 році. – 1986/98. – 21 с.

18. Томенчук Б. П. Звіт про розкопки давньоруського городища Окопи в с. Молодія Глибоцького району Чернівецької області. – 1976/155. – 16 с. (разом з Б. Тимощуком).

19. Томенчук Б. П. Звіт про розкопки давньоруського городища Земчище (дитинця літописного міста Василева на Дністрі) в с. Василеві Заставнівського району Чернівецького області. – 1977/52. – 15 с.

20. Томенчук Б. П. Звіт про розкопки давньоруського городища Замчище (дитинця літописного міста Василева на Дністрі) в с. Василів Заставнівського району Чернівецької області. – 1978/68. – 22 с.

21. Томенчук Б. П. Звіт про розкопки давньоруського городища Городок – літописного Городка на Черемоші в с. Карапчеві на Черемоші Вижницького району Чернівецької області. – 1979/103. – 26 с.

22. Томенчук Б. П. Звіт про археологічні дослідження в 1980 р. – 1980/47. – 12 с.

23. Томенчук Б. П. Звіт про розвідкові охоронні розкопки на городищі Імчище в с. Олешків Снятинського району Івано-Франківської області. – 1981/33. – 13 с.

24. Томенчук Б. П. Звіт про охоронні розкопки на давньоруському городищі Замчище в с. Олешків Снятинського району Івано-Франківської області, проведені в 1982 році. – 1982/123. – 28 с.

25. Томенчук Б. П. Звіт про охоронні розкопки на давньоруському городищі Замчище в с. Олешків Снятинського району Івано-Франківської області, проведені в 1983 р. – 1983/100. – 33 с.

26. Томенчук Б. П. Звіт про охоронні розкопки на давньоруському городищі Замчище в с. Олешків Снятинського району Івано-Франківської області, проведені в 1984 р. – 1984/169. – 18 с.

27. Томенчук Б. П. Звіт про охоронні археологічні дослідження, проведені відділом охорони пам'яток історії та культури при Івано-Франківському краєзнавчому музеї в 1985 році. – 1985/61. – 18 с.

28. Томенчук Б. П. Звіт про археологічні дослідження, проведені в 1986 році. – 1986/58. – 12 с.
29. Томенчук Б. П. Звіт про археологічні дослідження, проведені в 1988 році. – 1988/86. – 23 с.
30. Томенчук Б. П. Звіт про археологічні дослідження, проведені в 1989 році. – 1989/158. – 17 с.
31. Томенчук Б. П. Звіт про охоронні археологічні дослідження давньоруських могильників, проведених на території давнього Галича в 1991 році. – 1991/162. – 25 с.
32. Баран В., Томенчук Б. П. Звіт про охоронні археологічні дослідження в с. Крилос Галицького району, в ур. Качків – Галичина Могила. – 1992/98. – 24 с.
33. Баран В., Томенчук Б. П. Звіт про охоронні археологічні дослідження в с. Крилос Галицького району в 1993 р. – 1993. – 13 с.
34. Баран В., Томенчук Б. П. Звіт про охоронні археологічні дослідження, проведені в 1994 р. Галицького слов'яно-руською археологічною експедицією. – 1994. – 12 с.
35. Баран В., Томенчук Б. Звіт про археологічні дослідження, проведені в 1995 р. археологічною експедицією Галицького Національного заповідника (спільно з Інститутом археології НАНУ та Івано-Франківським краєзнавчим музеєм). – 1995. – 18 с.
36. Баран В., Томенчук Б. П. Звіт про охоронні археологічні дослідження давнього Галича в 1996 р., проведені Галицькою археологічною експедицією. – 1996. – 15 с.
37. Иоаннисян О. Отчет о раскопках Галичского отряда архитектурно-археологической экспедиции ЛОИА АМ СССР и Государственного Эрмитажа в 1981 г. – 1981/68. – 8 с.
38. Смирнова Г. И. Отчет о работе западноукраинской экспедиции 1980 года/103. – 21 с.

Список літератури

1. Алешковский М. Х. Курганы русских дружинников XI–XII вв. // СА. – 1960. – № 1. – С. 70–90.
2. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. – К.: Наукова думка, 1982. – 268 с.
3. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза. – К.: Наукова думка, 1982. – 194 с.
4. Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – К., 1990. – 190 с.
5. Ауліх В. В. З історії долітописного Галича // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 120–134.
6. Ауліх В. В. Историческая топография древнего Галича // Славянские древности: Этногенез. Материальная культура древней Руси. К.: Наукова думка, 1980. – С. 113–150.
7. Ауліх В. В. Галич // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (древнеславянский и древнерусский периоды). – К.: Наукова думка, 1990. – С. 97–102.
8. Ауліх В. В. Населення південно-західного пограниччя Київської Русі // Київська Русь: Культура, традиції. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 4–20.
9. Ауліх В. В. З історичної географії Галицької землі // Галицько-Волинська держава. Тези міжнародної наукової конференції. – Львів, 1993. – С. 31–33.
10. Балинт И. Погребения с конями у венгров в IX–X вв. // Проблемы археологии и древней истории угров. – М.: Наука, 1972. – С. 176–188.
11. Балагурі Е. А. Слов'яно-угорські взаємозв'язки в IX–X ст. у східнокарпатському регіоні // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів: Інститут суспільних наук АН України, 1992. Вип. 2. – С. 66–67.
12. Бандрівський М., Лукомський Ю., Сулик Р. Катедральні храми Галичини. – Львів: Мета, 1992. – 46 с.
13. Баран В. В., Максимов Е. В., Магомедов и др. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К.: Наукова думка, 1990. – 484 с.
14. Баран В. Д., Томенчук Б. П. Галичина Могила // Галицько-Волинська держава: Передумови виникнення, історія, культура,

традиції. Тези міжнародної наукової конференції. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 1993. – С. 30–31.

15. Баран В. Д. Склавіни – предки українського народу. – Там само. – С. 5–6.

16. Баран В., Томенчук Б. Що таїть «Галичина Могила» // Літопис «Червоної калини». – Львів, 1994. – № 1–3. – С. 16–19.

17. Баран В., Томенчук Б. Літописний курган Галичина Могила в Крилосі // Галичина. – Івано-Франківськ. – 1998. – № 1. – С. 4–10.

18. Баран В., Томенчук Б. Підсумки досліджень Галицької археологічної експедиції в 1991–1996 рр. // Галич і Галицька земля. – Київ-Галич. – 1998. – С. 10–18.

19. Баранов И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья. – К.: Наукова думка, 1990. – 166 с.

20. Беляев Л. А., Чернецов А. В. Русские церковные древности (археология христианских древностей средневековой Руси. – М., 1996. – 88 с.

21. Блифельд Д. И. К исторической оценке дружинных погребений в срубных гробницах среднего Поднепровья IX–X вв. // СА. – 1954. – Т. 20. – С. 148–164.

22. Блифельд Д. И. Древньоруський могильник в Чернігові // Археологія. – 1965. – Т. 18. – С. 105–138.

23. Брайчевський М. Походження Русі. – К.: Наукова думка, 1968. – 224 с.

24. Брайчевский М. Восточнославянские союзы племен в эпоху формирования Древнерусского государства // Древнерусское государство и славяне. – Минск, 1983. – С. 100–103.

25. Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. – К.: Наукова думка, 1989. – 261 с.

26. Булкин В. А., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Археологические памятники Древней Руси IX–XI вв. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1978. – 150 с.

27. Винокур І. С., Тимошук Б. О. Давні слов'яни на Дністрі. – Ужгород: Карпати, 1977. – 122 с.

28. Войнаровський В. М. Підплитові поховання давньоруського могильника Борівці на Буковині // Археологічні дослідження проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. – К.: Національний музей історії України, 1992. – С. 33–45.

29. Воробьева Е. В., Тиц А. А. Анализ и реставрация Успенского собора XII века в Галиче // СА. – 1983. – № 1. – С. 213–230.
30. Гавлик Л. Моравская народность в эпоху раннего феодализма // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. – М.: Наука, 1976. – С. 156–185.
31. Голубева Л. А. Киевский некрополь // МИА. – 1949. – № 11. – С. 103–118.
32. Голубинский Е. История русской церкви. – М., 1901. – Т. 1. – 793 с.
33. Голубинский Е. История русской церкви. – М., 1904. – Т. 2. – 791 с.
34. Гончаров В. К. Археологічні дослідження давнього Галича в 1951 р. // АП УРСР. – 1955. – Т. 5. – С. 22–31.
35. Гончаров В. К. Древний Галич // Вісник АН УРСР. 1956. – № 1. – С. 61–67.
36. Горбенко С. О. Ярослав Осмомисл, реконструкція антропологічна та історична. – Львів–Винники, 1996. – 218 с.
37. Грицак П. Галицько-Волинська держава. – Нью-Йорк: Обнова, 1958. – 172 с.
38. Греков Б. Д. Киевская Русь. – М: Наука, 1953. – 568 с.
39. Грушевський М. С. Духовна Україна. – К.: Либідь, 1994. – 367 с.
40. Гуревич Ф. Д. Каменные могилы Подляшья и древний Дрогичин // КСИА АН СССР. – 1980. – Вып. 160. – С. 45–53.
41. Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Ікарпатська області. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 109–171.
42. Довженок В. И. Селища и городища в окрестностях древнего Галича // КСИА АН УССР. – 1955. Вып. 4. – С. 12–13.
43. Довженюк В. І. Характерні риси феодалізму в Київській Русі // УІЖ. – 1970. – № 12. – С. 36–44.
44. Древняя Русь. Город, замок, село // Археология СССР. – М., 1985. – 425 с.
45. Джеджора О. Проблеми історичної топографії давнього Галича // ЗНТШ. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 292–303.
46. Джеджора О. Формування топографічної структури княжого Галича (історія дослідження) // Галицько-Волинська держава. Тези

міжнар. науков. конфер. – Львів: Інститут Українознавства НАН України, 1993. – С. 84–85.

47. Застерова Б. Б. Кирилло-мефодиевская миссия и становление великоморавского государства // Византийский временник. – 1977. – Т. 38. – С. 9–11.

48. Звіздецький Б. А. Кургани з кам'яними обкладками в Житомирському Поліссі // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – Київ-Львів: РАС, 1997. – С. 229–234.

49. Иоаннисян О. О раннем этапе развития галицкого зодчества // КСИА АН СССР. – 1981. – Вып. 164. – С. 33–47.

50. Иоаннисян О. Центрические постройки в галицком зодчестве XII в. // КСИА АН СССР. – 1981. – Вып. 172. – С. 39–46.

51. Иоаннисян О. М. Новые исследования одного из памятников галицкого зодчества XII в. // СА. – М., 1983. – № 1. – С. 231–244.

52. Иоаннисян О. Церковь Спаса в Галиче – памятник первой половины XII века // Древние памятники культуры на территории СССР. – Л., 1986. – С. 102–109.

53. Иоаннисян О. Об одном эпизоде византийско-венгерских отношений во второй половине XII в. // Галицько-Волинська держава. Тези міжнар. наук. конфер. – Львів, 1993. – С. 68–70.

54. Історичний контекст укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління. – Львів: Інститут історії церкви, 1995. – 187 с.

55. Исаевич Я. Д. До питання про західній кордон Київської Русі // Історичні джерела та їх використання. – К.; Наукова думка, 1971. – Вип. 6. – С. 83–100.

56. Исаевич Я. Д. «Грады Червенские» и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами (конец IX – начало XII веков) // Исследования по истории славянских и балканских народов эпохи средневековья. – М.: Наука, 1972. – С. 107–124.

57. Каргер М. К. Древний Киев. – М.-Л.: Изд-во Акад. наук СССР, 1958. – Т. 1. – 579 с.

58. Каргер М. К. Галицко-Волынская экспедиция // КСИИМ. – Л., 1960. – № 79. – С. 62–69.

59. Каргер М. К. Основные итоги раскопок древнего Галича в 1955 г. // КСИА. – 1960. – Вып. 81. – С. 61–71.

60. Каргер М. К. К истории галицкого зодчества XII–XIII вв. // КСИА АН СССР. – 1976. – Вып. 146. – С. 53–59.
61. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы и кистени. IX–XIII вв. // САИ. 1966. – Вып. ЕІ-36. – № 2. – 146 с.
62. Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня в Руси IX–XIII вв. // САИ. – 1973. – Вып. ЕІ-36. – № 4. – 140 с.
63. Козаков А. Л. Чернігівський некрополь X–XIII ст. // Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології. – К., 1996. – С. 83–85.
64. Корзухина Г. Ф. Русские клады IX–XIII вв. – М.-Л., 1954. – 156 с.
65. Королюк В. Д. Грамота 1086 г. в хронике Козьмы Пражского // КСИС. – 1960. – Вып. 29. – С. 3–23.
66. Королюк В. Д. Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. – М.: Наука, 1964. – 384 с.
67. Королюк В. Д. Основные проблемы формирования раннефеодальной государственности и народностей славян Восточной и Центральной Европы // Становление раннефеодальных славянских государств. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 207–228.
68. Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М.: Наука, 1989. – 496 с.
69. Котляр М. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – К.: Наукова думка, 1984. – 174 с.
70. Котляр М. Ф. Галицко-Волынская Русь и Византия в XII–XIII вв. (связи реальные и вымышленные) // Южная Русь и Византия. – К., 1991. – С. 20–31.
71. Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. – К., 1998. – 336 с.
72. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. – К.: Наукова думка, 1984. – 174 с.
73. Крип'якевич І. П. Історія України. – Львів.: Світ, 1990. – 520 с.
74. Кучера М. П. Древній Пліснеськ // АП УРСР. – 1962. Т. 12. – С. 3–56.
75. Лаврецкій-Шараневичъ. Про розкопы въ Галиче // Дело. – Львів, 1883. – ч. 89.

76. Лаврецкій-Шараневичъ. Дальший ход розкопов въ Галиче / Дело. – Львів, 1884. – ч. 115.
77. Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. – 286 с.
78. Левашова В. П. Височные кольца // Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. – М.: Наука, 1967. – С. 7–54.
79. Левицкий Е. Еще о Галиче и его окрестностях // Слово. – Львів, 1881. – ч. 9.
80. Літопис руський (Л. Махновець). – К.: Дніпро, 1989. – 590 с.
81. Ловмянский Х. Русь и норманны. – М.: Прогресс, 1985. – 304 с.
82. Логвин Г. Н., Тимощук Б. А. Белокаменный храм XII в. в с. Василеве // Памятники культуры СССР. – М., 1961. Вып. 3. – С. 37–50.
83. Лукомський Ю. Архітектурна спадщина давнього Галича. – Галич, 1991. – С. 39.
84. Лукомський Ю. Монументальна архітектура давнього Галича: Нові відкриття // Галицько-Волинська держава. Тези міжнар. науков. конфер. – Львів, 1993. – С. 64–66.
85. Лукомський Ю., Петрик В. Успенський собор княжого Галича: проблеми дослідження та реконструкції // Еволюція розвитку слов'янських градів. Тези допов. міжнар. археол. конфер. – Львів, 1994. – С. 56–58.
86. Макаров Н. А. Каменные подушки в погребениях древнерусских некрополей // СА. – 1981. – № 2. – С. 111–116.
87. Малевская М. В. К вопросу о керамике Галицкой земли XII–XIII вв. // КСИА АН СССР. – 1969. – Вып. 120. – С. 3–16.
88. Малеев Ю. М. Нові давньоруські поховальні пам'ятки Подністров'я // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя. Тези міжнар. істор. археол. семінару. – Чернівці, 1994. – С. 31–33.
89. Михайлина Л. П., Русанова И. П. Славянский могильник X века на Верхнем Пруте // АО 1979 г. – М.: Наука, 1980. – С. 305–306.
90. Михайлина Л. П., Тимощук Б. А. Славянские памятники Верхнего Прута VIII–X вв. // Славяне на Днестре и Дунае. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 206–219.
91. Михайлина Л. П. Комплекс слов'янских пам'яток VIII–X ст. у с. Ревна на р. Прут // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя. Тези міжнар. істор. археол. семінару. – Чернівці, 1994. – С. 7–8.

92. Михайлина Л. П. Населення Верхнього Попруття VIII–X ст. Чернівці, 1997. – 143 с.
93. Могитич И. Р. Результаты исследования церкви Пантелеймона близ Галича // КСИА АН СССР. – 1982. – Вып. 172. – С. 65–70.
94. Моця А. П. Трупосожжение и трупоположение у славян среднего Поднепровья. Причины смены погребального обряда // Славяне и Русь (на материалах восточнославянских племен и Древней Руси). – К., 1979. – С. 115–122.
95. Моця О. П. Населення Поросся давньоруського часу за даними некрополів // Археологія. – 1979. – Вип. 30. – С. 27–36.
96. Моця А. П. Население среднего Поднепровья IX–XIII вв. (по данным погребальных памятников). – К.: Наукова думка, 1987. – 167 с.
97. Моця О. П. Феодалізація Чернігівської округи в X ст. (за даними некрополів) // Археологія. – 1988. – Вип. 61. – С. 11–15.
98. Моця А. В. Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв. – К.: Наукова думка, 1990. – 156 с.
99. Моця О. П. Поховання скандинавів на півдні Київської Русі // Археологія. – 1990. – № 4. – С. 90–97.
100. Моця А. П. Некоторые сведения о распространении христианства на юге Руси по данным погребального обряда // Обряды и верования древнего населения Украины. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 114–133.
101. Моця О. П. Етнічний склад населення південноруських земель (за матеріалами поховальних пам'яток X–XIII ст.) // Археологія. – К., 1992. – № 1. – С. 38–45.
102. Моця О. П. Населення південноруських земель IX–XIII ст. (за матеріалами некрополів). – К.: Наукова думка, 1993. – 159 с.
103. Моця О. Могильники кінця I – початку II тис. н.е. – один з елементів дослідження градів Карпатського регіону // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. Тези міжнар. конфер. – Львів, 1994. – С. 11–13.
104. Моця О. Підплитові поховання на Південноруських могильниках // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій. Тези міжнар. істор. археол. семінару. – Чернівці. – 1994. – С. 30–31.

105. Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. – К.: Наукова думка, 1976. – 222 с.
106. Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – 262 с.
107. Назаренко В. А. Норманны и появление курганов в Приладожье // Северная Русь и ее соседи в эпоху раннего средневековья. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1982. – С. 142–147.
108. Непокупний А. П. Балтійські родичі слов'ян. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 34.
109. Орлов Р. С. Давньоруська вишивка XII ст. // Археологія. – 1973. – Вип. 12. – С. 41–50.
110. Пастернак Я. Нові археологічні набутки музею НТШ у Львові за час від 1929–1932 рр. // ЗНТШ. – Львів, 1933. – Т. СЛІІ. – С. 120, 129.
111. Пастернак Я. «Настасина могила» в Крилосі // Літопис національного музею у Львові за 1936 р. – Львів, 1937. – С. 14–18.
112. Пастернак Я. Старий Галич. – Львів, Краків: Українське вид-во, 1944. – 238 с.
113. Пастернак Я. Археологія України. – Торонто, 1961. – 630 с.
114. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – 330 с.
115. Пивоваров С. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Прута та Середнього Дністра. – Чернівці, 2001. – 151 с.
116. Пеняк С. І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 34.
117. Петегирич В. М. Пам'ятка часу навали золотоординців на Галицьку землю // Археологія. – 1983. – Вип. 42. – С. 47–51.
118. Петегирич В. М. Давньоруські підплитові поховання Тернопільщини // Тези допов. і повідомл. I Терноп. обл. наук. конфер. – Тернопіль, 1990. – С. 72.
119. Петрушевич А. О городе Галиче за Луквою // Вестник Народного дома. – Львов, 1884. – Ч. 23.
120. Пеленський Й. Таємниці стольного града // Літопис Червоної калини. – К., 1991. – № 5. – С. 43–49; № 6. – С. 36–41; К., 1992. – № 1. – С. 42–48; № 2. – С. 59–63.

121. Пивоваров С., Чеховський С. Знаки Рюриковичів із Василенки // Буковинський журнал. – Чернівці, 1992. – № 1. – С. 116–122.
122. Плетнева С. А. Печенеги, тюрки и половцы в южнорусских степях // МИА. – 1958. – № 62. – С. 151–226.
123. Плетнева С. А. Древности черных клобуков // САИ. 1973. – Вып. ЕІ-19. – 36 с.
124. Плетнева С.А. Половецкая земля // Древнерусские княжества X–XIII вв. – М., 1975. – С. 260–300.
125. Поулик И. Вклад чехословацкой археологии в изучение истории Великой Моравии // Великая Моравия, ее историческое и культурное значение. – М., 1985. – 28–49.
126. Природа Івано-Франківської області. – Львів, 1978. – 158 с.
127. Природа Чернівецької області. – Львів, 1973. – 157 с.
128. Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі. – К.: Наукова думка, 1975. – 154 с.
129. Рабинович Г. Очерки этнографии русского феодального города. – М.: Наука, 1978. – 328 с.
130. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. // МИА. – 1967. – № 140. – 241 с.
131. Раппопорт П. А. Русская архитектура X–XIII вв. // САИ. 1982. – Вып. ЕІ-47. – 136 с.
132. Рапов О. М. Русская церковь в IX – первой трети XII вв. Принятие христианства. – М.: Высшая школа, 1988. – 415 с.
133. Ратич А. А. Древнерусский могильник в с. Копачинцы Станиславской обл. // КСИА АН УССР. – 1955. – Вып. 4. – С. 25–26.
134. Ратич О. О. Давньоруські археологічні пам'ятки на території північних областей УРСР. – К., 1957. – 96 с.
135. Ратич О. О. Багате поховання рубежу X–XI ст. у Судовій Вишні // Середні віки на Україні. – 1971. – Вип. 1. – С. 162–168.
136. Ратич А. А. Раскопки кургана «Могила Святослава» // АО 1971. М., 1972. – С. 382.
137. Рыбаков Б. А. Древности Чернигова // МИА. – 1949. – № 11. – С. 7–102.
138. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – М.: Наука, 1982. – 565 с.
139. Русанова И. П. Курганы полян X–XII вв. // САИ. – М., 1966. Вып. ЕІ - 24. – 48 с.

140. Русанова И. П., Тимошук Б.А. Языческие святилища древних славян. – М., 1993. – С. 144.
141. Сагайдак М. А. О конструкциях погребальных комплексов Киевщины и Черниговщины в IX–XIII вв. // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 127–135.
142. Свешніков І. К. Довідник з археології України. Львівська область. – К., 1976. – 96 с.
143. Свистун Ф. И. Галичина могила // Научно-литературный сборник Гальщико-Русской матицы. – Львів, 1901. – С. 16-25.
144. Седов В. В. Курганы ятвягов // СА. – М., 1964. – № 4. – С. 36–51.
145. Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. // Археология СССР. – М.: Наука, 1982. – 327 с.
146. Седов В. В. Балты // Финно-угры в эпоху средневековья. Археология СССР. – М.: Наука, 1982. – С. 353–420.
147. Седов В. В. Славяне в древности. – М., 1994.
148. Седов В. В. Славяне в средневековье. – М., 1996.
149. Седов В. В. Становление курганной обрядности в ранне-средневековом славянском мире // Проблемы походження та історичного розвитку слов'ян. – Київ-Львів, 1997. – С. 134–141.
150. Славяне и скандинавы. – М.: Наука, 1986. – 411 с.
151. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К.: Наукова думка, 1990. – 485 с.
152. Софрон Мудрий. Нарис історії Церкви в Україні. – Рим, 1990. – 296 с.
153. Софроненко К. Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 135 с.
154. Старчук І. Д. Розкопки городища Плісеська в 1947–1948 рр. // АП УРСР. – К., 1952. – Т. 3. – С. 379–394.
155. Старчук І. Д. Розкопки на городищі Плісеська в 1949 р. // АП УРСР. – К., 1955. – Т. 5. – С. 32–35.
156. Стахів М. Христова церква в Україні. 988–1596. Львів.: Стрім, 1993. – 585 с.
157. Степи Евразии в эпоху средневековья // Археология СССР. – М.: Наука, 1981. – 300 с.
158. Татищев В. Н. История Российская. – М.-Л., 1963. – Т. 2. – 352 с.

159. Тимофеев Е. И. Расселение юго-западной группы восточных славян по материалам могильников X–XIII вв. // СА. – М., 1961. – № 3. С. 56–75.
160. Тимощук Б. А. Ленковецкое древнерусское городище // СА. М., 1959. – № 4. – С. 255–256.
161. Тимощук Б. О. Північна Буковина – земля слов'янська. Ужгород: Карпати, 1969. – 191 с.
162. Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. К.: Наукова думка, 1976. – 176 с.
163. Тимощук Б. А. Древнерусские города Северной Буковины / / Древнерусские города. – М.: Наука, 1981. – С. 116–136.
164. Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – 206 с.
165. Тимощук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н.э. – М.: Наука, 1990. – 185 с.
166. Тимощук Б. О. Князівська дружина X–XI ст. за даними поселень українського Прикарпаття // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1992. – Вип. 2. – С. 69–71.
167. Тимощук Б. О. Східні хорвати // МДАПВ. – Львів, 1995. – Вип. 6. – С. 214–218.
168. Тимощук Б. О. Восточные славяне. От общины к городам. М.: Изд-во МГУ, 1995. – С. 261.
169. Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва. К.: Наукова думка, 1970. – 219 с.
170. Толочко П. П. Роль Києва в образовании древнерусского государства // Становление раннефеодальных славянских государств. К.: Наукова думка, 1972. – С. 123–131.
171. Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков. – К.: Наукова думка, 1980. – 223 с.
172. Толочко П. П. Древний Киев. – К.: Наукова думка, 1983. – 327 с.
173. Толочко П. П. Происхождение древнейших восточнославянских городов // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. – К., 1985. – С. 5–19.
174. Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К., 1987. – 246 с.
175. Толочко П. П. Южная Русь: Некоторые проблемы и перспективы историко-археологического изучения Древней Руси. Итоги и проблемы. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1988. – С. 179–194.

176. Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. – К.: Наукова думка, 1989. – 256 с.
177. Толочко П. П. Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси // Славяне и Русь (в зарубежной историографии). – К.: Наукова думка, 1990. – С. 99–121.
178. Толочко О. П. До питання про сакральні чинники становлення князівської влади на Русі у IX–X ст. // Археологія. – К., 1990. – № 1. – С. 51–63.
179. Томенчук Б. П. Исследования летописного Василева // АО 1977. – М., 1978. – С. 393.
180. Томенчук Б. П. Исследования летописного Василева // АО 1978. – М., 1979. – С. 413.
181. Томенчук Б. П., Клапчук М. Н., Арсеньч П. И. Разведки на юго-западном пограничьи Руси // АО 1978. – М., 1979. – С. 413–414.
182. Томенчук Б. П. Разведки в Северном Прикарпатье // АО 1981. – М., 1983. – С. 326–327.
183. Томенчук Б. П. Исследования древнерусского городища в с. Олешкове // АО 1983. – М., 1985. – С. 366.
184. Томенчук Б. П. Древнерусский могильник на Среднем Днестре // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. (АСГЭ). – Л.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 1985. – С. 88–95.
185. Томенчук Б. П. Охранные раскопки в Прикарпатье // АО 1985. – М., 1987. – С. 422–423.
186. Томенчук Б. П. Охранные раскопки в Прикарпатье // АО 1986. – М., 1988. – С. 342–343.
187. Томенчук Б. П. Давньоруські дерев'яні храми Прикарпаття // Тези обласної історико-краєзнавчої конференції. – Івано-Франківськ., 1989. – С. 134–135.
188. Томенчук Б. П. Охоронні дослідження давньоруських дерев'яних храмів Галицької землі // Тези республ. науково-практ. семінару. – Вінниця, 1990. – С. 80–82.
189. Томенчук Б. П. Охоронні дослідження дерев'яних храмів Галицької землі // Археологічні дослідження проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. Збірник наукових праць. – К.: Національний музей історії України, 1992. – С. 87–95.

190. Томенчук Б. П. Археологія дерев'яних храмів Галицької землі // Нові пам'ятки з археології Прикарпаття і Волині. – Львів: Інститут суспільних наук АН України, 1992. – Вип. 2. – С. 84–86.

191. Томенчук Б. П. Дослідження дерев'яного храму-ротонди на давньоруському городищі в Олешкові на Пруті // Наукові записки Івано-Франківського краєзнавчого музею. – Івано-Франківськ, 1993. – Вип. 1. – С. 9–29.

192. Томенчук Б. П. Некрополі долітописного Галича // Наукові записки Івано-Франківського краєзнавчого музею. – Івано-Франківськ, 1993. – Вип. 2. – С. 3–15.

193. Томенчук Б. П. Дослідження дерев'яної ротонди на давньоруському городищі в Олешкові на Пруті // Записки наук. товариства ім. Т. Шевченка (ЗНТШ). – Львів, 1993. – Т. ССХХV. – С. 87–96.

194. Томенчук Б. П. Некрополі княжого Галича // Галицько-Волинська держава. Тези міжнарод. науков. конференції. – Львів, 1993. – С. 50–52.

195. Томенчук Б. П. Три періоди розвитку Галича // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. Тези міжнародн. археолог. конфер. – Львів, 1994. – С. 19–22.

196. Томенчук Б. П. Некрополі долітописного Галича // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя. Тези міжнарод. історико-археолог. семінару. – Чернівці, 1994. – С. 33–35.

197. Томенчук Б. Пам'ятки княжого Галича як об'єкти туризму // Проблеми розвитку туризму в Україні і завдання відновлення історичної пам'яті народу засобами туризму. Тези Всеукраїн. науково-практ. конфер. – К., 1994. – С. 121–122.

198. Томенчук Б. Долітописний Рогатин // Рогатинська земля: історія та сучасність. Матеріали першої науков. конфер. – Рогатин-Львів, 1995. – С. 70–74.

199. Томенчук Б. До питання про наскельні фортеці Прикарпаття // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього поселення України. Тези науков. конфер. – Львів, 1995. – С. 117–118.

200. Томенчук Б. Археологія дерев'яних храмів Галицького князівства // Галицько-Буковинський хронограф. – Івано-Франківськ, 1996. – № 1. – С. 7–22.

201. Томенчук Б. Дві галицькі церкви – дві людські долі // Галицько-Буковинський хронограф. – Івано-Франківськ, 1996. – № 1. – С. 23–28.

202. Томенчук Б. Три періоди розвитку Галича в світлі нових археологічних досліджень // Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології. – К., 1996. – С. 111–113.

203. Томенчук Б. Три періоди розвитку історичної топографії давнього Галича // Галичина. – Івано-Франківськ, 1997. – № 1. – С. 19–28.

204. Томенчук Б. Християнські кладовища давнього Галича // Галицько-Буковинський хронограф. – Івано-Франківськ-Чернівці, 1997. – № 1. – С. 5–20.

205. Томенчук Б. Галич у державотворчих процесах на галицько-волинських землях // Галицько-Буковинський хронограф. – Івано-Франківськ-Чернівці, 1998. – № 1 (3). – С. 107–122.

206. Томенчук Б. Прицерковні кладовища княжого Галича // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. – Київ-Галич, 1998. – С. 127–132.

207. Томенчук Б. Галич і ранні державотворчі процеси на галицько-волинських землях // Галицька земля: історія та сучасність. Матеріали наукової конференції. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 10–13.

208. Томенчук Б. Внутрішня система оборони давнього Галича // Галич і Галицька земля в українському державотворенні. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 65–78.

209. Томенчук Б. Три періоди розвитку історичної топографії давнього Галича // Етнокультурні процеси у Південно-Східній Європі в I тисячолітті н.е. – Київ-Львів, 1999. – С. 299–307.

210. Томенчук Б. Археологія дерев'яних храмів Галицького князівства // Вісник Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. Мистецтвознавство. – Івано-Франківськ, 1999. – Вип. 1. – С. 16–24.

211. Томенчук Б. Три періоди одержавлення Галицької землі (Галицько-Буковинського Прикарпаття). За матеріалами некрополів IX–XII ст. // Археологічні студії. – Київ-Чернівці, 2000. – № 1. – С. 235–243.

212. Томенчук Б. Одержавлення та християнізація галицько-волинських земель в часи середньовіччя IX–XIII ст. За даними поховального обряду // Галичина. – Івано-Франківськ, 2000. – № 4. – С. 16–24.

213. Томенчук Б. Давній Галич в історії Церкви (XII – поч. XVII ст.) // Вісник Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. Історія. – Івано-Франківськ, 2000. – Вип. 3. – С. 3–12.

214. Томенчук Б. Ятвяги на Буковині (кам'яні кургани і поховання в кам'яних огорожах) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії. Збірник наукових праць. – Чернівці, 2001. – Т. 1. – С. 215–223.

215. Томенчук Б. Річкові шляхи в геополітичних зв'язках народів Центральної і Східної Європи доби Середньовіччя (за Баварським Географом) // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Матеріали міжнародної наукової археологічної конференції. – Львів, 2001. – С. 211–219.

216. Томенчук Б. Україна в геополітичному просторі IX ст. (за Баварським Географом) // Галичина. – Івано-Франківськ, 2001. – № 7. – С. 58–66.

217. Томенчук Б., Филипчук М. Буківна – літописний Биковен на Дністрі. Другий археологічний шар. VIII–XXI ст. Матеріали розкопок 1987–1992 рр. – Івано-Франківськ, 2001. – 56 с.

218. Томенчук Б. Черногора в історії давніх слов'ян (за аль Масуди. X ст.) // Галичина. – Івано-Франківськ, 2002. – № 8. – С. 5–15.

219. Томенчук Б. До питання про особливості мікропланувальної структури давніх могильників як «поселень мертвих» та макропланувальних систем розміщення церков і городищ // Нові технології в археології. Матеріали міжнародної конференції. – Київ-Львів, 2002. – С. 301–317.

220. Томенчук Б. Особливості мікропланувальної структури давніх могильників як «поселень мертвих» та макропланувальних систем розміщення церков, хрестів і городищ // Галичина. – Івано-Франківськ, 2003. – № 9. – С. 14–23.

221. Томенчук Б. Одержавлення та християнізація галицько-волинських земель XII–XIII ст. Дерев'яне церковне будівництво // Галичина. – Івано-Франківськ, 2004. – № 10. – С. 14–23.

222. Томенчук Б., Мельничук О. Пізньосередньовічна археологія давнього Галича // Збереження та використання культурної спадщини України. Матеріали міжнародної конференції. – Галич, 2004. – С. 95–108.

223. Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні. – К., 1994. – Кн. 1. – 230 с.

224. Федоров И. К. К вопросу о погребальном обряде древних венгров // Проблемы археологии и древней истории угров. – М.: Наука, 1972. – С. 168–174.

225. Филипчук М. А. Слов'янський період в історії Плісеська / Галицько-Волинська держава. Тези міжнар. науков. конфер. – Львів, 1993. – С. 22–23.
226. Финно-угры и балты в эпоху средневековья // Археология СССР. – М.: Наука, 1987. – 506 с.
227. Ширинський С. С. Угорські речі в курганах Русі X ст. // Слов'яно-руські старожитності. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 118–124.
228. Ширинский С. С. Археологические параллели в истории христианства на Руси и в Великой Моравии // Древняя Русь и славяне. – М.: Наука, 1978. – С. 203–206.
229. Шевченко А. В. Несколько слов о черепах из славянского могильника Днестровка // АСГЭ. – Л., Изд-во Государственного Эрмитажа, 1985. – Вып. 26. – С. 96–99.
230. Чачковський Л., Хмилевський Я. Княжий Галич. – Станиславів, 1938. – 78 с.
231. Чеботаренко Г. Ф. Население центральной части Днестровско-Прутского междуречья в X–XII вв. – Кишинев: Штиинца, 1982. – 73 с.
232. Эрдели И. Археологическая культура древних венгров // Проблемы археологии и древней истории угров. – М.: Наука, 1972. – С. 128–144.
233. Эрдели И. Археология Венгрии VI–XI вв. // Археология Венгрии. – М.: Наука, 1986. – С. 310–348.
234. Этнокультурная карта территории УССР в I тыс. н.э. – К.: Наукова думка, 1985. – 184 с.
235. Antoniewicz W. Archeologia Polski. – Warszawa, 1928. – 343 s.
236. Baran W., Tomenchuk B. Archaeological Survey of Ancient Halych. 1991–1996 // The Ukrainien review, London, 1998, vol. 45, no 3. – P. 48–62.
237. Caplović D., Hanuliak M. Hroby pod nahrobnymi kameňni vo Sviniči // Historia Carpatika. – 1979. – T. 10. – S. 193–207.
238. Czołowski O. O położeniu starego Halicza // Pamiętnik Drugiego Zjazdu Historyków Polskich. – Lwów, 1890. – S. 1–23.
239. Dostal B. Slovanska pohrebiste ze sredni doby hradisni na Morave. – Praha, 1966. – 214 s.
240. Hanuliak M. Hroby pod nahrobnymi kamenni v 11–14 storoci // SA. – 1979. – T. 27. – 1. – S. 167–186.
241. Hensel W. Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej. – Warszawa, 1965. – 678 s.

242. Istvan F. On the contacts of Hungarians with the Baltic area in 9th–11th centuries. From an archaeological point of view // *Hungarian Studies*. Budapest, 1986, 2-2. – p. 217–226.
243. Janowski J. Wczesnośredniowieczne ciałopalne cmentarzysko kurhanowe w Trepczy p. San. // *MSROA*. – 1968–1969(73). – 1973. – S. 105–112.
244. Janowski J. Wyniki badań wykopaliskowych na cmentarzysku kurhanowym w Trepczy, woj. Krosno // *SA*, 35. – 1984. – S. 233–248.
245. Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyi wschodniej. – Lwów, 1918. – 310 s.
246. Kaindl R. Archäologische Untersuchungen zu Wasilev und Panke in der Bukowina // *Mittheilungen der Central Commission*. – 1901. – Bd. 27. – S. 47–48.
247. Kirkor A. Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w roku 1878 // *ZWAK*. – 1879. – 3. – S. 12–45.
248. Kirkor A. Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologicznej w roku 1881 // *ZWAK*. – 1882. – 6. – S. 21–27.
249. Kunycz A. Przemysł w pradziejach i wczesnym średniowieczu. – *Przemysł*. – 1981. – 200 s.
250. Kurnatowska Z. Słowiańszczyzna południowa. – Wr., W., Kr., Gd. – Wyd.-wo PAN, 1977. – S. 256.
251. Kopernicki J. Poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem, wspólnie z p. W. Przybysławskim, człon. kom. antrop. i arch. dokonane w roku 1877 // *ZWAK*. – 1878. 2. – S. 19–76.
252. Kopernicki J. Dalsze poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem przez p. W. Przybysławskiego dokonane w latach 1878–1882 // *ZWAK*. – 1884. 8. – S. 3–32.
253. Koperski A., Parczewski M. Das altungarische reitergrab von Przemysl (Sudostpolem) // *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. – 1978. – 30. – S. 214–230.
254. Koperski A., Parczewski M. Wczesnośredniowieczny grób węgrakoczownika z Przemysła // *AAC*. – 1978. – 18. – S. 151–199.
255. Koperski A. Cmentarzysko «staromadziarskie» w Przemysłu // *Prace i materiały muzeum archeologicznego i etnograficznego w Łodzi. Ser. archeolog.* – 1982. – 29. – S. 261–267.

256. Koperski A. Rezultaty ratowniczych prac wykopaliskowych na stanowisku Przemysł, ul. Krasińskiego w 1979 roku // *Studia i materiały myślane – Przemysł*, 1987. – S. 10–15.

257. Kotlarczyk J. Kopiec Krakusa zagadnień i rozczarowań // *ZOW.* – 1979. – 45. – S. 52–63.

258. Łowmiański A. Początki Polski. – Warszawa: Państwowe wyd-wo naukowe, 1970. – 4. – 538 s.

259. Łuszczkiewicz W. Kościół św. Stanisława pod Haliczem jako zabytek romański // *Sprawozdania Komisji historii i sztuki.* – Kraków, 1880. – II, zesz. 1.

260. Miśkiewicz M. Wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy na płaskich cmentarzyskach szkieletowych w Polsce // *MW.* – 1969. – 6. – S. 241–300.

261. Pasternak J. Die ersten altungarischen Grabfunde hordlich der Karpathen // *Archeologia Hungarica.* – 1937. – Bd. 21. – S. 1–7.

262. Peleński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej. – Kraków, 1914. – 207 s.

263. Poppe A. Państwo i kościół na Rusi w XI wieku. – Warszawa: Państwowe wyd-wo naukowe, 1968. – 252 s.

264. Przybysławski W. Ustęp z poszukiwań archeologicznych w Horodnicy nad Dniestrem dokonanych w r. 1878 // *ZWAK.* – 1879. 3. – S. 70–73.

265. Radulescu A., Hartuchi N. Cimitirul feudal-timpuriu de la Castelu-Constanta: Museul regional de archeologia Dobrogea, 1967. – 127 p.

266. Rauhut L. Wczesnośredniowieczne materiały z terenów Ukrainy w Państwowym muzeum archeologicznym w Warszawie // *MW*, 1960. – 5. – S. 104–151.

267. Sulimirski T. Sprawozdanie z działalności Lwowskiego ośrodka przedhistorycznego // *ZOW.* – 1935. – T. 10. – S. 22.

268. Szaraniewicz I. O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1883 // *Przegląd Archeologiczny.* – Lwów, 1883. – Zesz. III. – S. 3–9.

269. Szaraniewicz I. Trzy opisy historyczne staroksiążęcego grodu Halicza w r. 1860, 1880 i 1882. – Lwów, 1883. – 232 s.

270. Szaraniewicz I. O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w latach 1884–1885 // *PA.* – Lwów, 1888. – S. 71.

271. Żaki A. Topografia wczesnośredniowiecznego Przemyśla // AAC. – 1958. – 1, z. 1. – S. 66–87.
272. Żaki A. Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej // Prace komisji archeologicznej. – 1974. – ą 13. – 654 s.
273. Ziemęcki T.N. Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w r. 1883 dokonanej (Halicz, Kryłos, Podhorce) // ZWAK. – Kraków, 1884. – VIII. – S. 88–94.
274. Zoll-Adamikowa H. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski. – Wrocław i in.: Wyd-wo PAN, 1966. – Cz. 1. – 204 s.
275. Zoll-Adamikowa H. Badanie nad rytuałem ciałopalnym z pierwszych faz wczesnego średniowiecza w Małopolsce // AP. 1968. – 13, z. 2. – S. 407–428.
276. Zoll-Adamikowa H. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski. – Wrocław i in.: Wyd-wo PAN, 1971. – Cz. II. – 220 s.
277. Zoll-Adamikowa H. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne słowian na terenie Polski. – Wrocław i in.: Wyd-wo PAN, 1975. – Cz. 1. – 387 s.
278. Zoll-Adamikowa H. Typy konstrukcji drewnianych w słowiańskich kurhanach ciałopalnych // AAC. – 1977. – T. 17. – S. 73–119.
279. Zoll-Adamikowa H. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne słowian na terenie Polski. – Wrocław i in.: Wyd-wo PAN, 1979. – Cz. II. – 315 s.

Список сокращень

- АО – Археологические открытия
АП УРСР – Археологічні пам'ятки УРСР
ВДИ – Вестник древней истории
ВИ – Вопросы истории
ГЭ – Государственный Эрмитаж
ЗНТШ – Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка
ИА АН УРСР – Інститут археології Академії наук УРСР
ІФ. КМ – Івано-Франківський краєзнавчий музей
ІСН АН УРСР – Інститут суспільних наук Академії наук УРСР
КДУ – Київський державний університет
КСИА АН УССР – Краткие сообщения Института археологии Академии наук УССР
КСИИМК – Краткие сообщения Института материальной культуры Академии наук СССР
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР
МДАПВ – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
СА – Советская археология
САИ – Свод археологических источников
УІЖ – Український історичний журнал
ЧДУ – Чернівецький державний університет
ЧКМ – Чернівецький краєзнавчий музей
ААС – Acta Archaeologica Carpathica
АСА – Acta archaeologica
АР – Archeologia Polska
MW – Materiały Wczesnośredniowieczne
WA – Wiadomości Archeologiczne
ZOW – Z otchłani wieków
ZWAK – Zbior wiadomości do antropologii krajowej.

Додатки

Додаток 1
Рисунки та фото

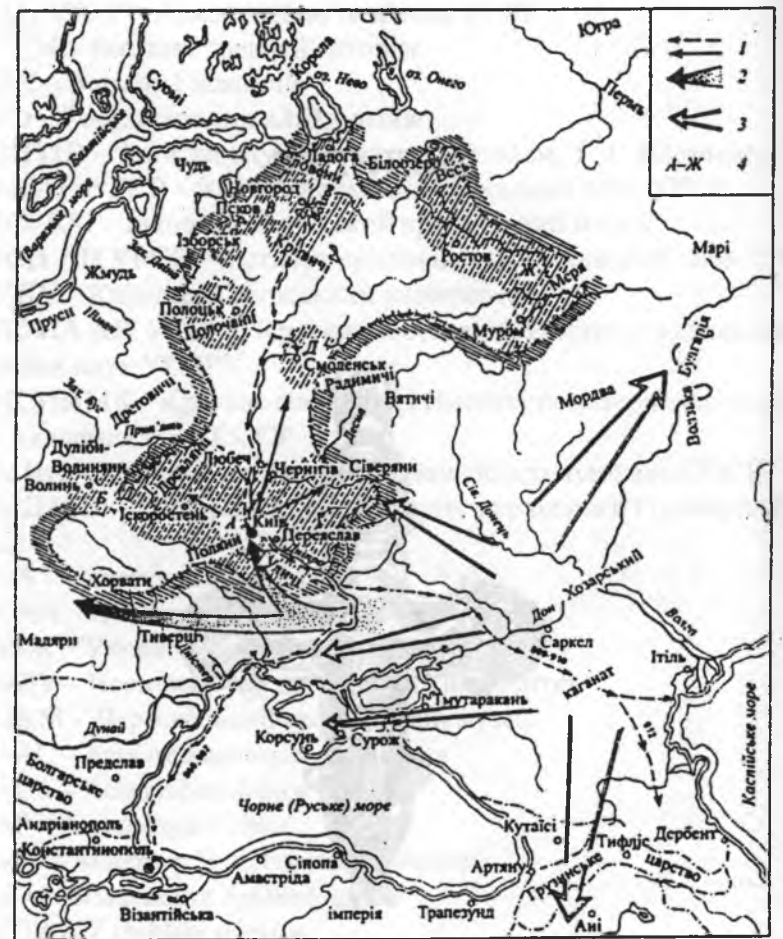

Рис. 1.1 (за О. Моцею)

Київська Русь за часів князювання Аскольда, Діра та Олега (860–912):
 1 - маршрути зовнішніх і внутрішніх походів руських князів; 2 - перехід «старих мадяр» у Карпатську котловину; 3 - напрями хозарської експансії; 4 - осередки ранньослов'янської державності: А - середньодніпровська «Руська земля», Б - дулібсько-волинське утворення, В - північна «Зовнішня Русь», Г - полоцька агломерація, Д - смоленська агломерація, Ж - північно-східна агломерація

Рис. 1.2 (за О. Моцею)

Київська Русь за часів князювання Ігоря, Ольги та Святослава (912–972):
 1 - територія, охоплена «малим полюддям» (за даними Константина Багрянородного); 2 - територія, охоплена «великим полюддям» за часів Ольги; 3 - анекси Святослава та інші тимчасові володіння Русі в X–XIII ст.;
 4 - маршрути походів руських князів на Візантію, Болгарію, Хозарію та східнослов'янські угруповання; 5 - місця битв

Рис. 1.3 (за О. Моцею)
 Київська Русь за часів князювання Володимира та Ярослава (980–1054):
 1 - маршрути походів руських князів на Волзьку Булгарію, Візантію,
 Польщу, чудь, східнослов'янські угруповання; 2 - Змієві вали; 3 - місця битв

Рис. 1.4 (за О. Моцяю)

Завершальний етап розвитку Київської держави (до середини XII ст.):
 1 - маршрути походів руських князів на сепаратистів та зовнішніх супротивників; 2 - місця битв

*Рис. 1.5 (за П.П. Толочком та О. Моцею)
Удільні князівства (XII–XIII ст.)*

Рис. 2

Галицька земля - князівство: 1 - Галицька земля; 2 - Перемишльська земля;
3 - Звенигородська земля; 4 - Тербовлянська земля

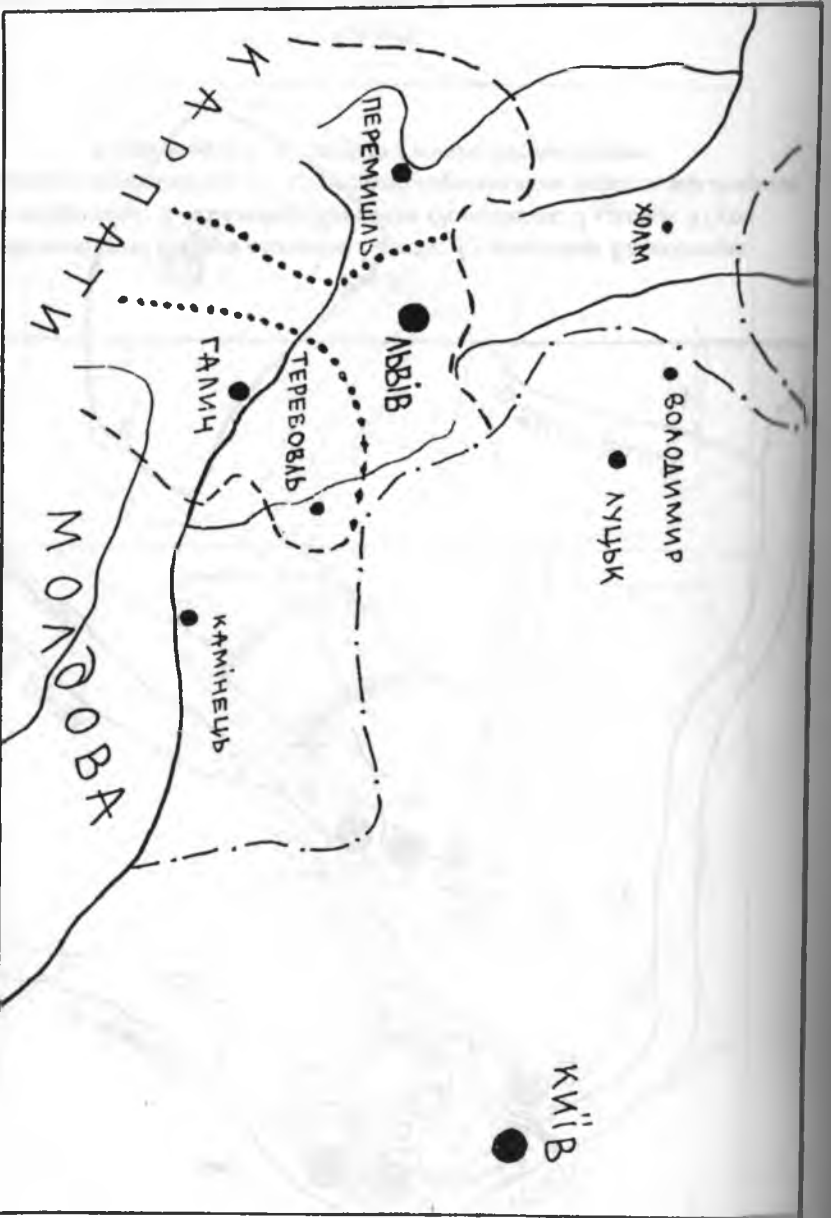
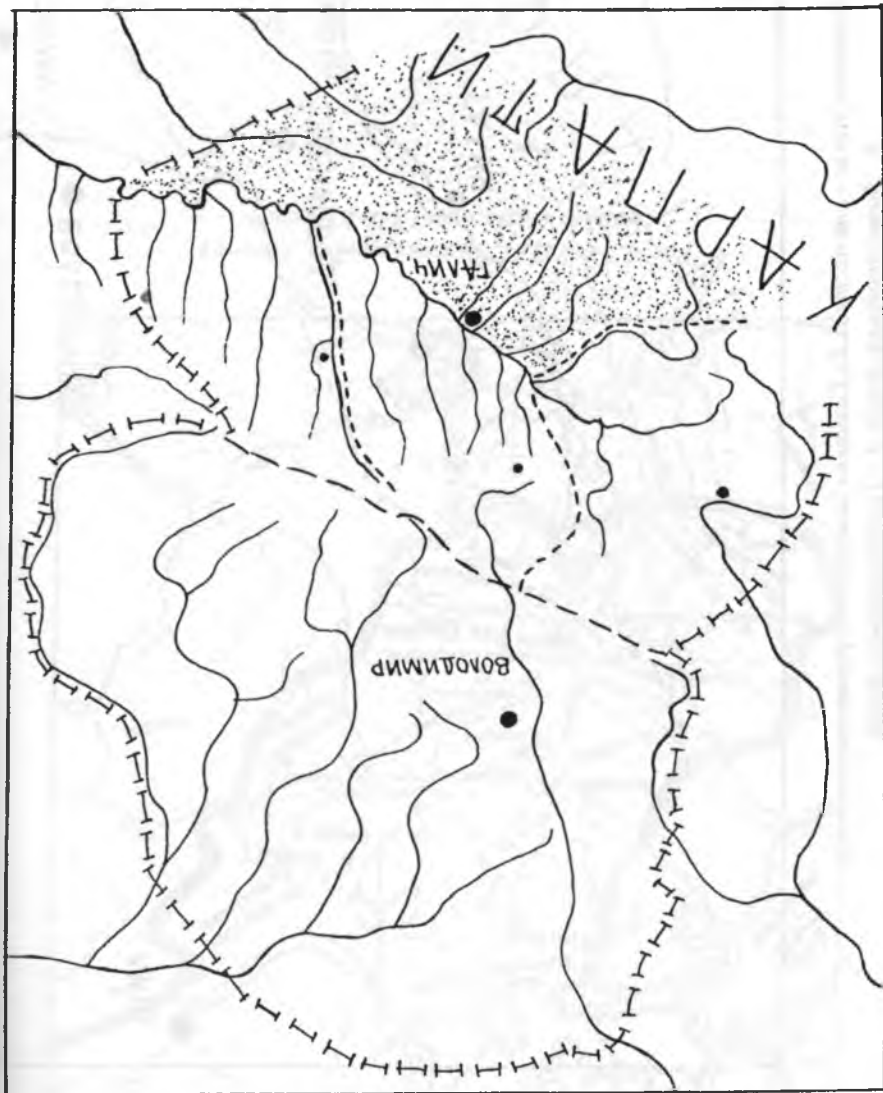

Рис. 4
Рыбче поселення (Галицька земля) XIV-XVI ст. (за М. Грушевським. Т. IV. (с. 503-503))

Рис.3
Тамуцько-Болшечке князівство

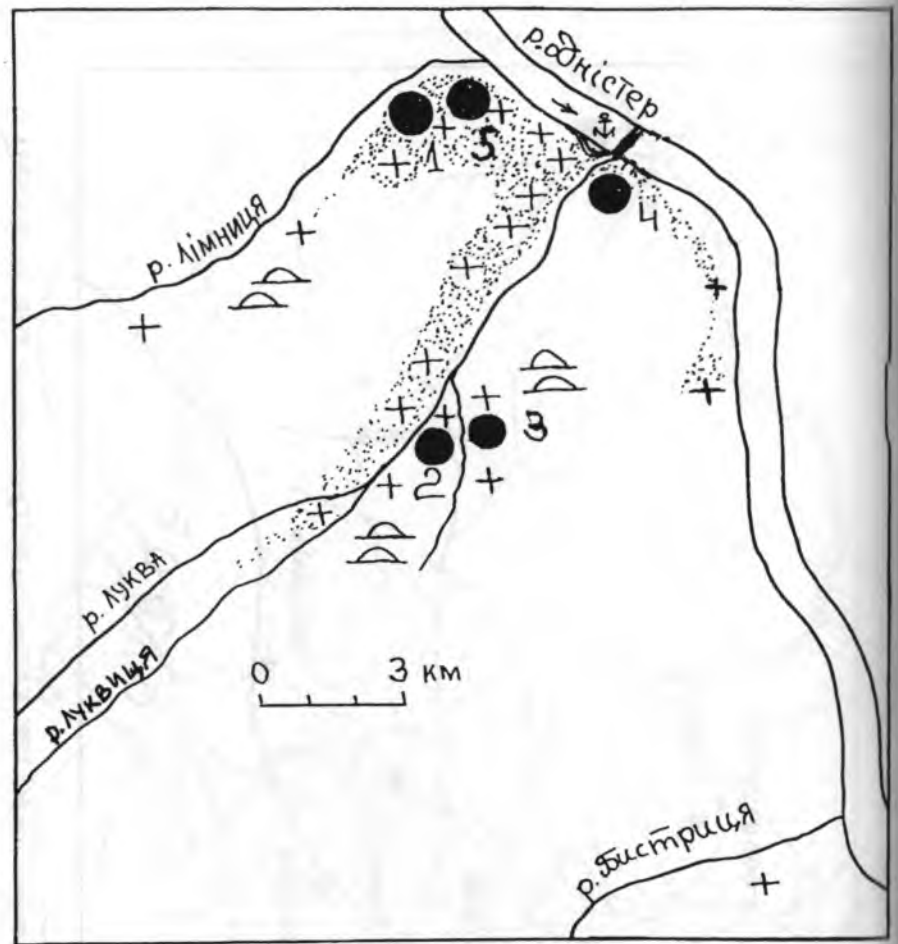

Рис.6

Містотворчі центри князого Галича: 1 - княздвір Володимира Володаревича; 2 - княздвір Ярослава Осмомисла; 3 - замок XI ст. з курганим могильником; 4 - «угорський королівський двір», «двір боярина Судислава»; 5 - княздвір Романа Мстиславича

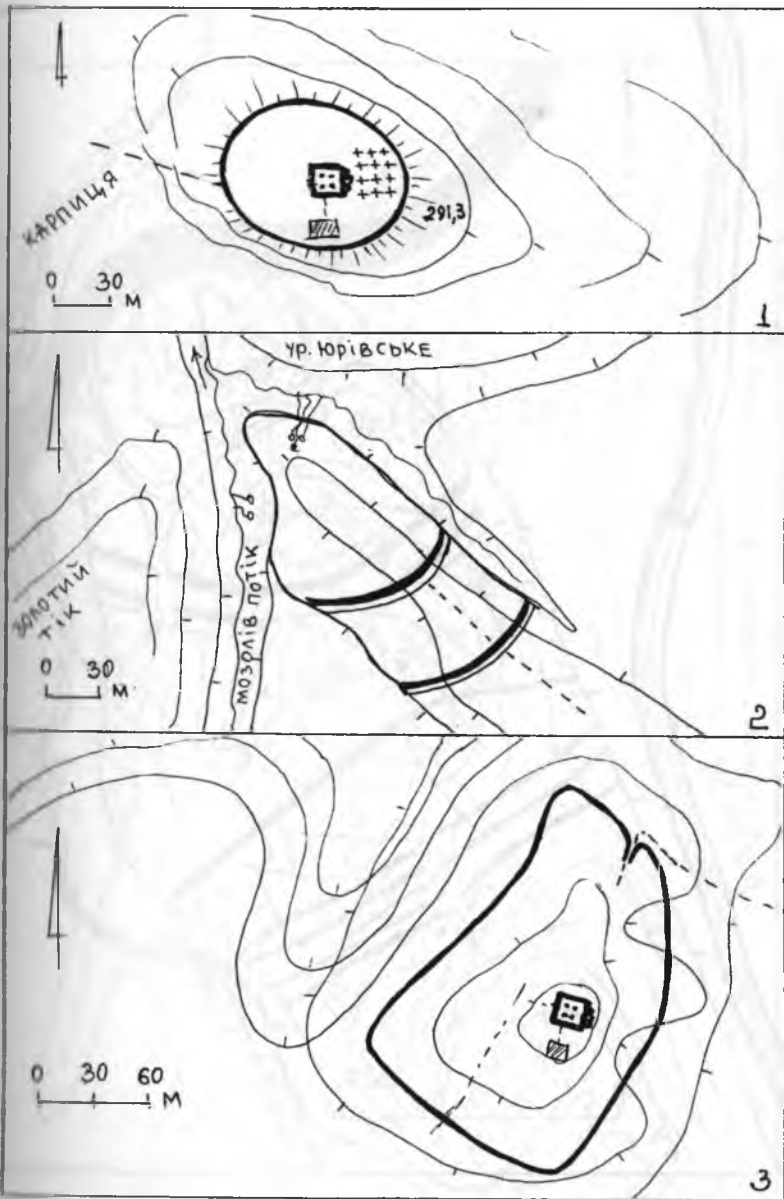

Рис.6.1

Миттєві центри князого Галича: 1 - Спаське городище; 2 - городище в ур. Штепанівка; 3 - Пантелеймонівське городище

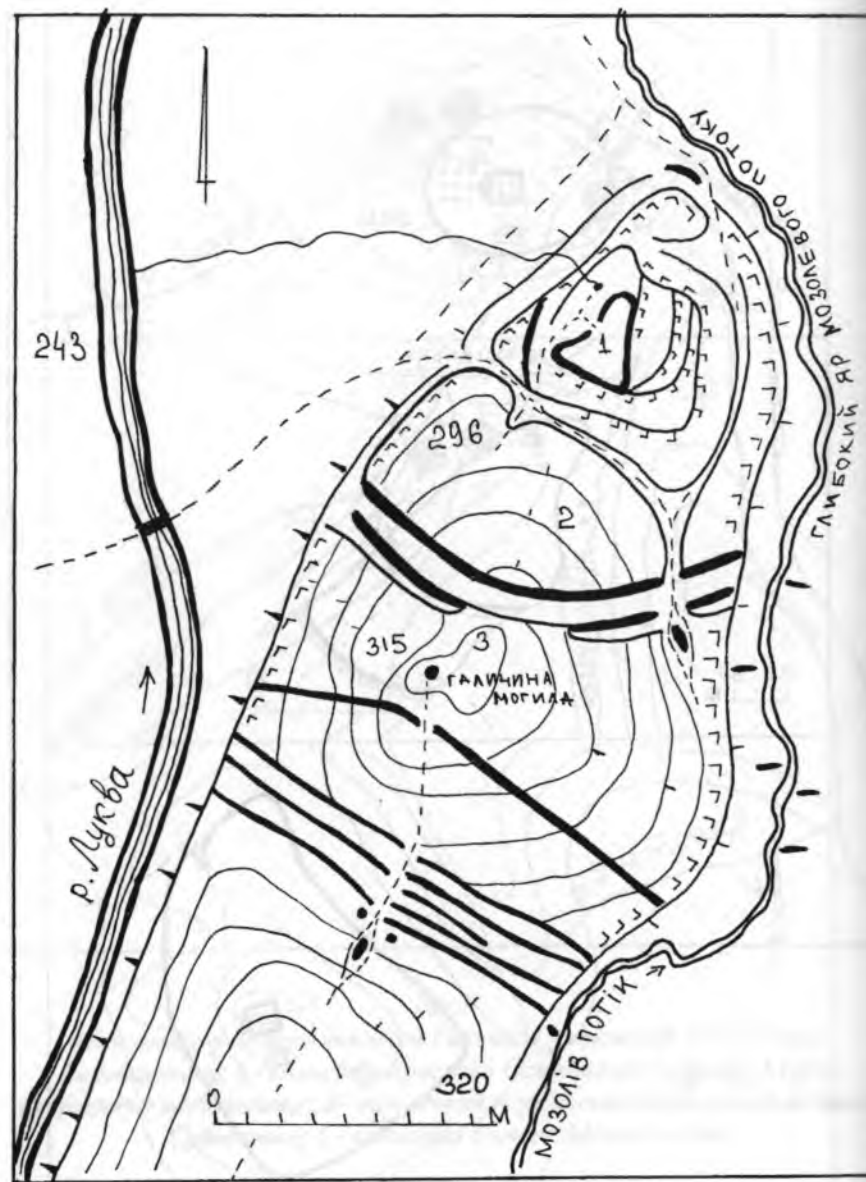

Рис.7

Долітописний Галич. Крилоське городище X–XI ст.: 1 - святилище в ур. Золотий Тік; 2 - центральний майданчик городища; 3 - вічева площа з літописною Галичиною могилою в ур. Качків

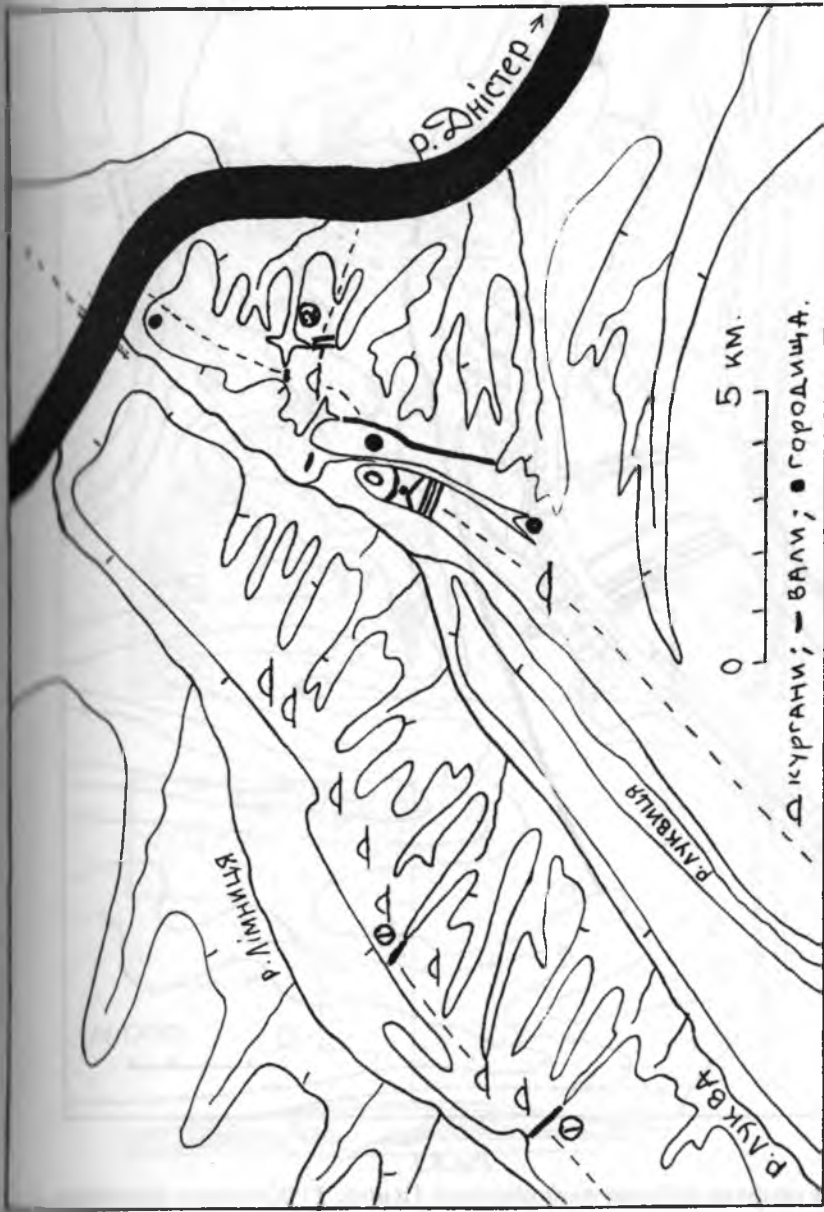
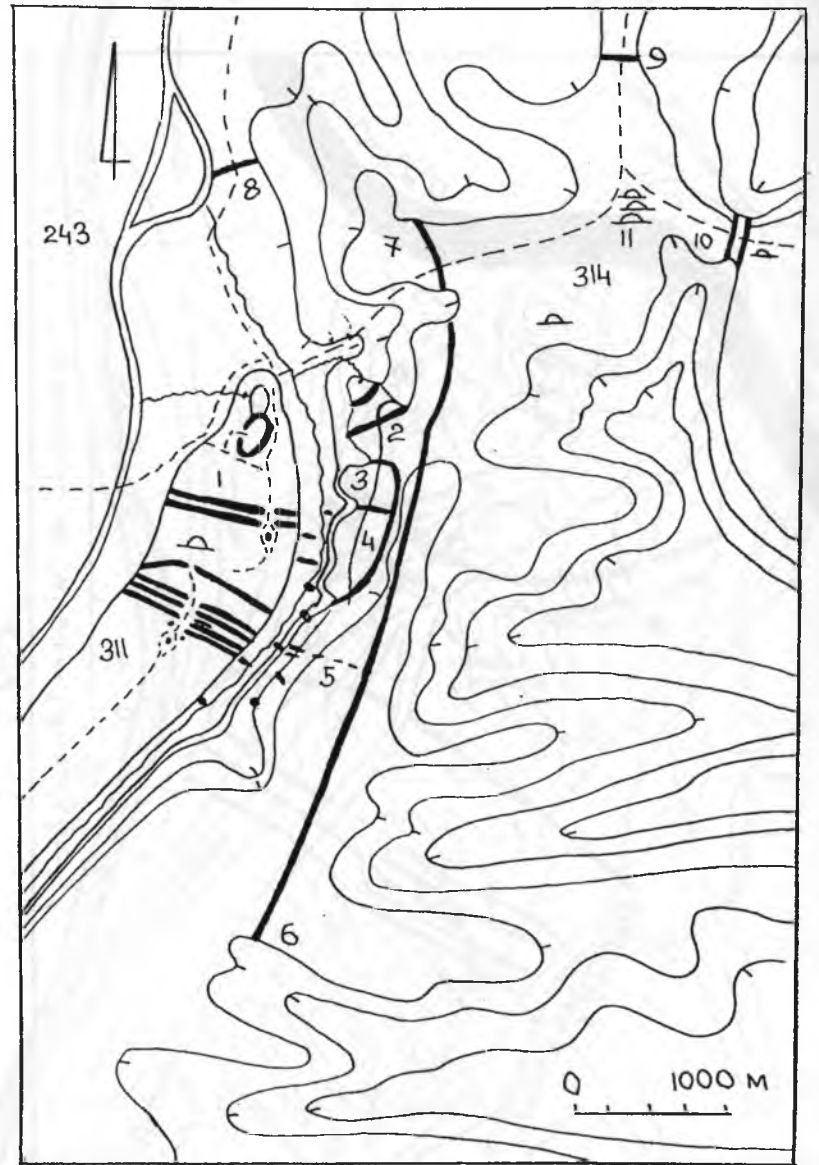

Рис. 8

Долітописний Галич з округою: 1, 2 - оборонні вали в ур. Галицька Брама (1-2)

Рис.8.1

Східна система оборони доісторичного Галича: 1 - Крилоське городище; 2 - городище в ур. Штепанівка; 3 - Убіч; 4 - Прокалів Сад; 5 - Гедзанки; 6 - Вили; 7 - Гречище; 8 - Владич; 9 - Лиса Гора; 10 - Воротище; 11 - Глинне

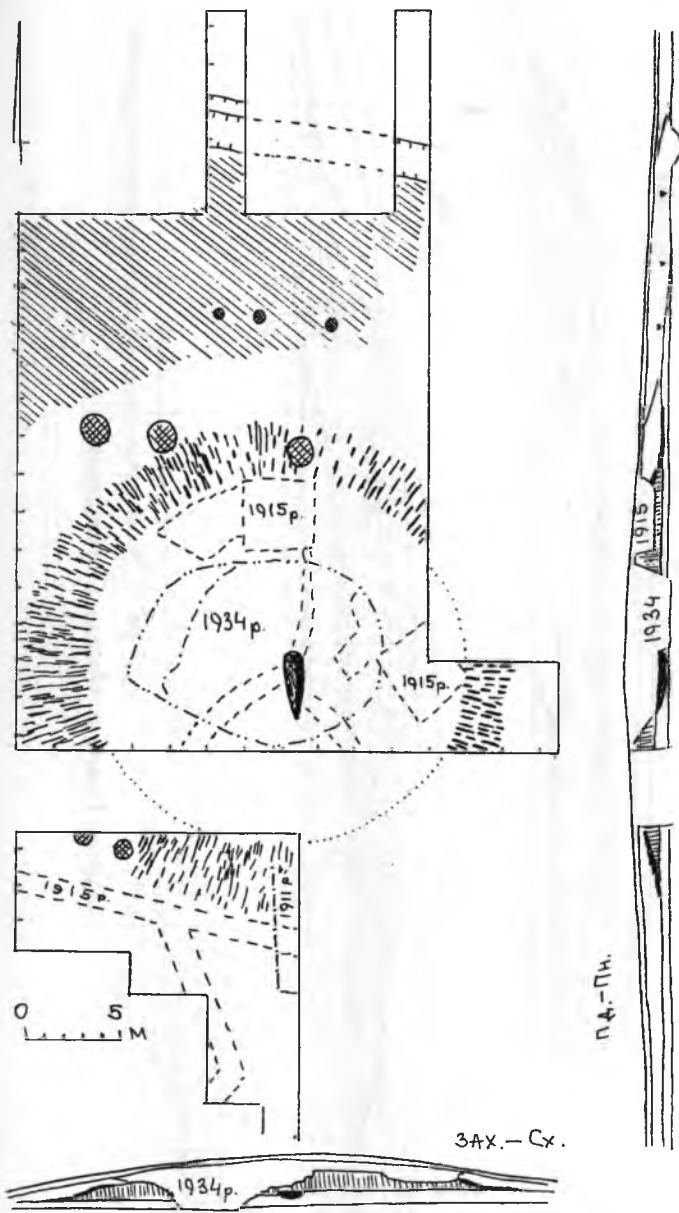

Рис. 9
 Курган Галичина Могила

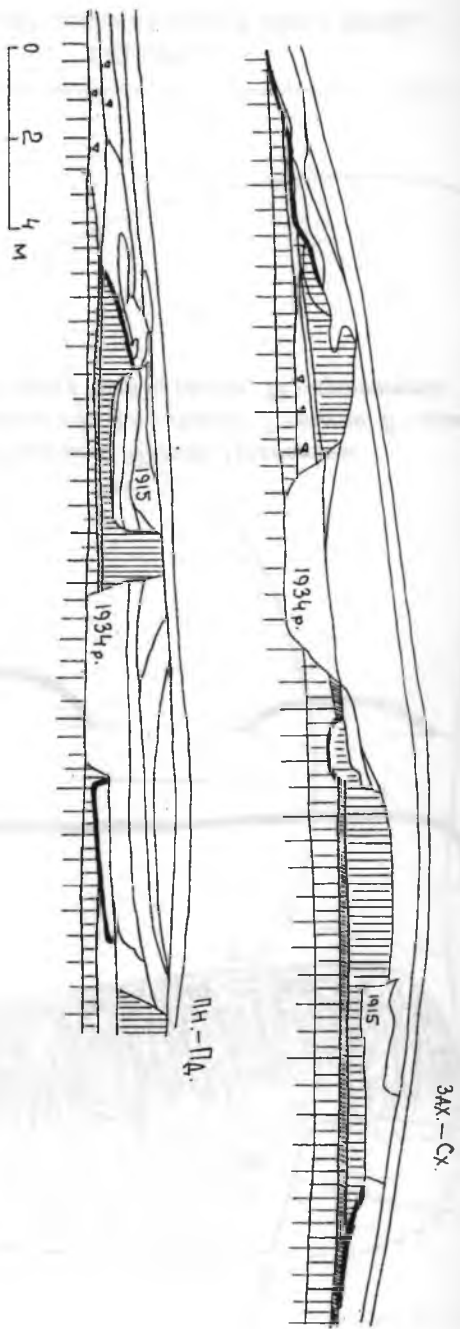

Рис. 10.1
Кызыл Тамчыма Мозаика. Стратиграфия

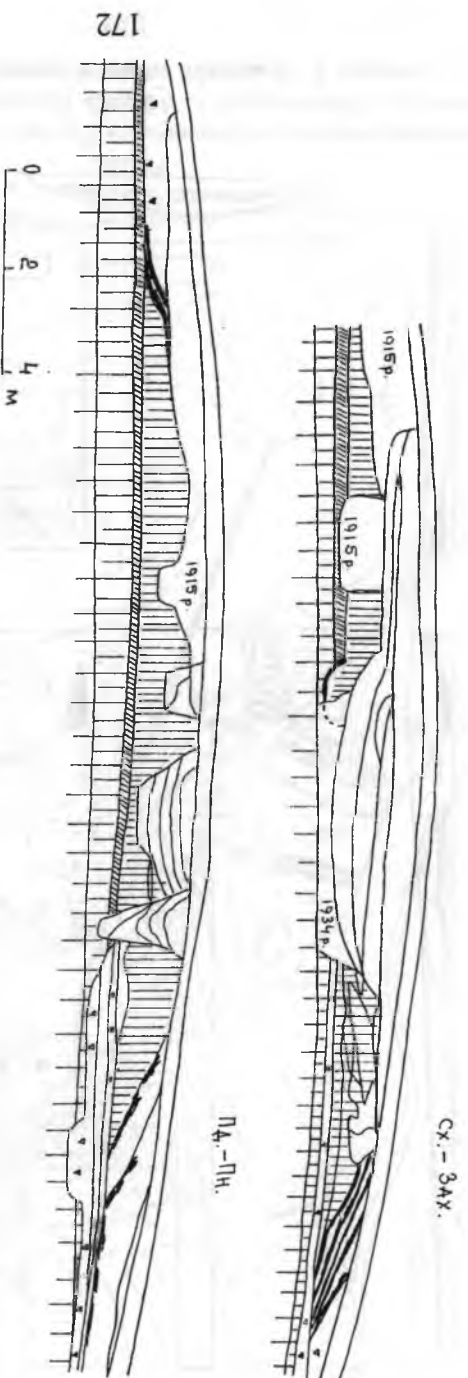
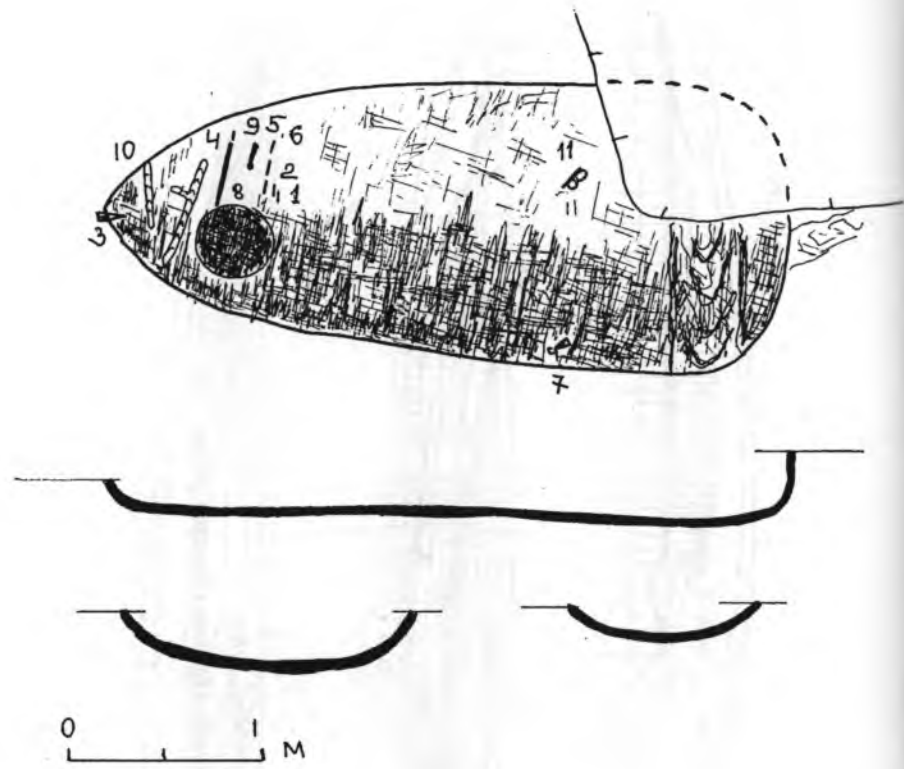
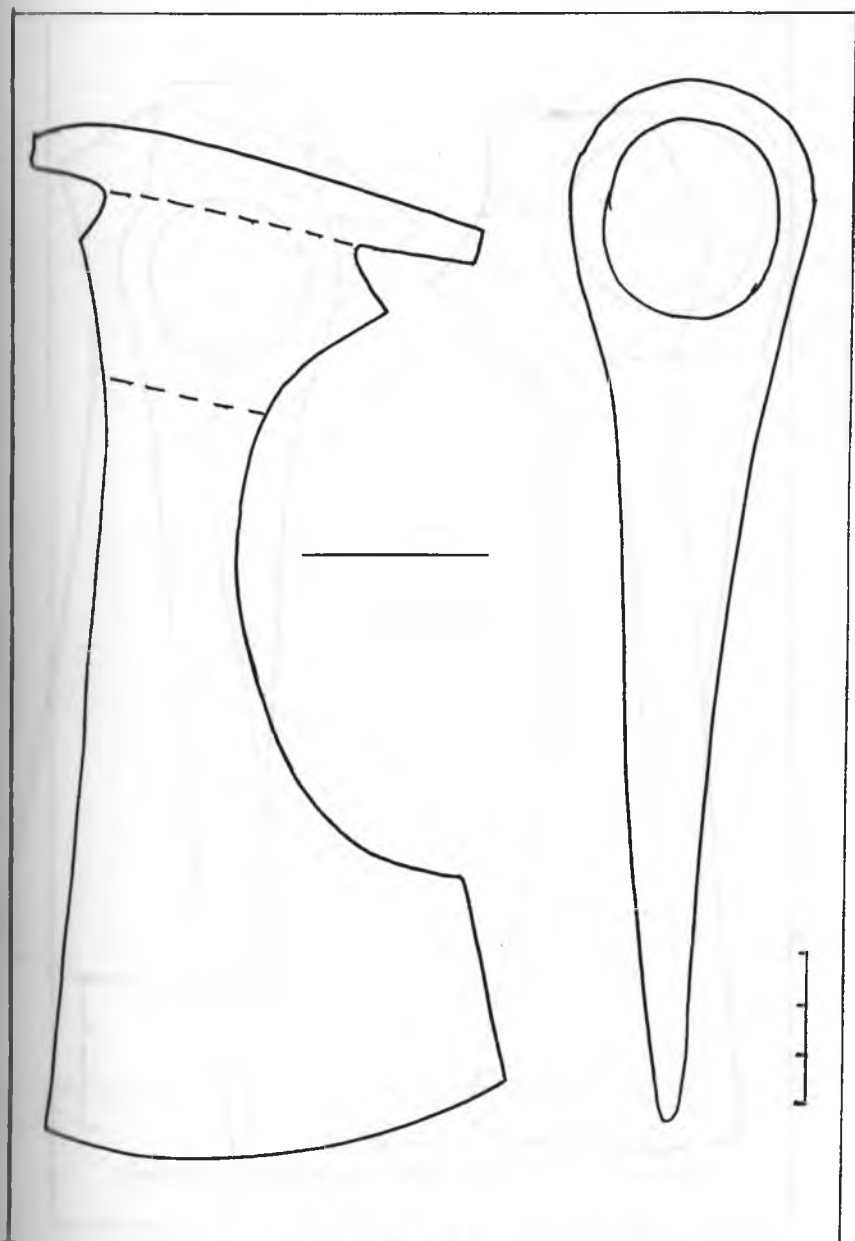

Рис. 10
 Курзан Голцима Мозила. Странитса

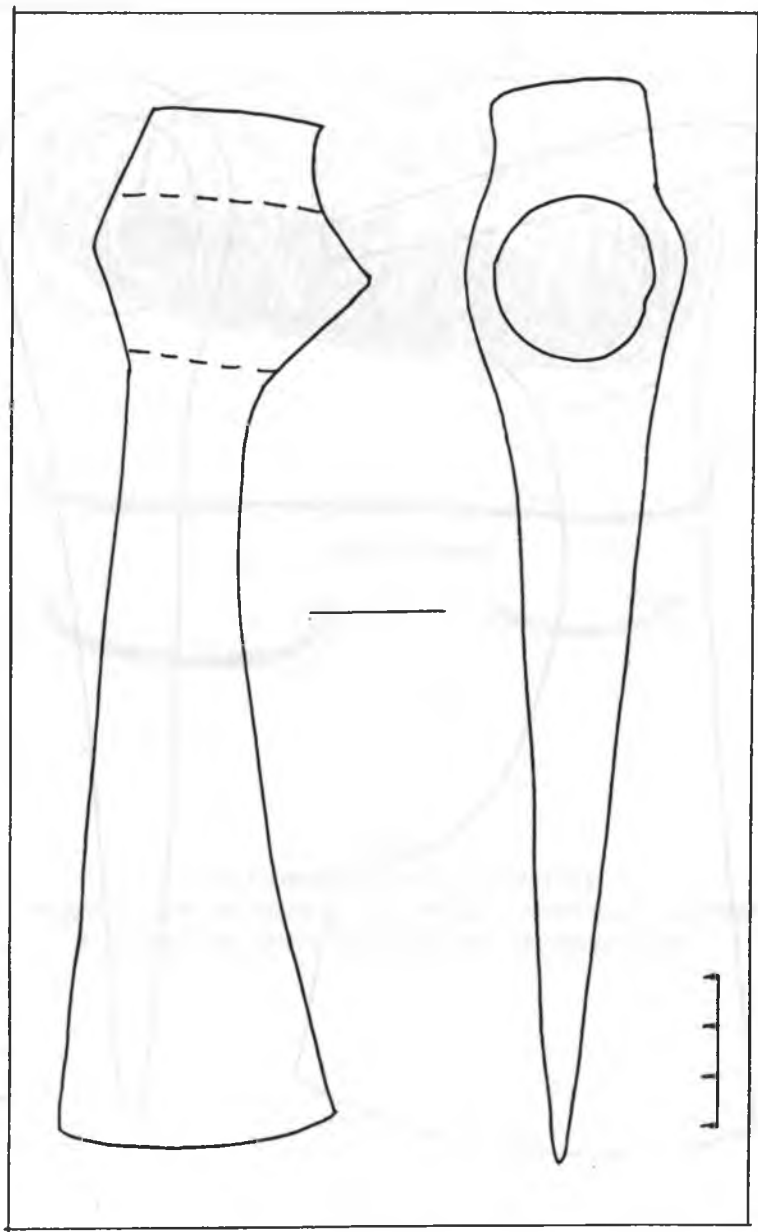

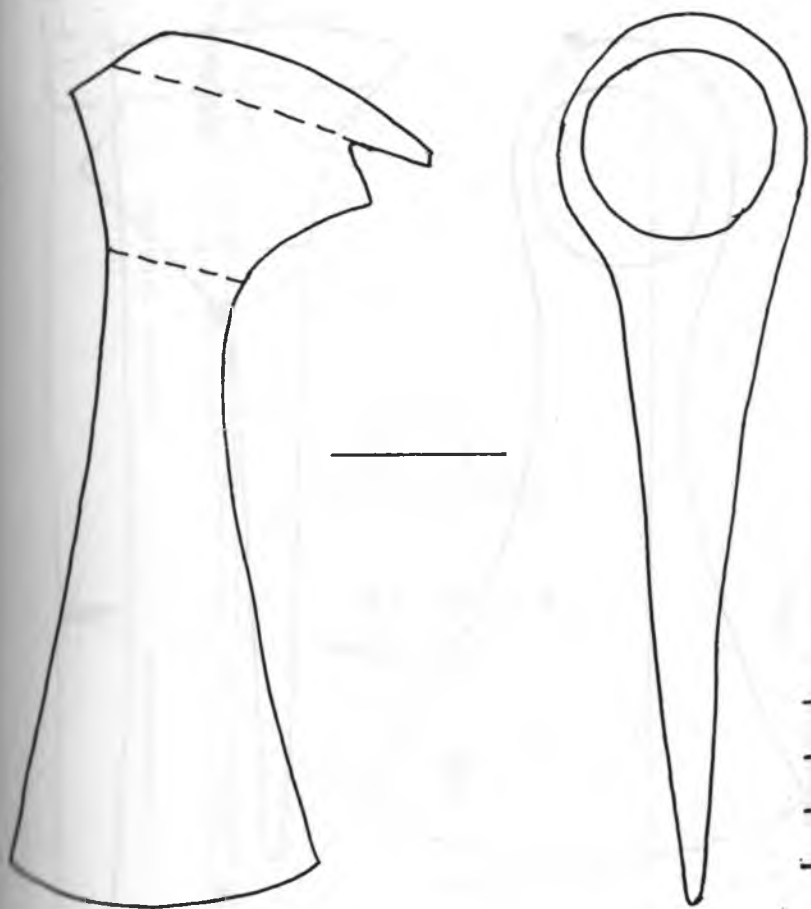
Рис. 11
Курган Галичина Могила. Поховання:
 1, 2, 3 - сокири; 4 - ніж-скрамасакс; 5,6 - стріли; 7 - тесло; 8 - золотий щит;
 9 - дротик; 10 - дерев'яний предмет; 11 - кронштейн

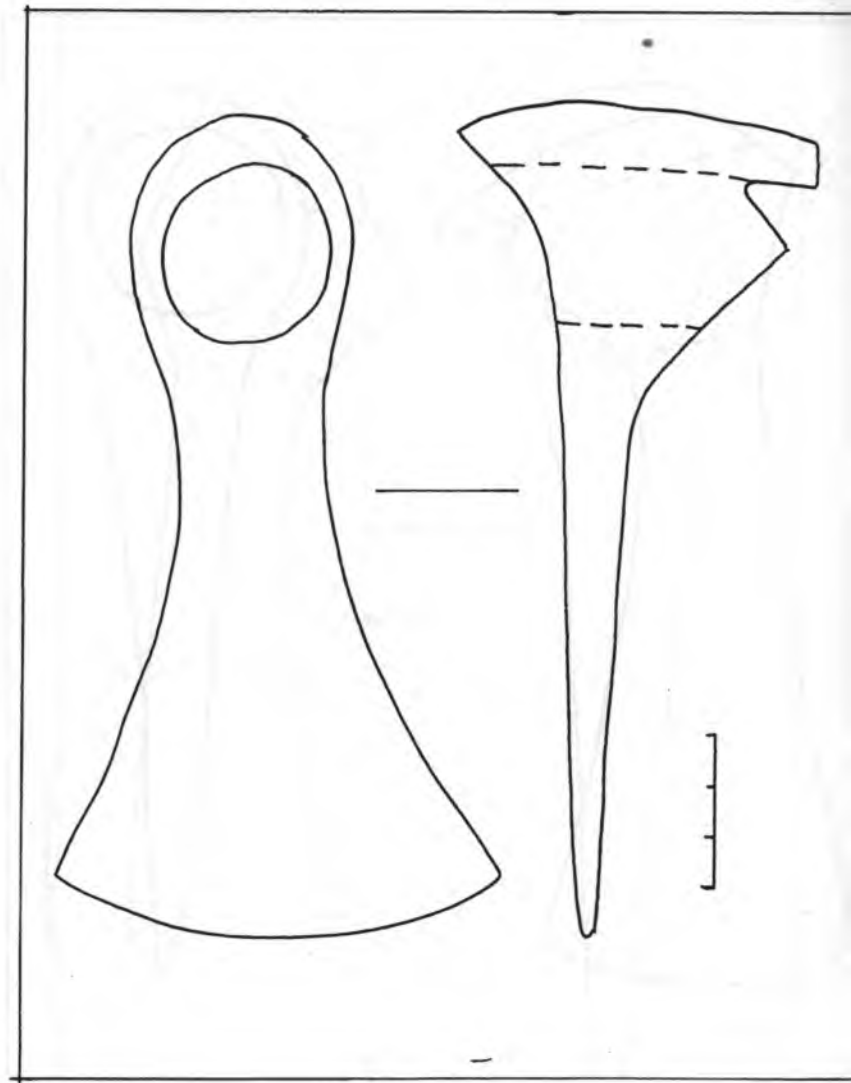
Рис.12.1
Давній Галич. Курган Галичина Могила. Сокира

Рис.12.2
Давній Галич. Курган Галичина Могила. Сокира. Відбитки тканини з обох сторін

Рис.12.3
Давній Галич. Курган Галичина Могила. Сокира

Рис.12.4
Давній Галич. Курган Галичина Могила. Тесло

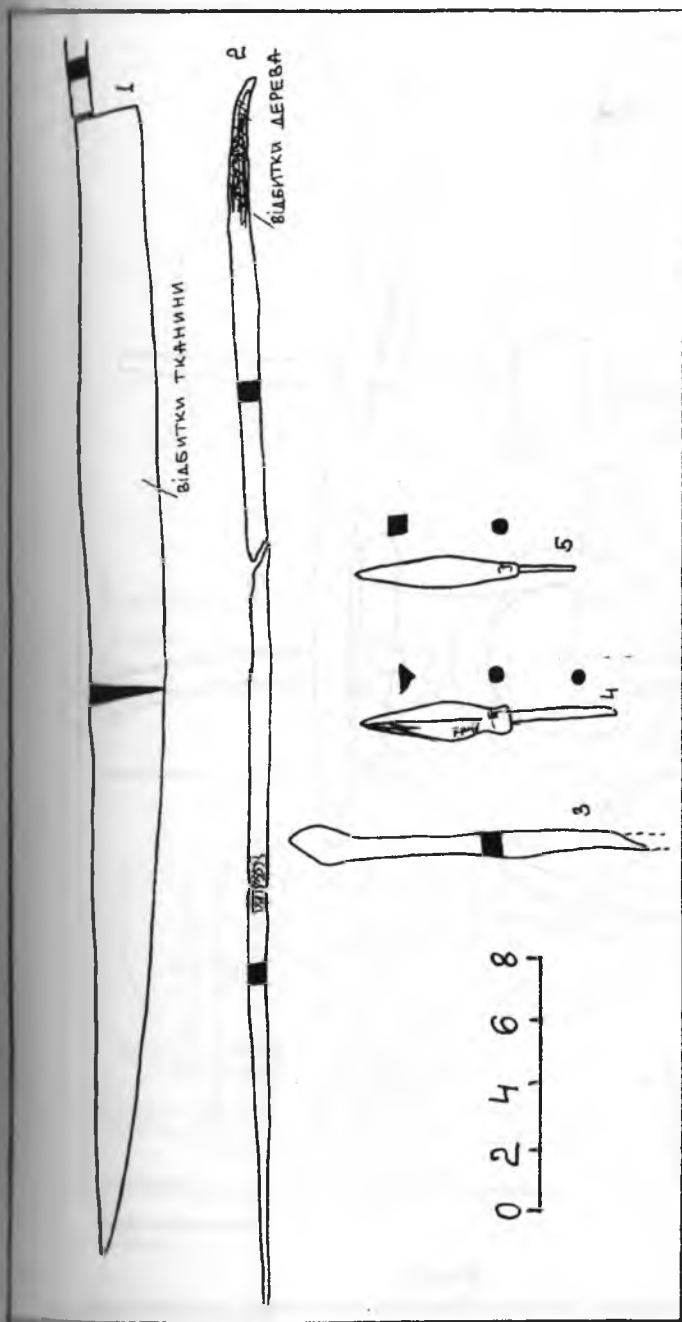
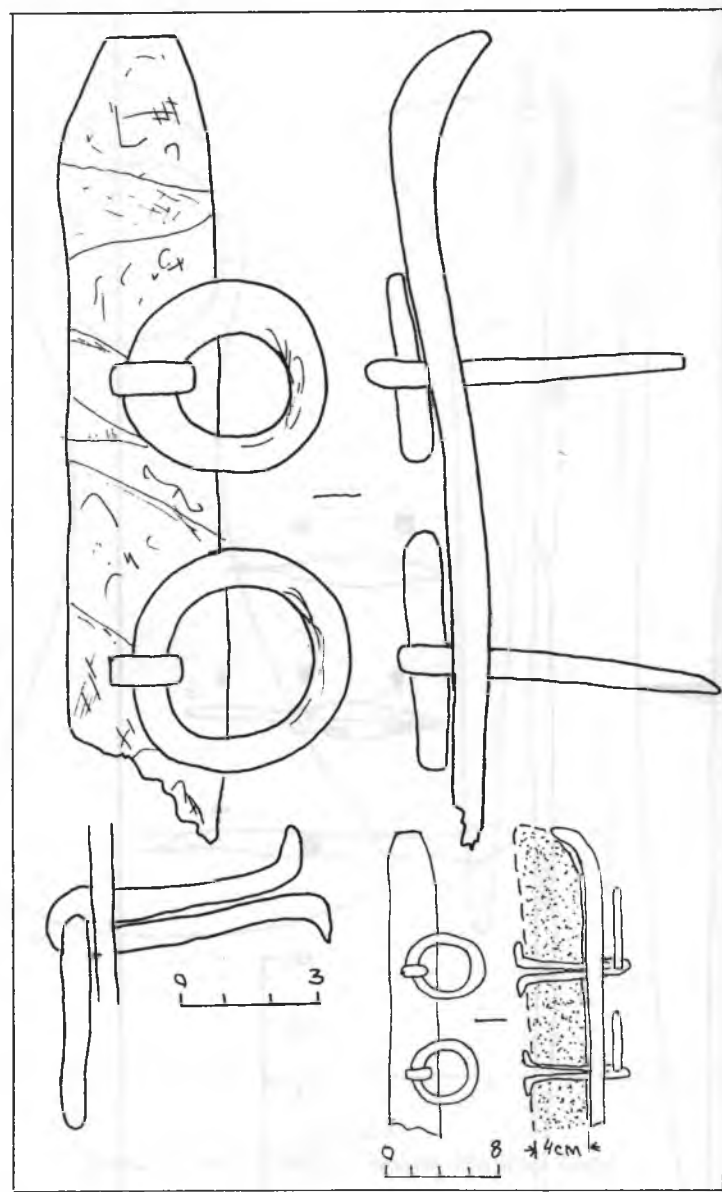
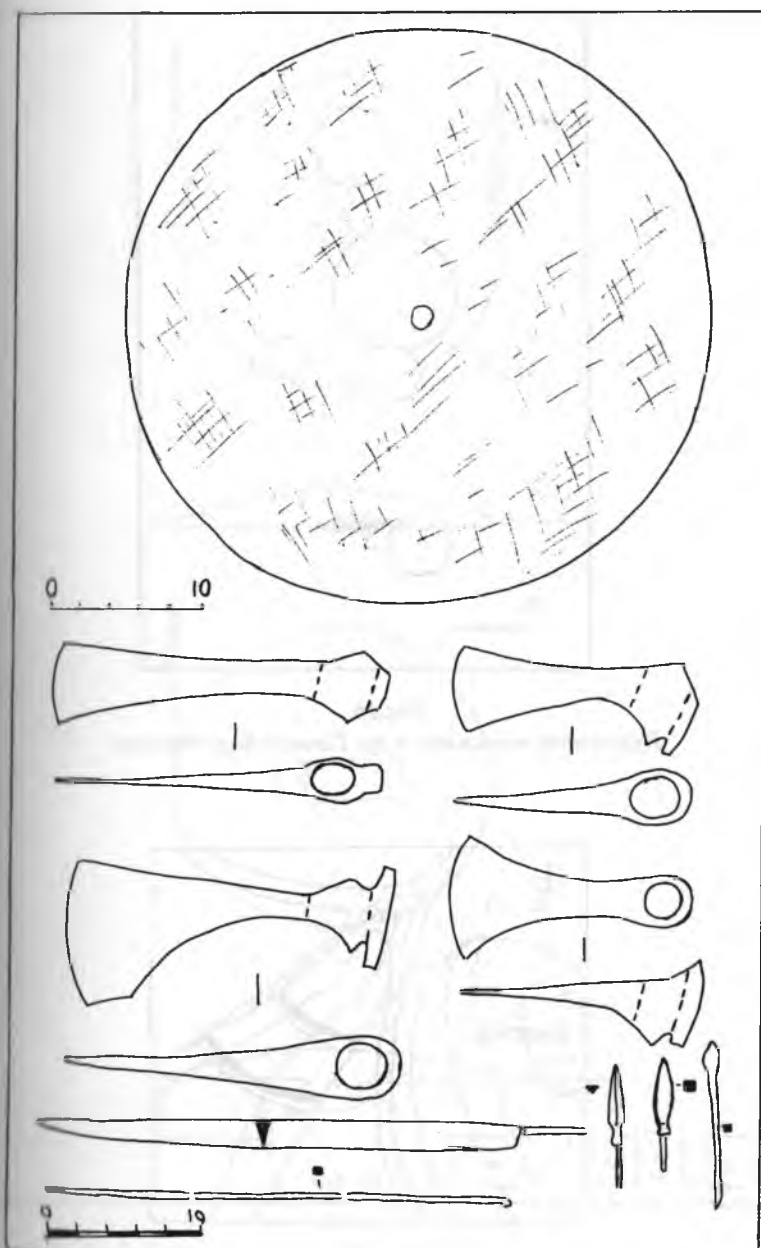

Рис. 13
 Давній Галич. Курган Галичина Могила:
 1 - скрамасакс; 2, 3 - наконечник дротика; 4, 5 - вістря стріл

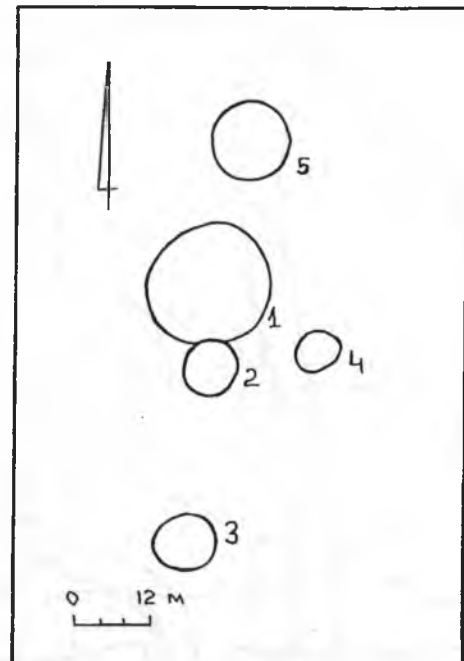
Рис.14
Давній Галич. Курган Галичина Могила. Кронштейн рульового весла

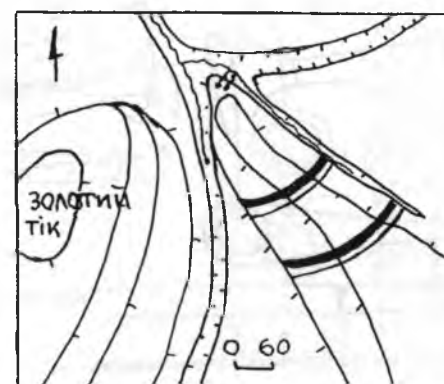

Рис.15

Дніпній Галич. Курган Галичина Могила. Поховальний інвентар

Рис.16
Курганний могильник в ур. Глинне-Воротиська

Рис.16.1
Городище в ур. Штепанівка

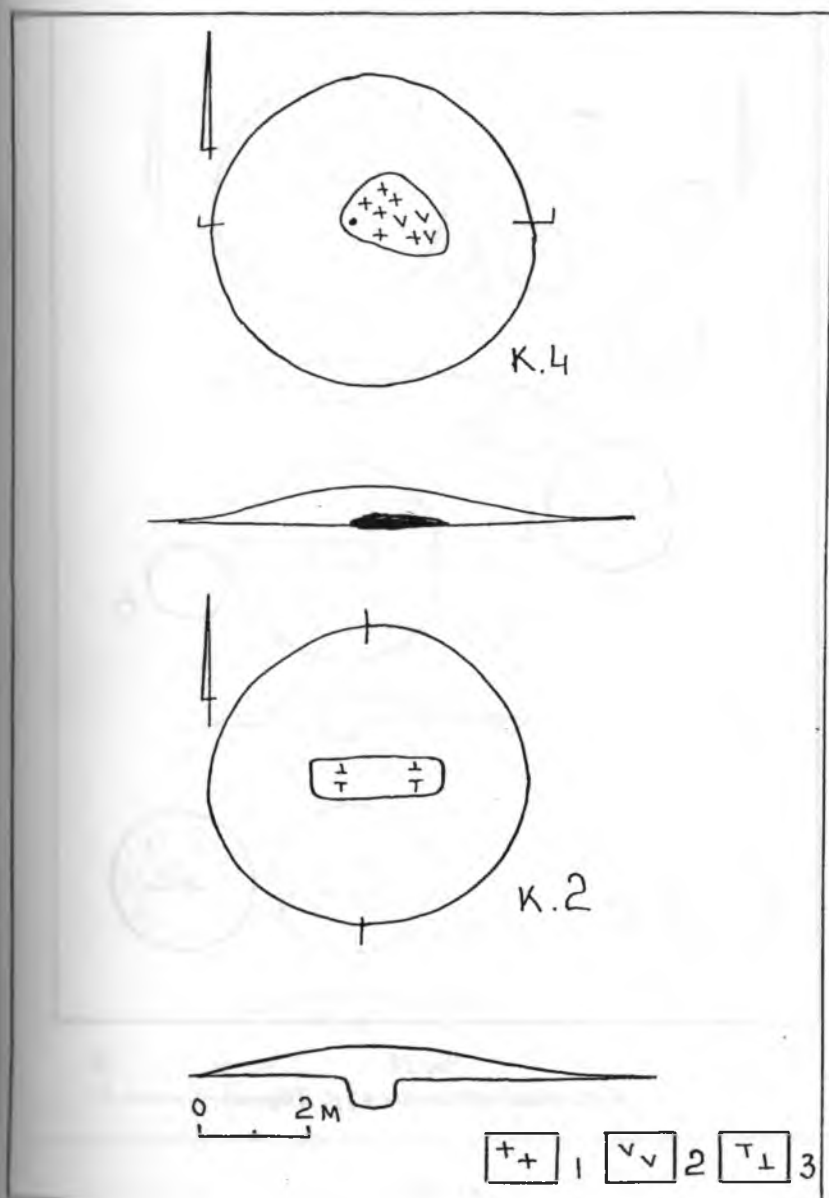

Рис.17

Могильник в ур. Глинне-Воротиська: 1 - перепалені кістки; 2 - вугольки;
3 - залізнi костилі

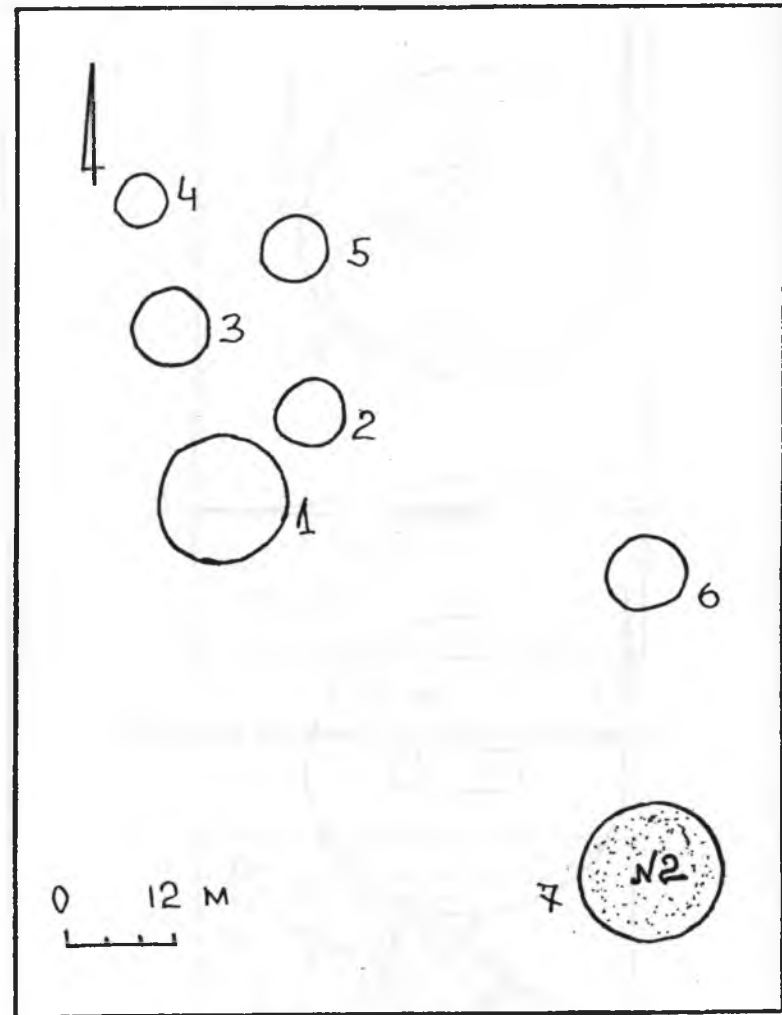
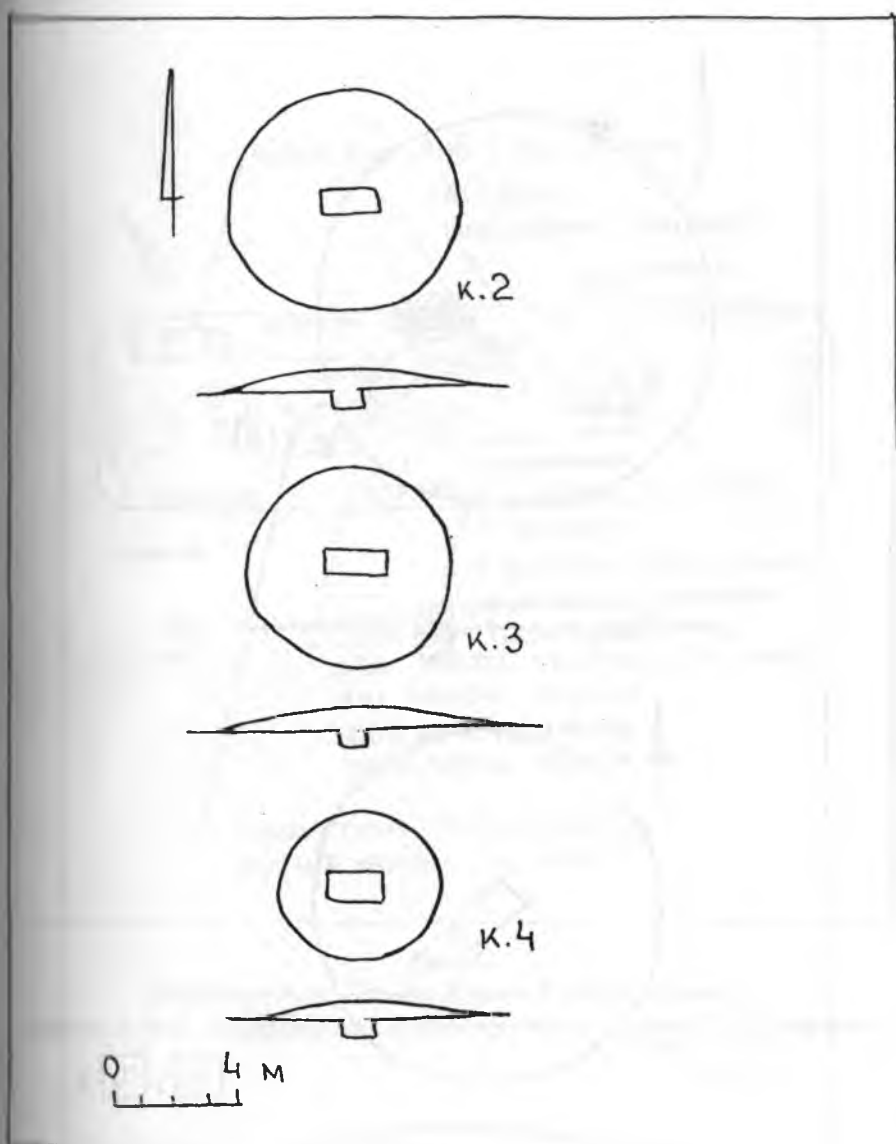

Рис.18
Курганный могильник в ур. Діброва

Рис.19
Могильник в ур. Діброва

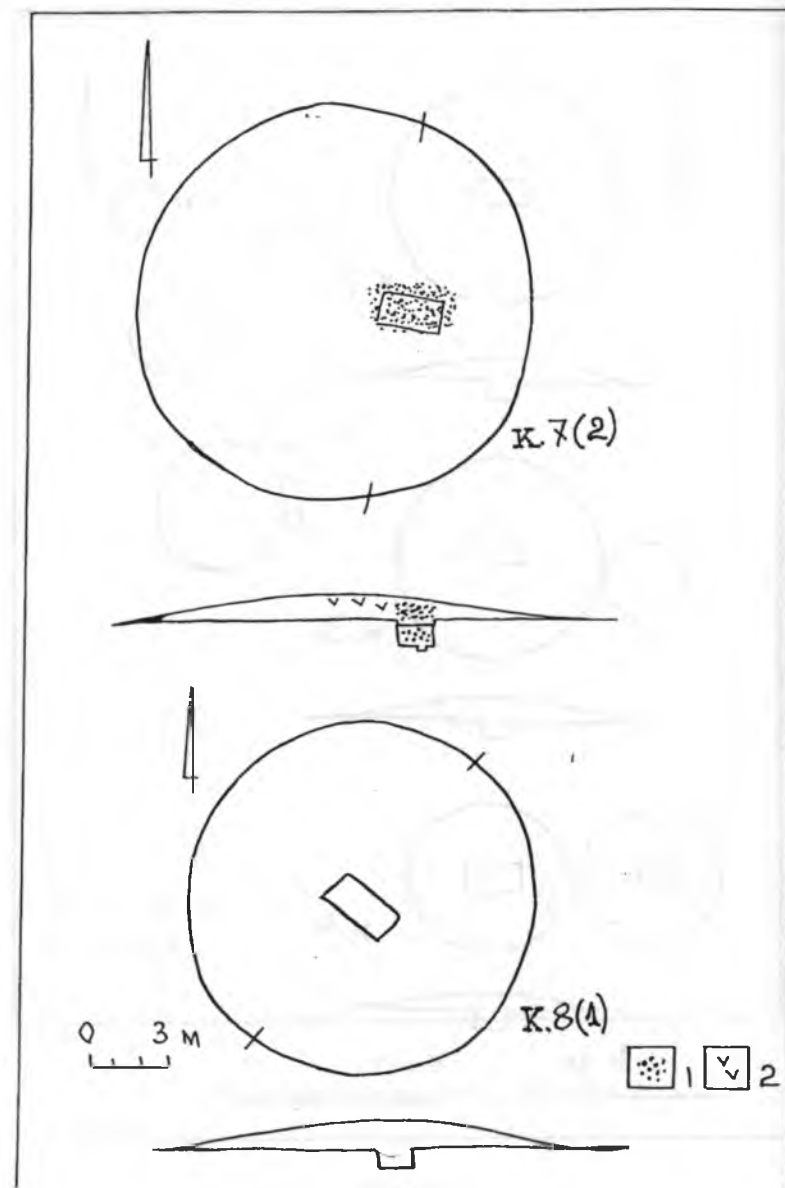

Рис.20
 Могильник в ур. Діброва. Кургани 7,8 («біля рогачки»):
 1 - каміння; 2 - вугольки

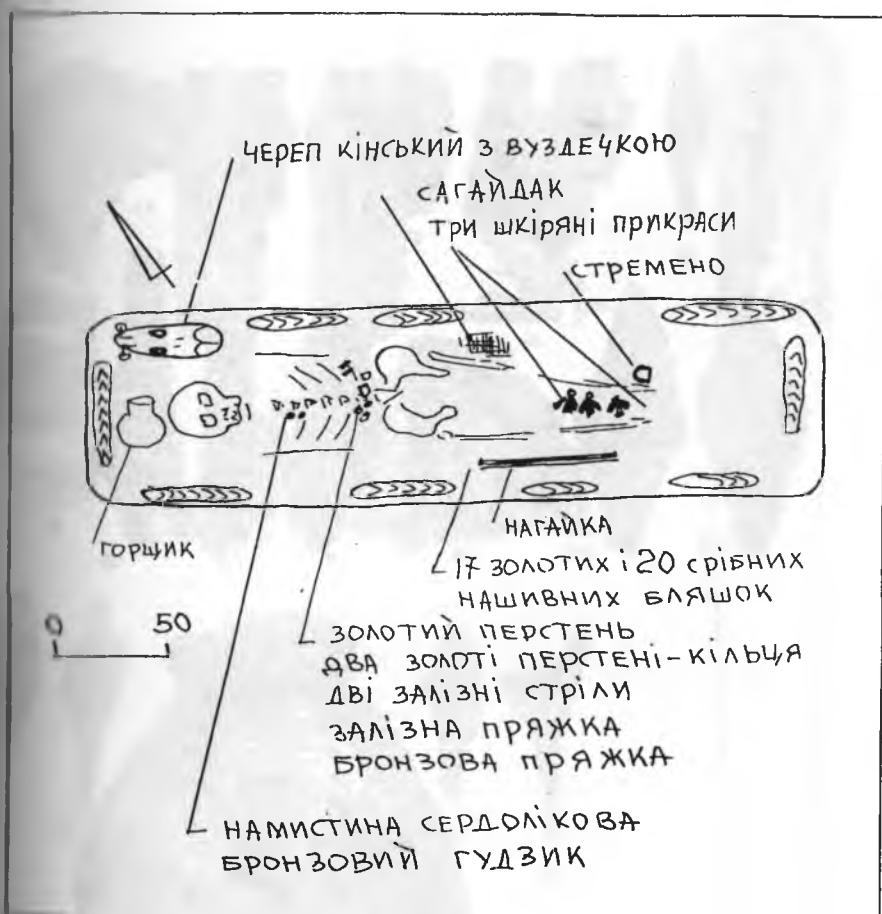

Рис.21

Могильник в ур. Діброва. Курган 8 («біля рогачки»)
(курган 1 за Я. Пастернаком). Реконструкція за даними Я. Пастернака

Рис.21.1
Долітописний Галич. Курган 8(1) ур. Діброва (за Я. Пастернаком)

Рис.21.2

Полтвинський Галич. Курган 8(1) ур. Діброва (за Я. Пастернаком)

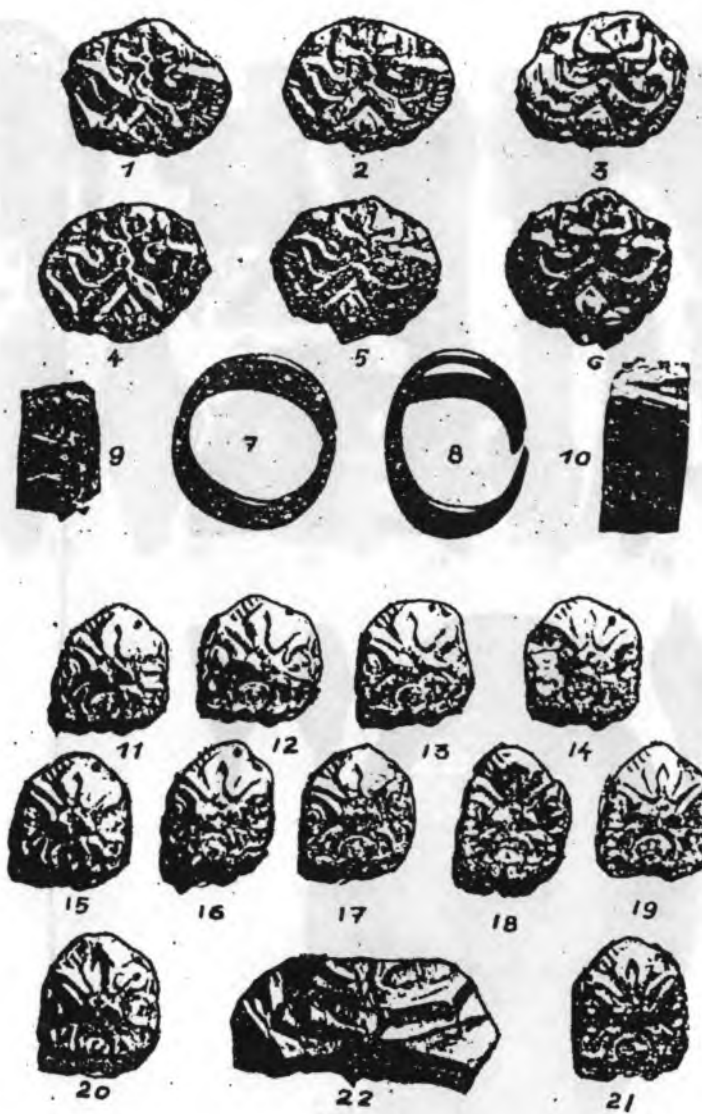

Рис.21.3
 Долітописний Галич. Курган 8(1) ур. Діброва (за Я. Пастернаком)

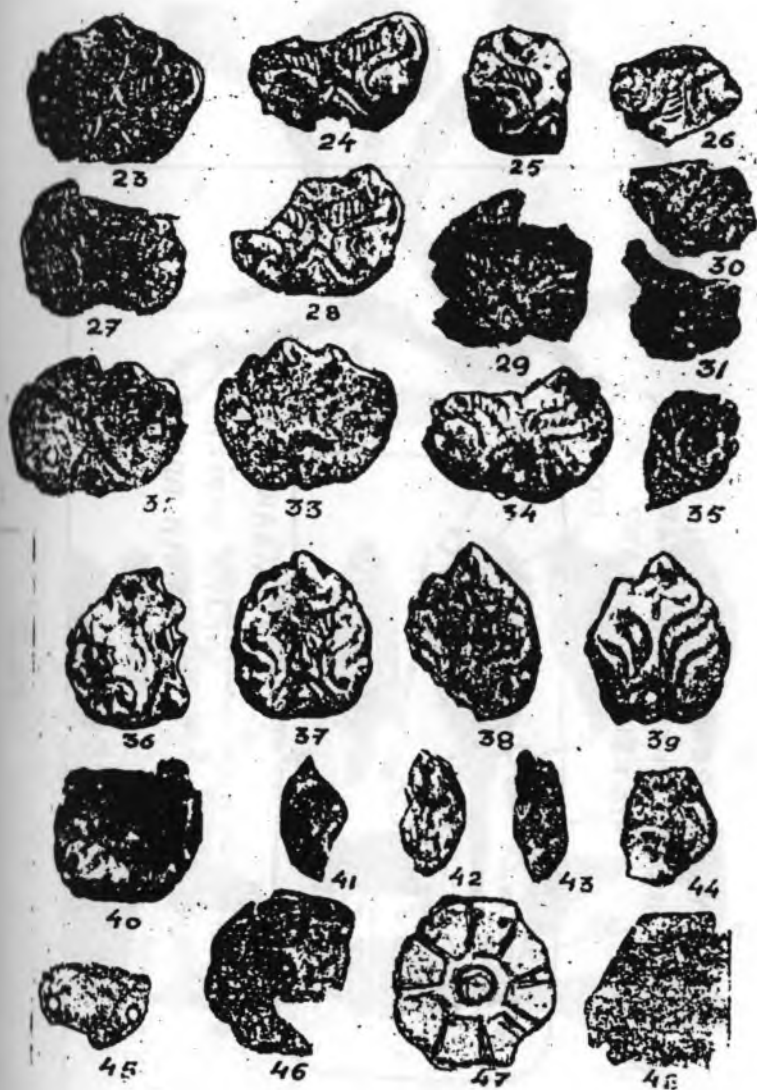

Рис.21.4

Долітописний Галич. Курган 8(1) ур. Діброва (за Я. Пастернаком)

Рис. 22
 Могильник в ур. Діброва. Курган 7 (курган 2 за Я. Пастернаком).
 Реконструкція за даними розкопок Я. Пастернаком. Прямий знімок від епіграфічного музею-заповідника

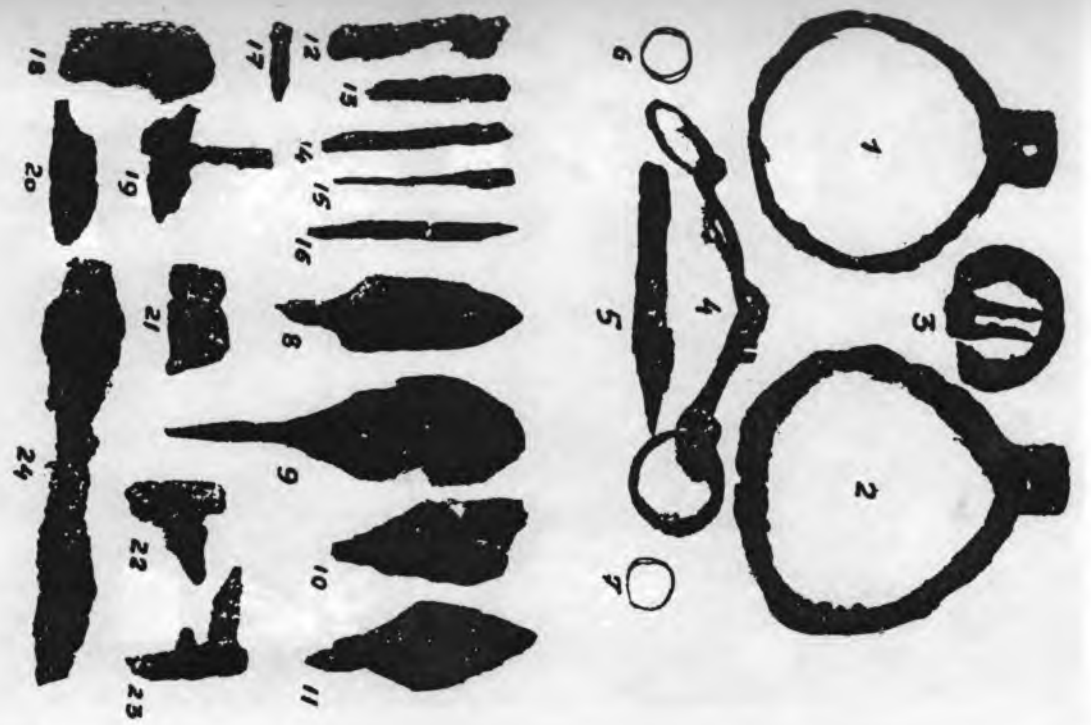
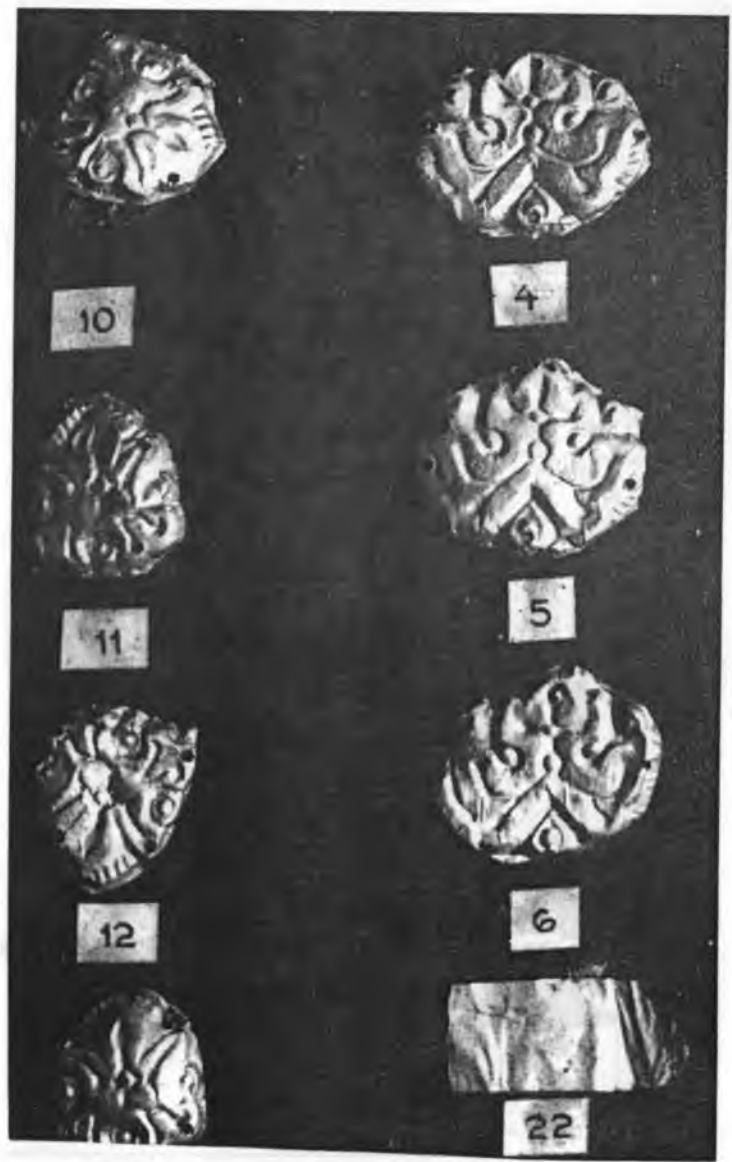
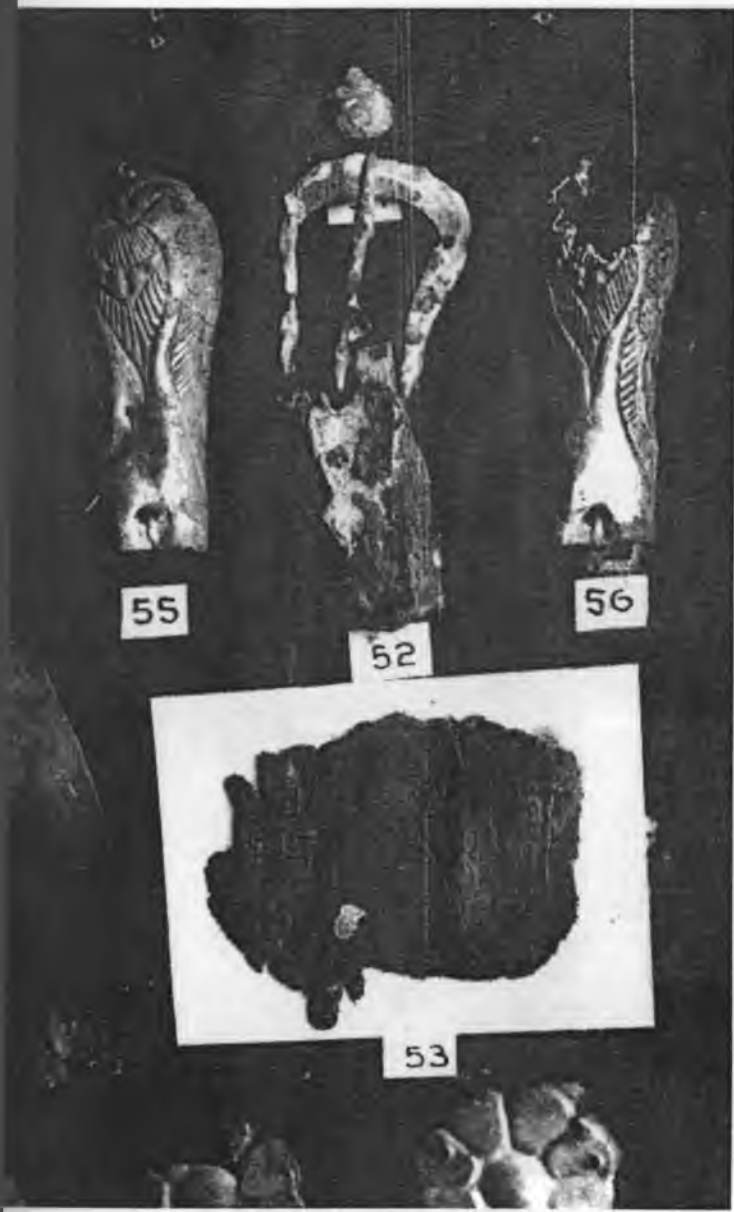

Рис. 22.1
 Додатковий план Гашч. Курган 7 (2). Ур. Діброва (за Я. Пастернаком)

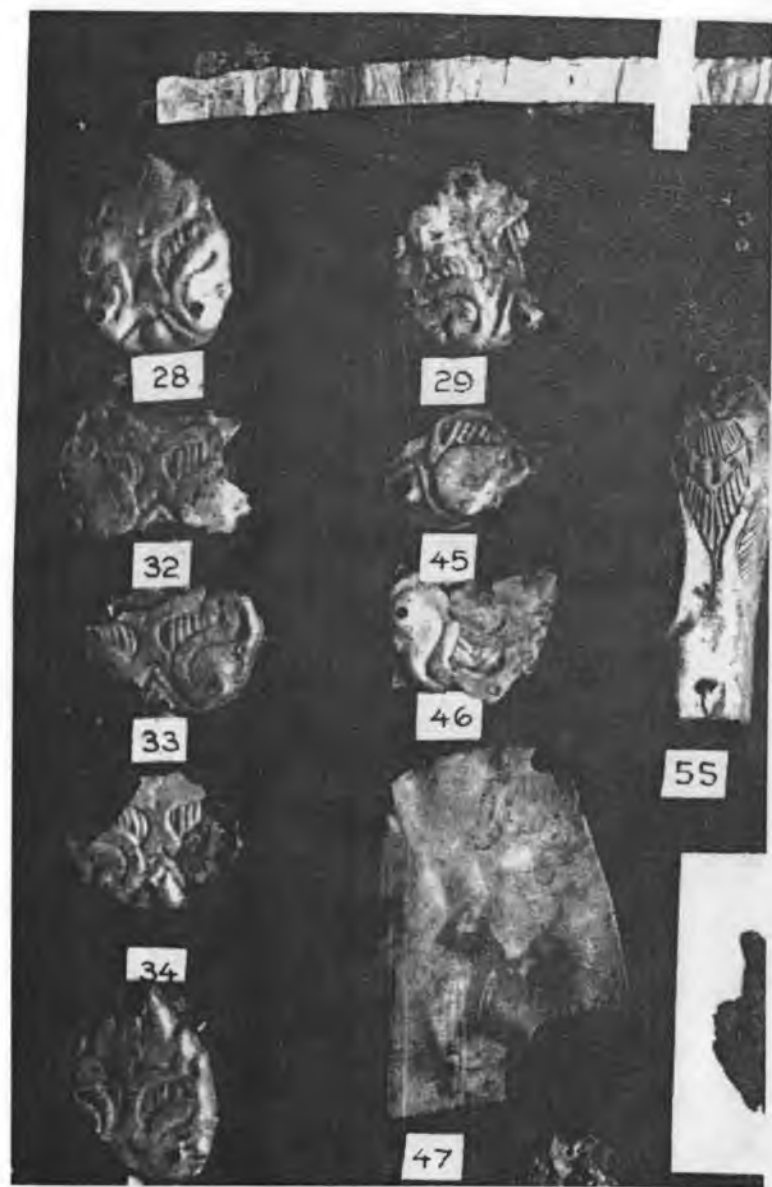
Рис.23
Курган 8 (1). Фото знахідок

Рис.23.1
Курган 8 (1). Фото знахідок

Рис.23.2
Курган 8 (1). Фото знахідок

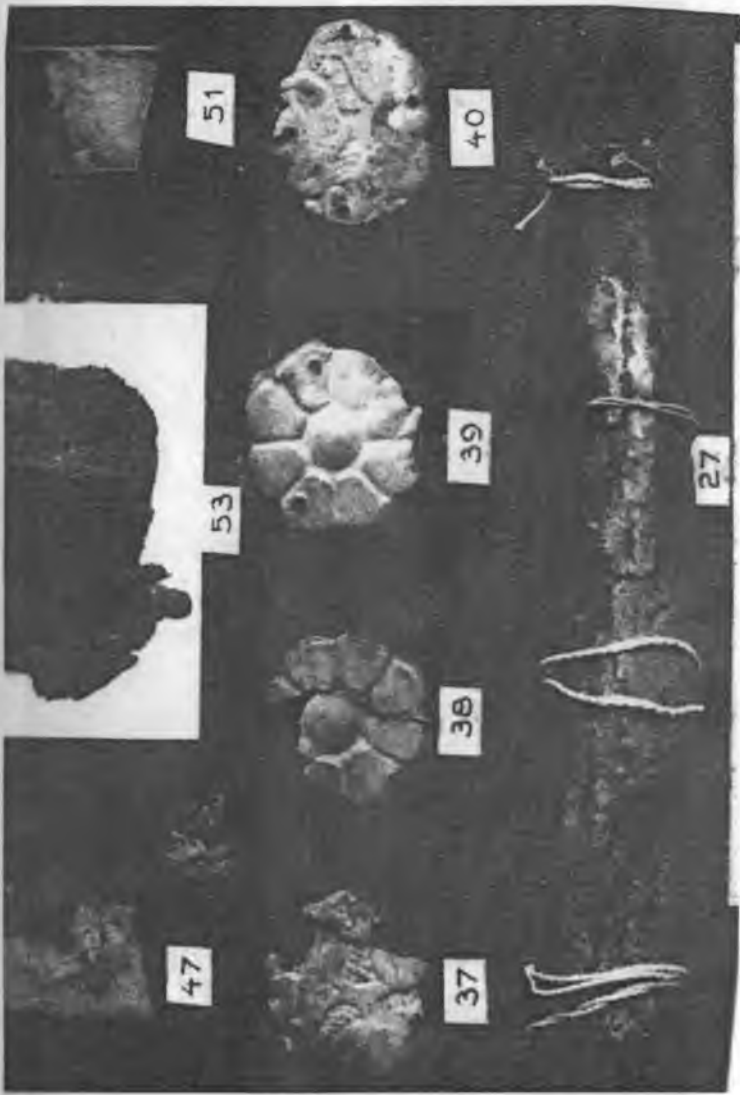

Рис.23.3
Курган 8 (1). Фото знахідок

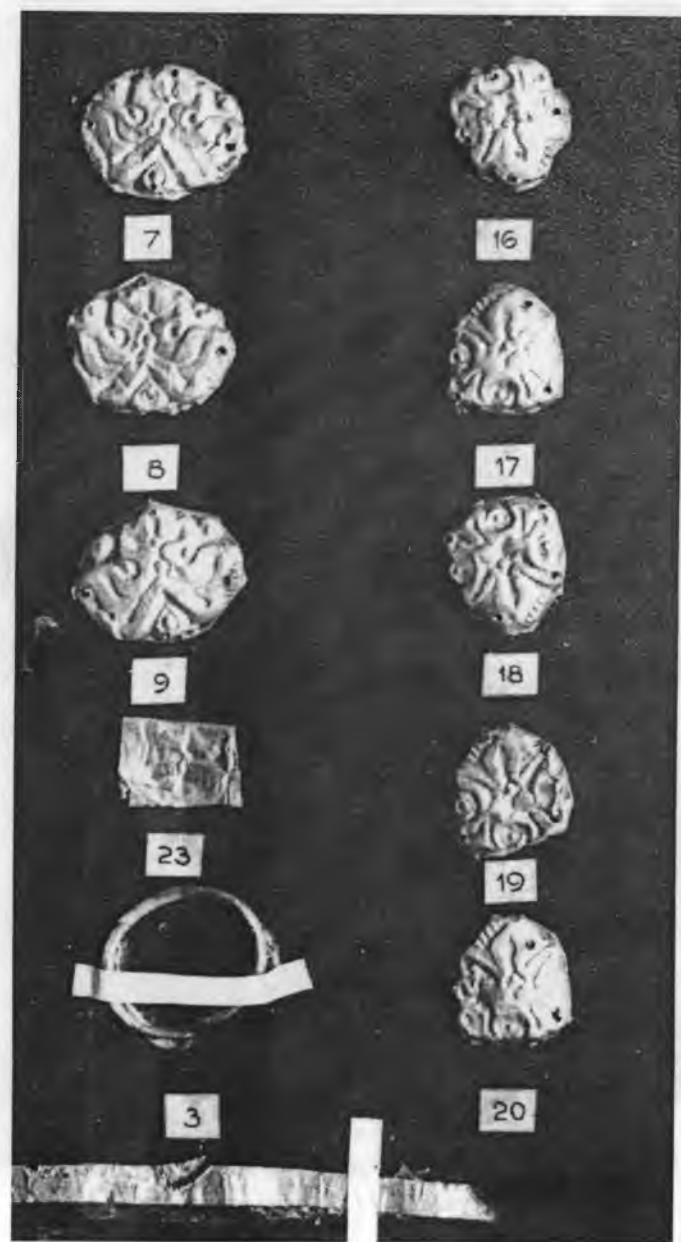

Рис.23.4
Курган 8 (1). Фото знахідок

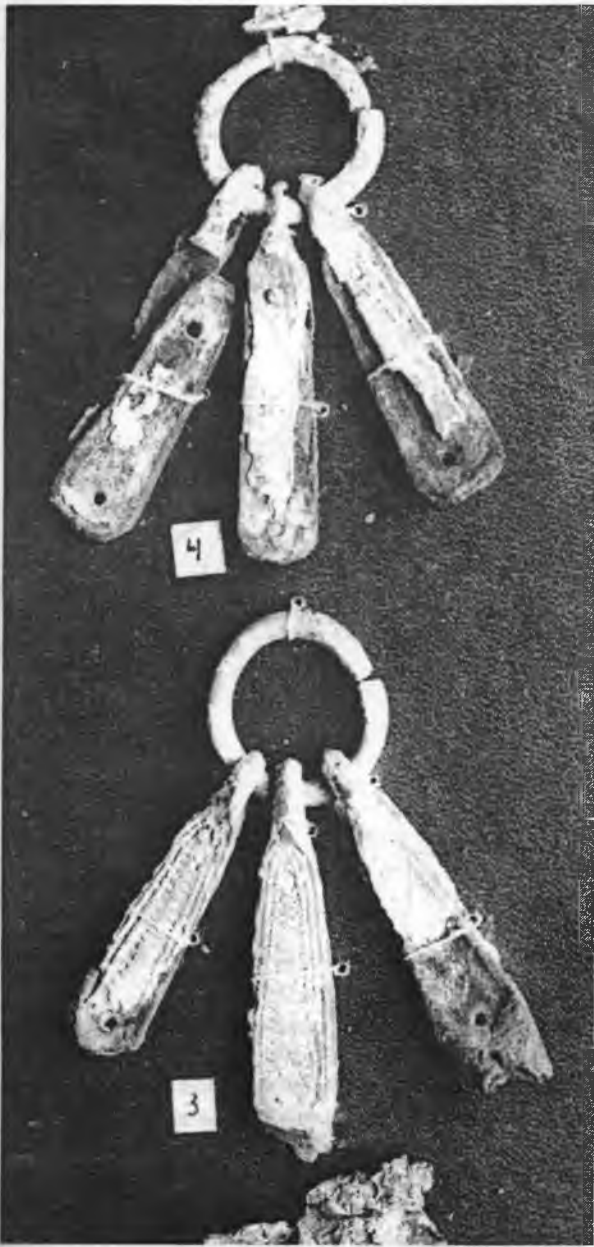

Рис.24
Курган 8 (1). Фото знахідок

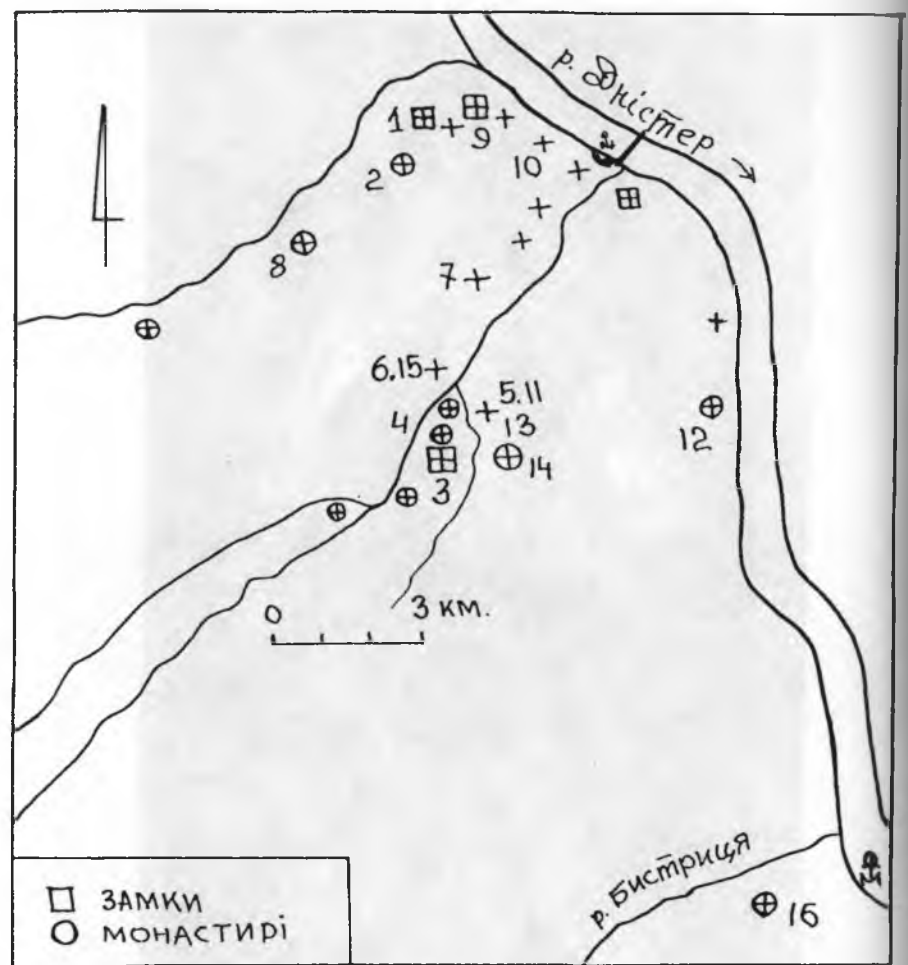

Рис.25

Розміщення досліджених церковних комплексів князюго Галича: 1 - церква св. Спаса на території князівдвору Володимирка; 2 - церква-квадрифолій в ур. Полігон; 3 - Успенський катедральний Собор на території князівдвору Ярослава Осмомисла; 4 - церква на території катедрального монастиря в ур. Золотий Тік; 5 - дерев'яна церква в ур. Царинка; 6 - дерев'яна церква в ур. Церквиська; 7 - церква в ур. Цвиштарська; 8 - церква в ур. Кирилівка; 9 - церква св. Пантелеймона на території князівдвору Романа Мстиславича; 10 - могольник в ур. Мнішський Сад; 11 - кам'яна церква в ур. Царинка; 12 - церква-капличка в ур. Гора-Монастир в Пітричі; 13 - ротонда в ур. Воскресенське; 14 - ротонда в ур. Прокаїїв Сад; 15 - кам'яна церква в ур. Церквиська, 16 - ротонда в ур. Мурованка в Побережззі

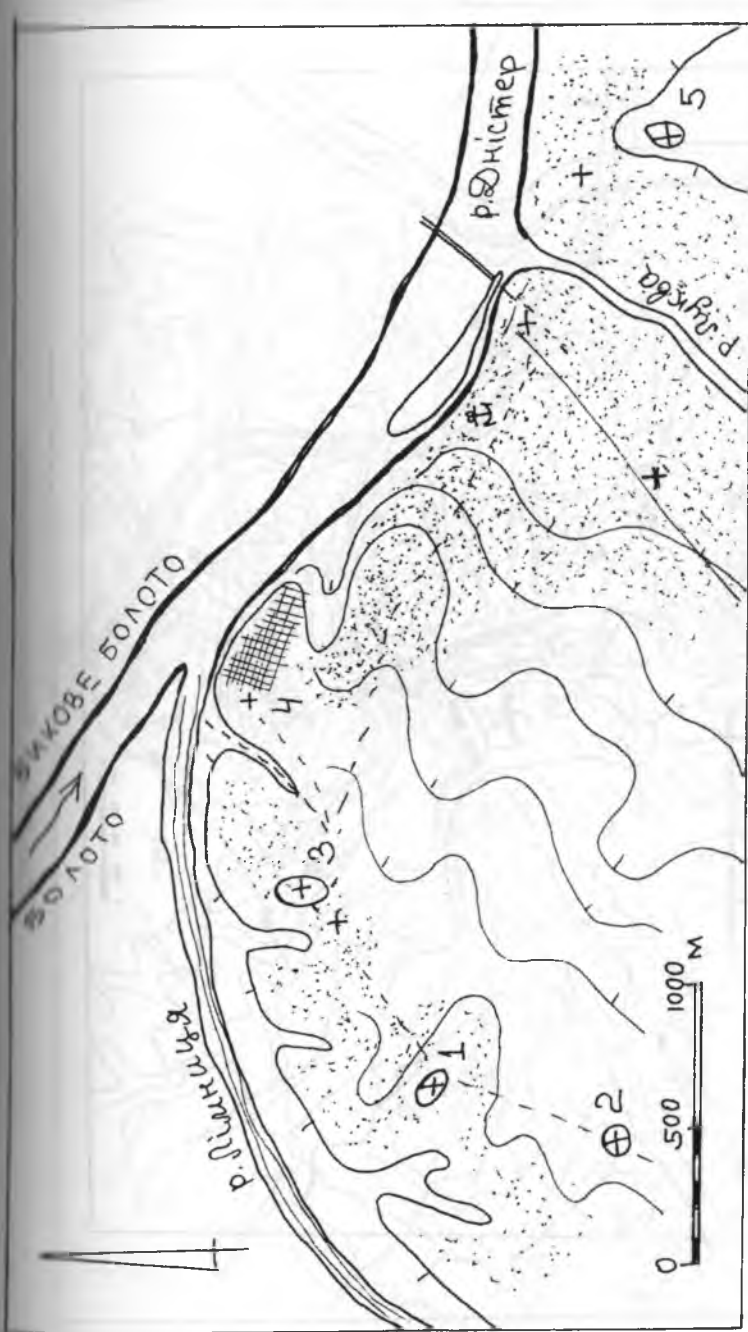

Рис. 25.1

Давній Галич на Дністрі. Княжа частина міста: 1 - Старе городище; 2 - угорський монастир в ур. Полігон;

3 - Пантелеймонівське кладовище; 4 - центральне кладовище в ур. Плебанський Сад;

5 - «Старостинський» замок («двір Судислава», «угорський королівський двір»)

Рис. 25.3
Дагини Таруу

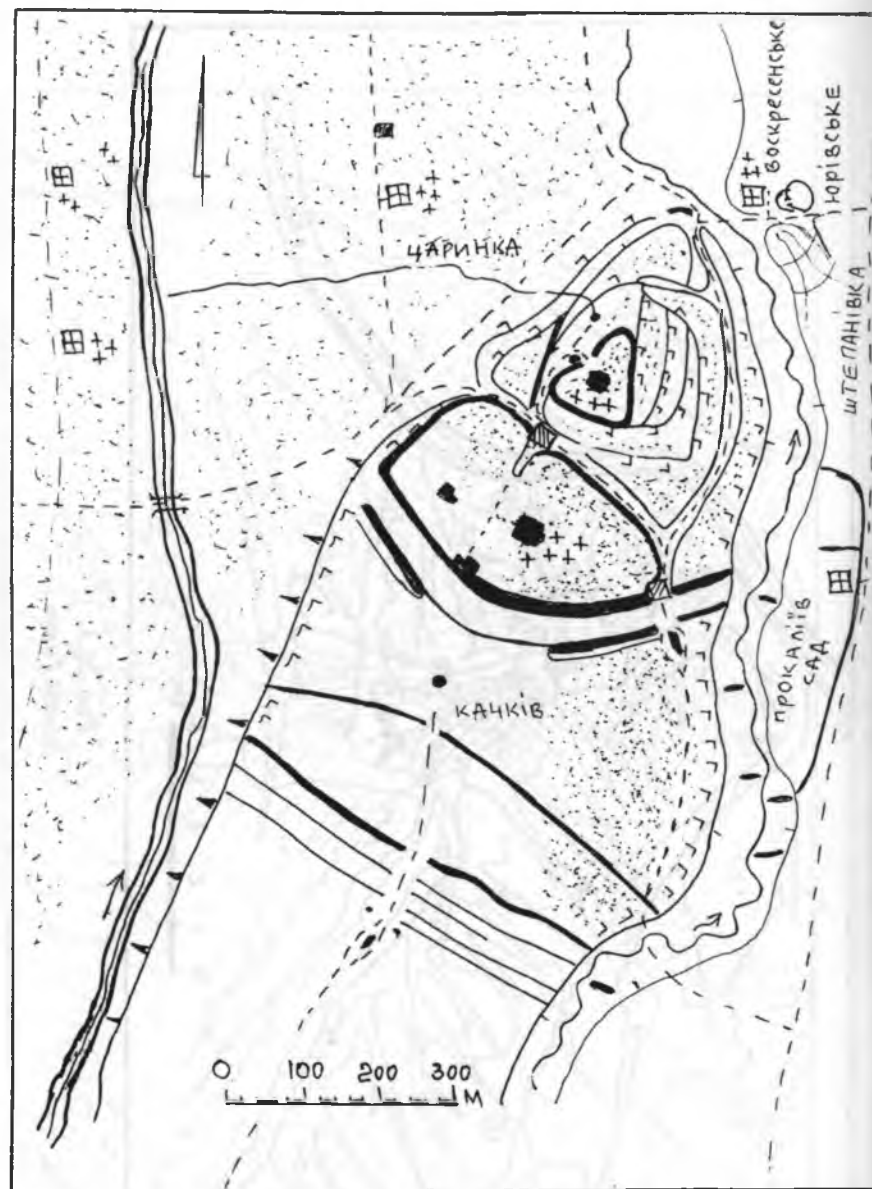
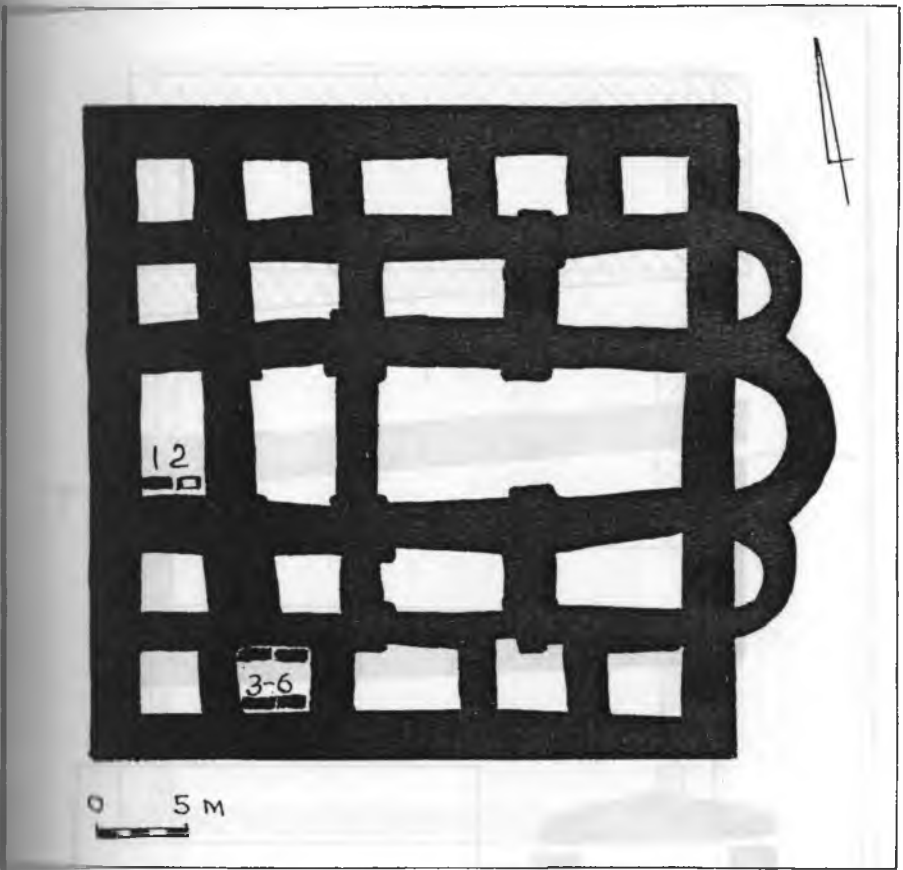
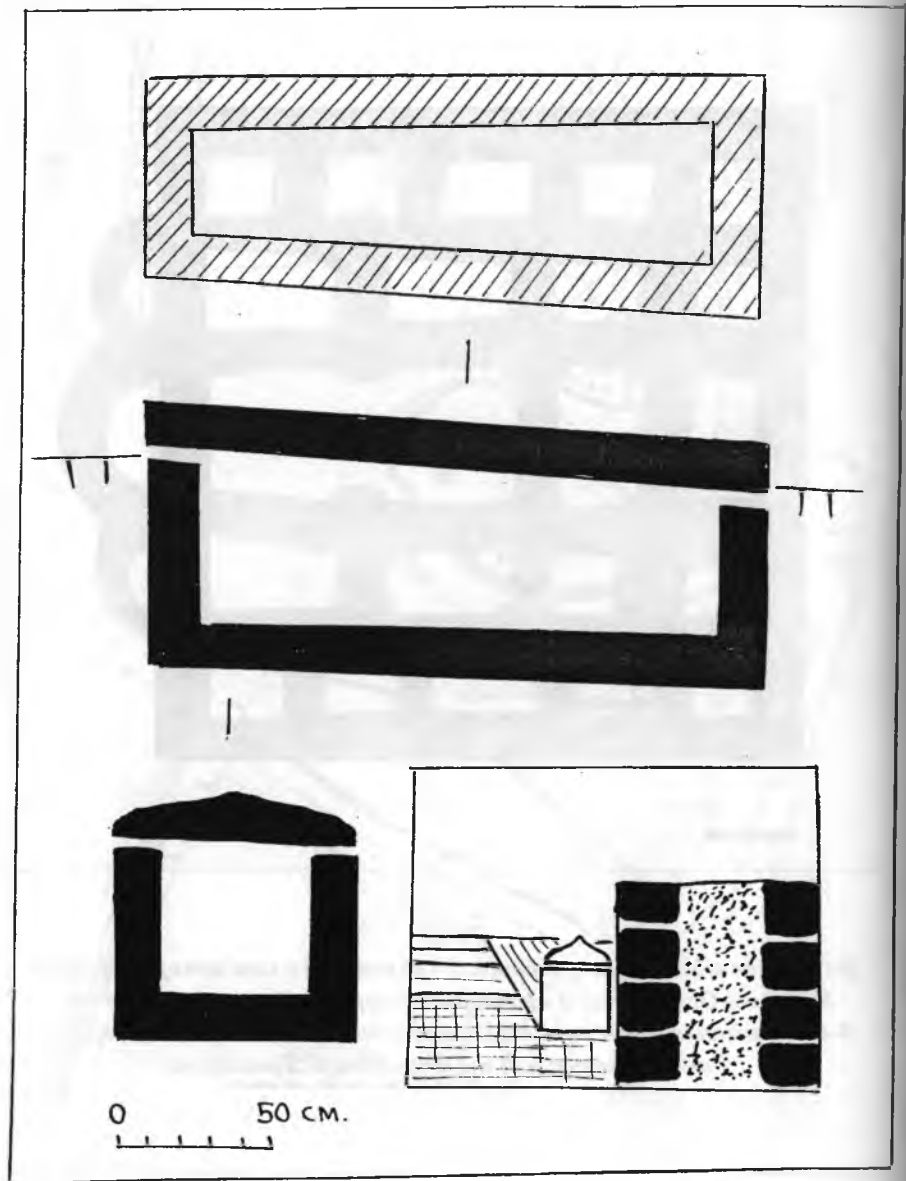

Рис.26
Крилоське городище XII-XIII ст. Дитинець Галича

Рис.27

*Поховання в Успенському соборі: 1 - поховання в кам'яному саркофазі
Ярослава Осмомисла; 2 - поховання в дерев'яній труні його дочки;
1-6 - поховання в кам'яних саркофагах князів Ігоревичів (Володимир,
Роман, Святослав) та Володимира Ярославича*

Рис.28
Кам'яний саркофаг знайдений в Успенському соборі (Ярослава Осмомисла)

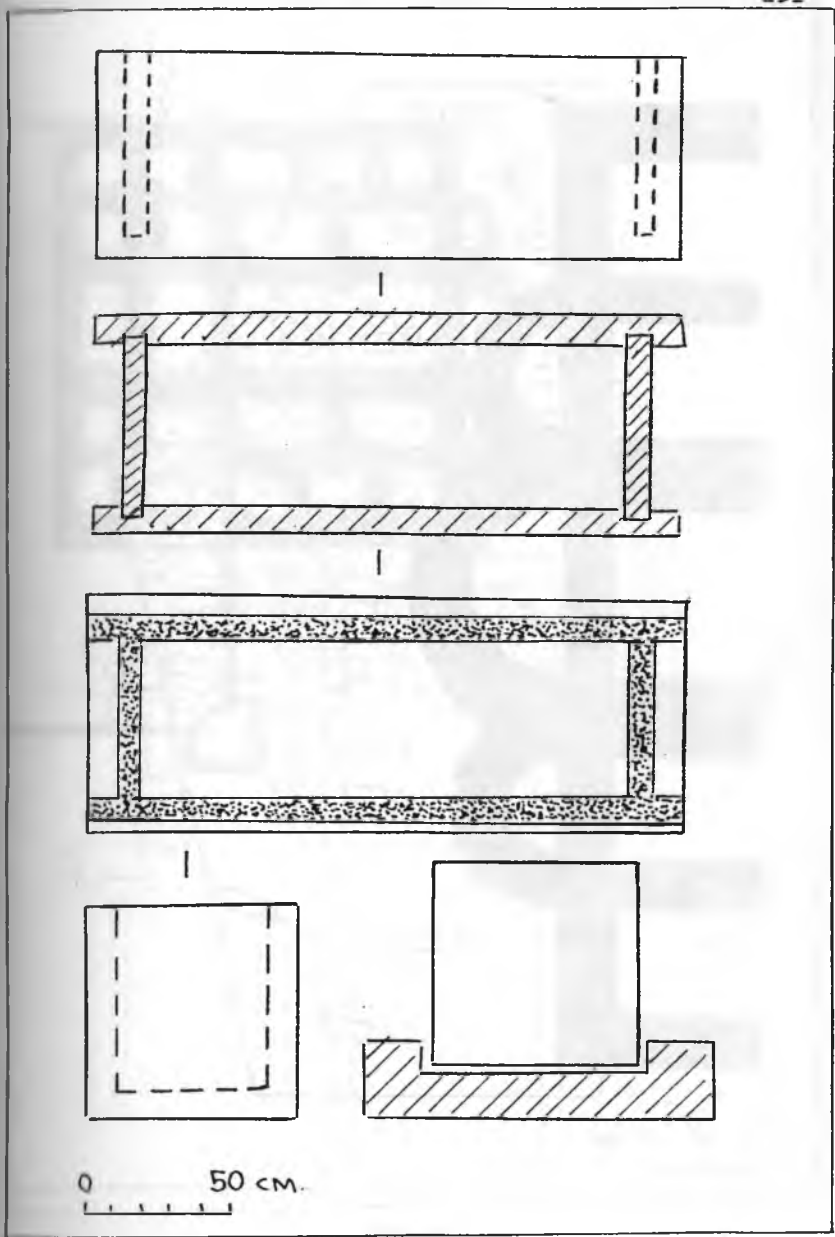
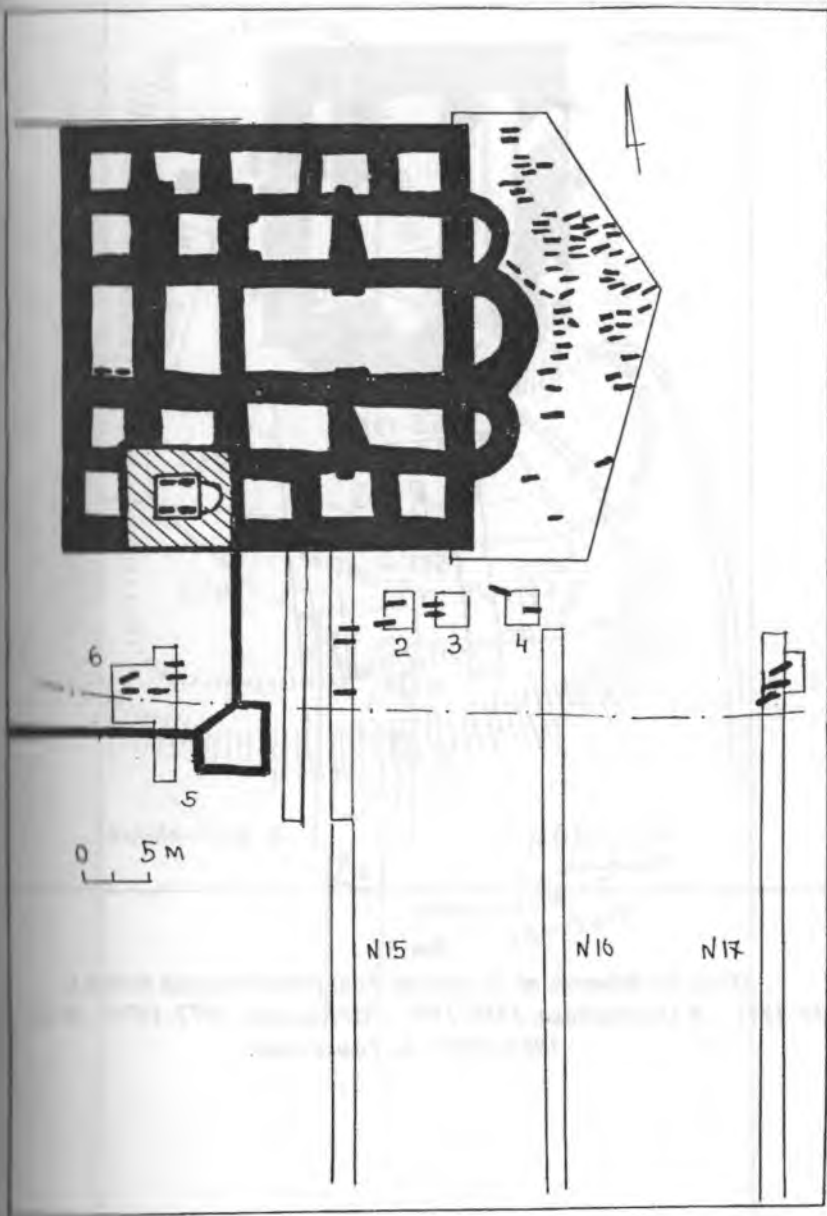

Рис.29

Кам'яний саркофаг знайдений в ур. Плебанський Сад. Крилоське городище

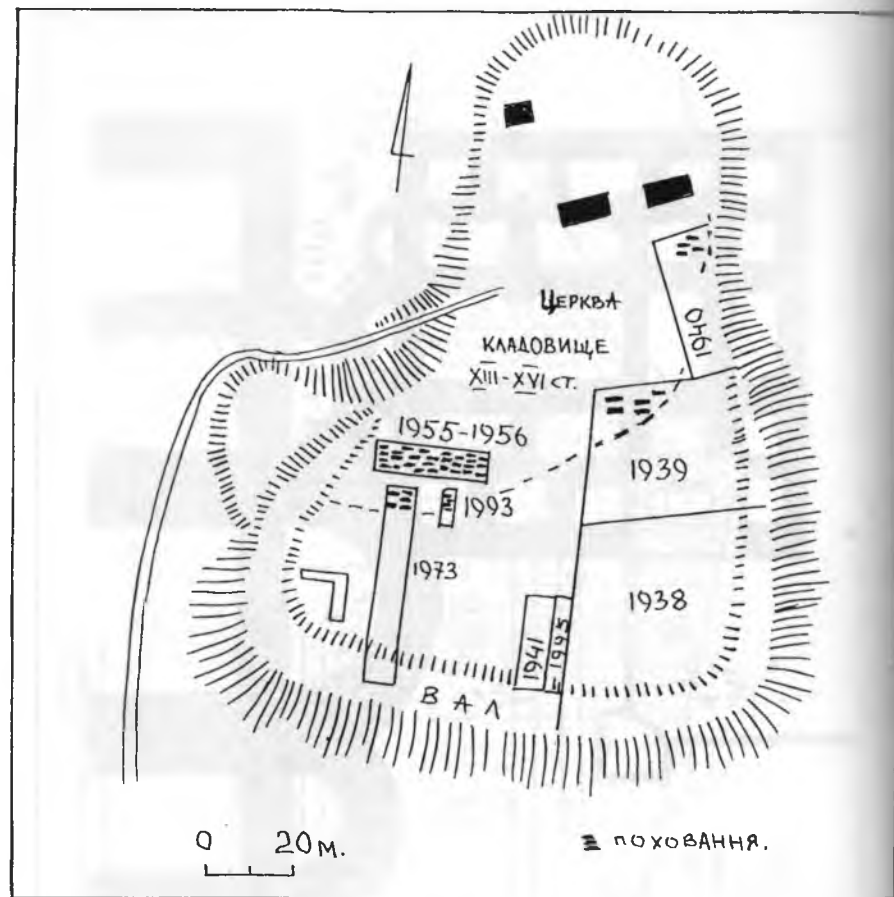
Рис.30
Могильник біля Успенського собору. Розкопки Я. Пастернака.
Реконструкція автора за Я. Пастернаком

Рис.30.1

Розкопки Я. Пастернака біля Успенського собору в 1940–1941 рр.

Рис.31

**Місця досліджень на Золотому Тоці (єпископський осідок).
 1938-1941 - Я Пастернака, 1955-1956 - М. Каргера, 1972-1973 - В. Ауліхи,
 1993-1995 - Б. Томенчука**

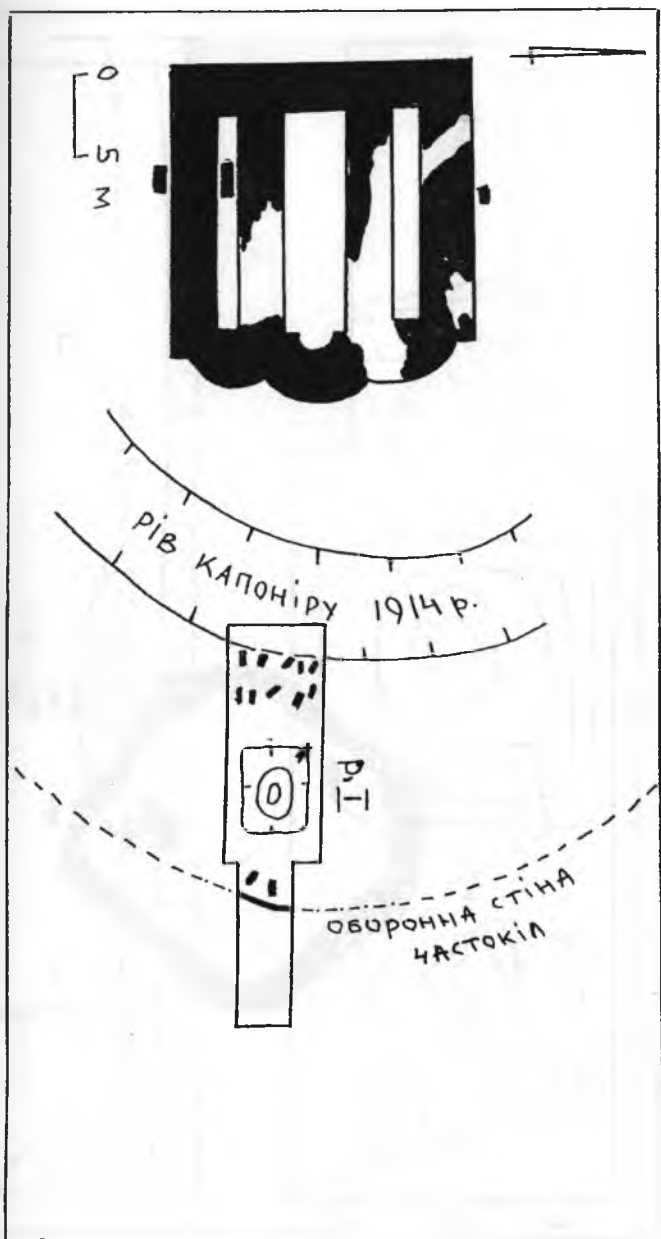

Рис.32
Кладовище біля церкви Спаса в ур. Карпиця-Цегольня

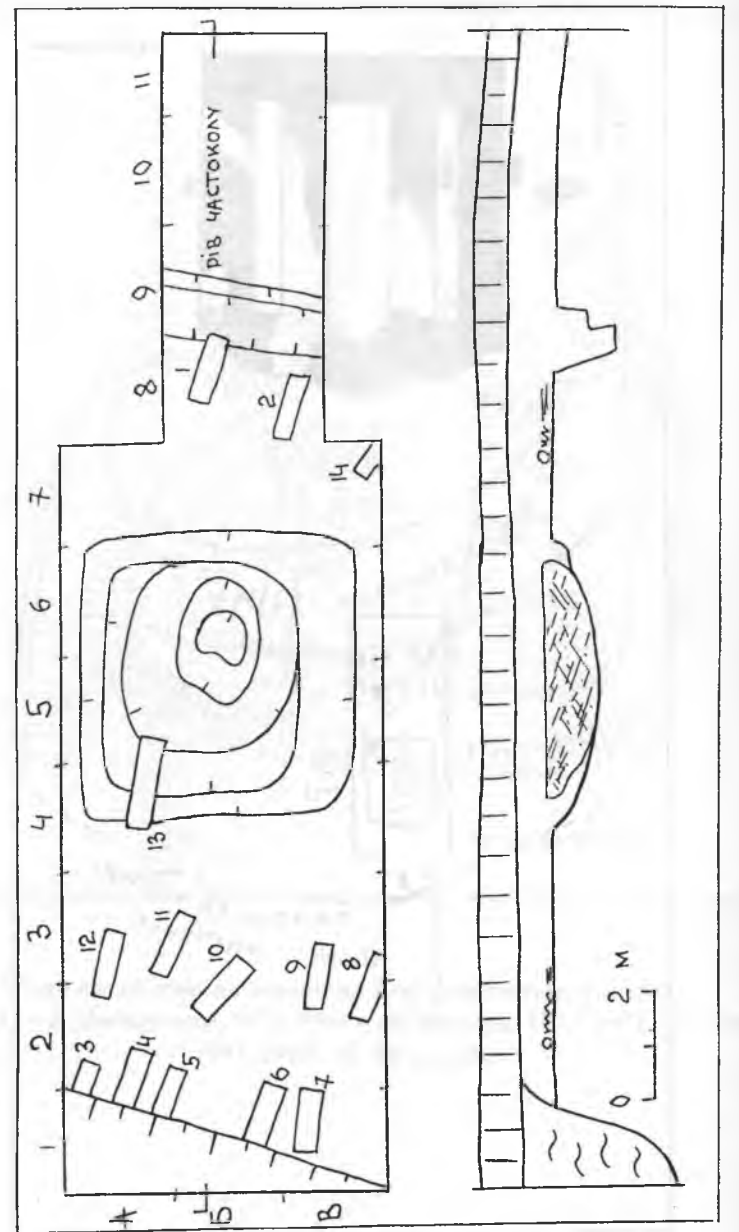

Рис.35
Дослідження кладовища біля церкви Спаса

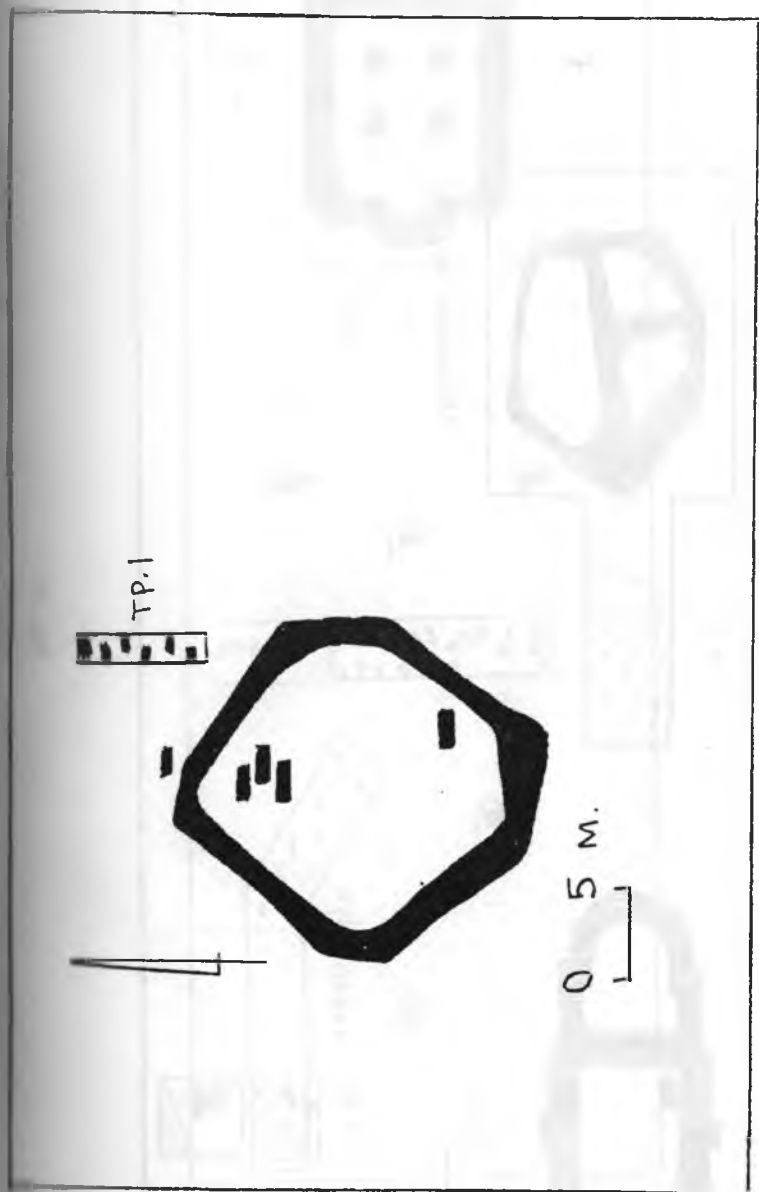

Рис. 36
Давний Галич. Церковный комплекс в ур. Полігон

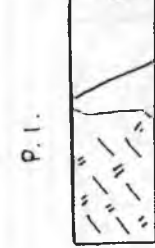

Рис. 37

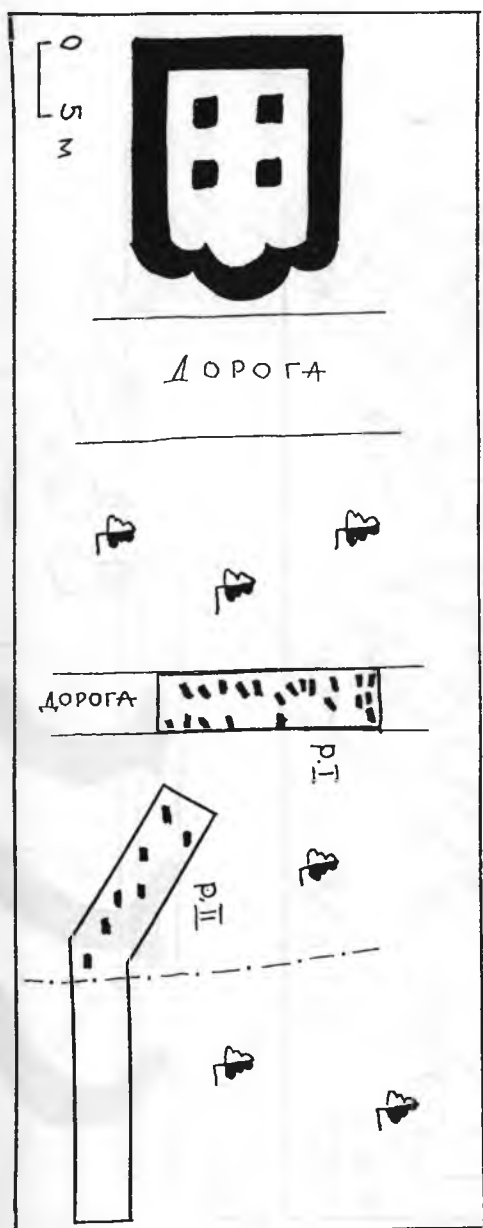

Рис.38
Кладовище біля церкви в ур. Цвинтариська

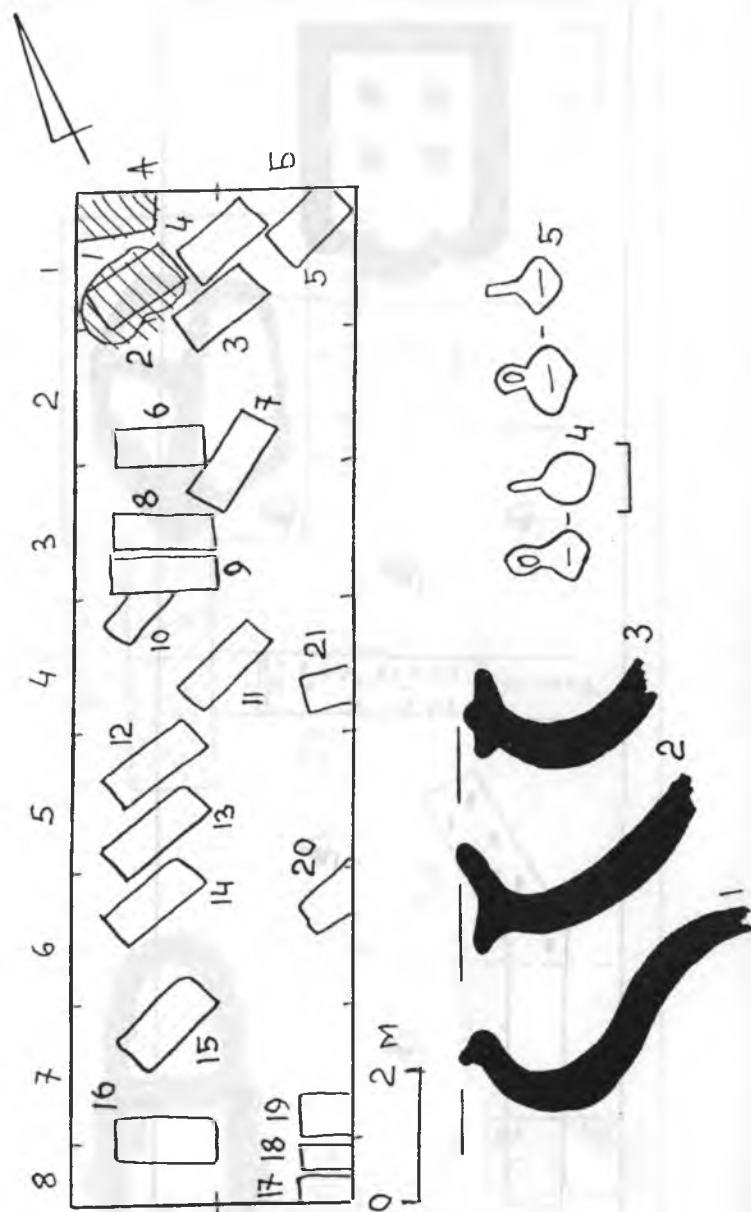

Рис.39

Дослідження кладовища в ур. Цвинтариська. Розкоп 1:
1-3 - кераміка з зповнення могил; 4-5 - бронзові гудзики

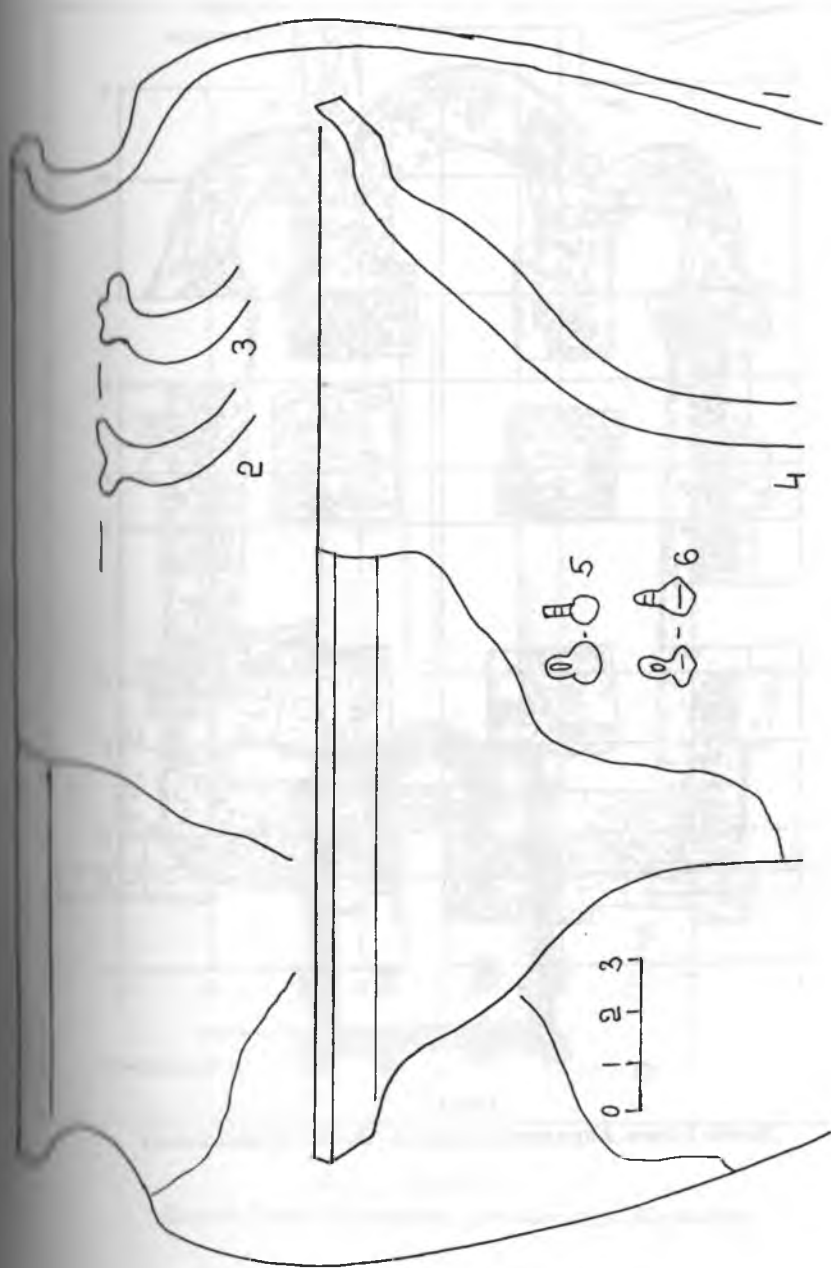

Рис. 40
Давній Галич. Церковний комплекс

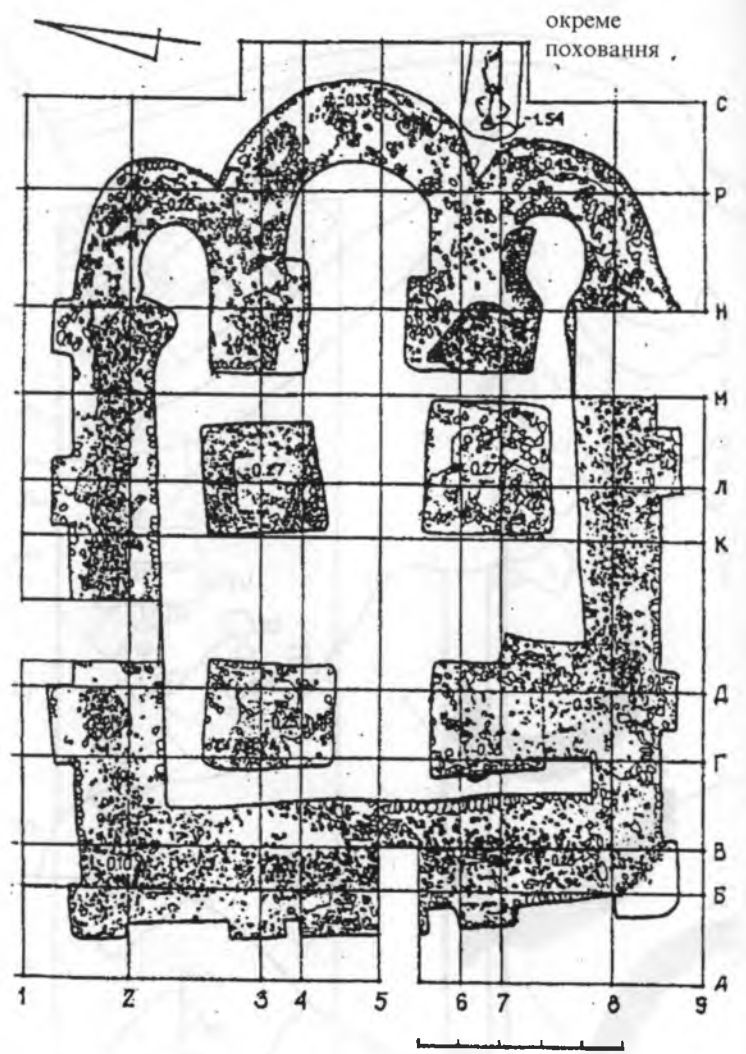
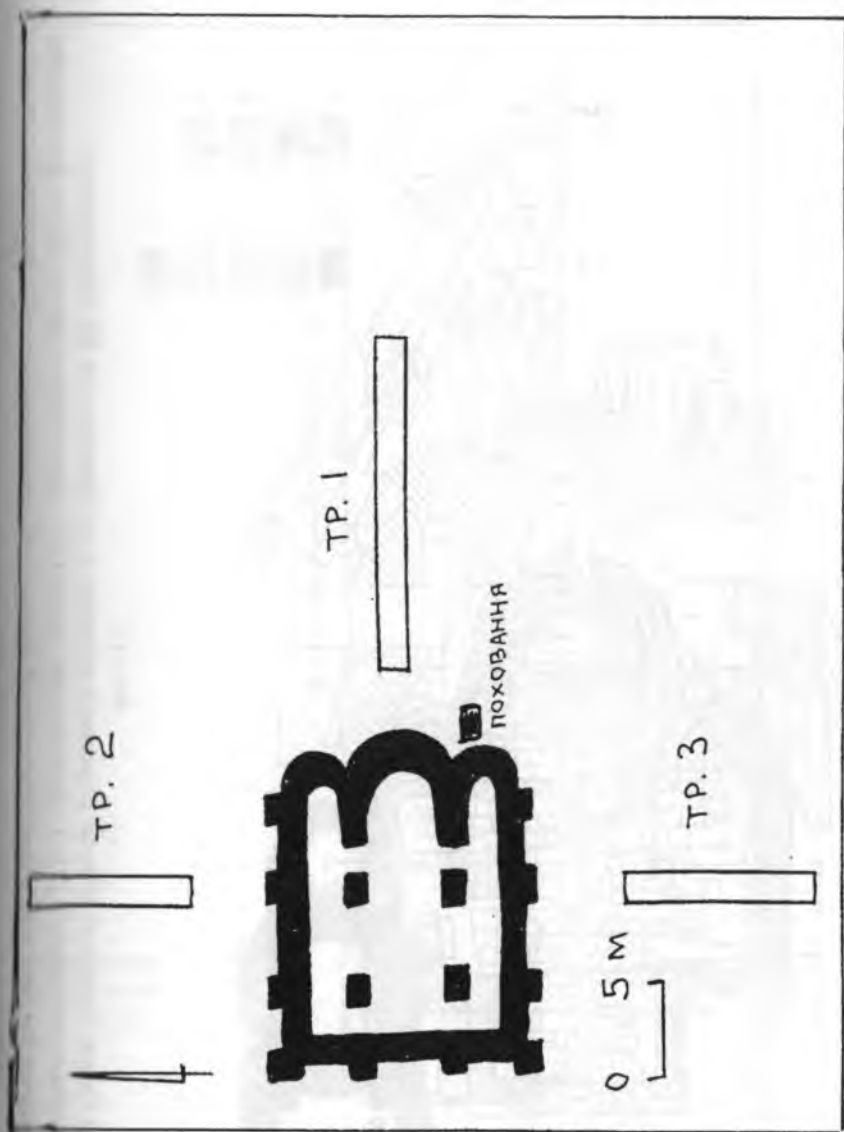

Рис.41
Давній Галич. Кирилівська церква (За Ю. Лукомським)

Рис.41.1
Давній Галич. Церковний комплекс в ур. Кирилівка

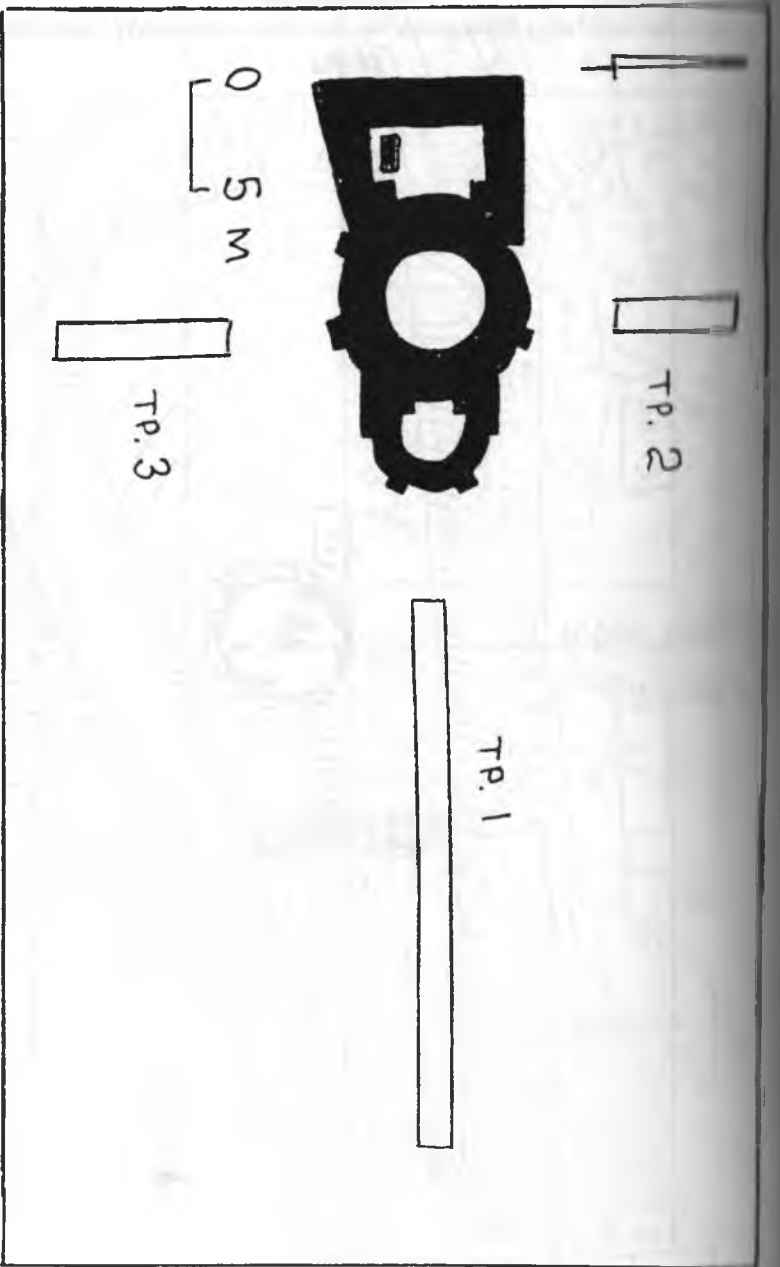
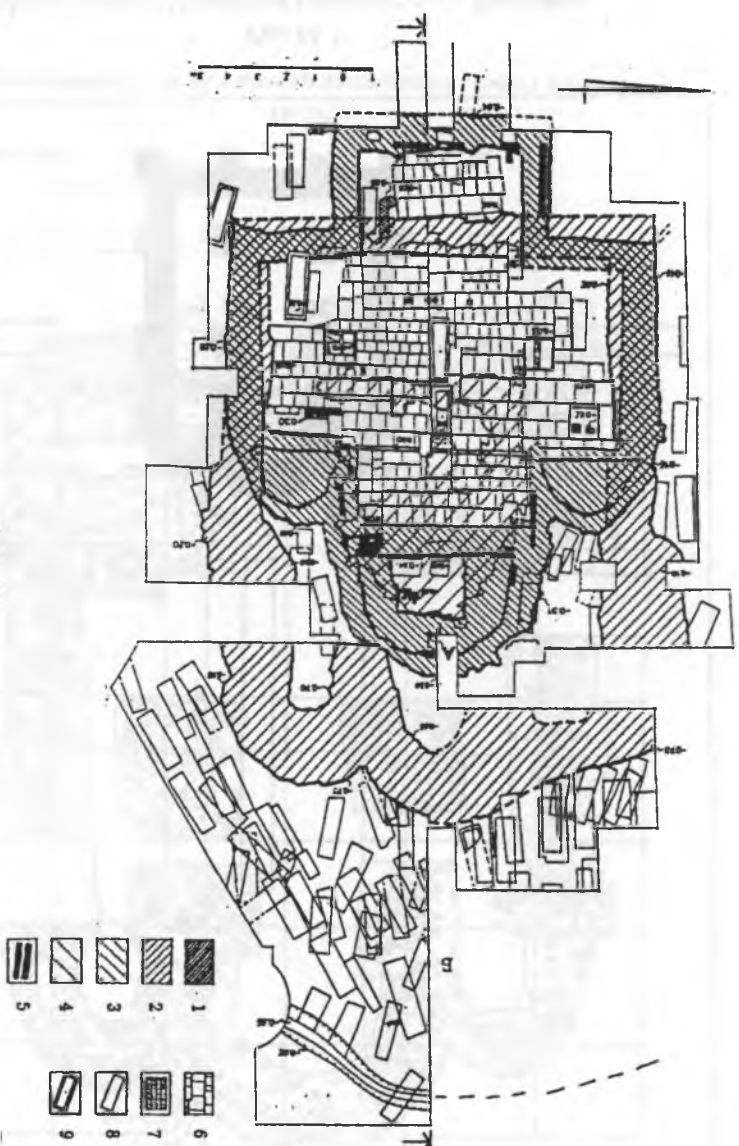

Рис. 44

Давний Галич. Церковный комплекс ур. Прокапье Сад

Давній Галич. Іванівська церква. Церковний комплекс в ур. Ларинка (за Ю. Лужомським):

1 - фрагмент фундаменту храму I (?); 2 - фундаменти храму II; 3 - фундаменти храму III; 4 - фундаменти храму IV; 5 - рештки згорілих дерев'яних конструкцій храму II; 6 - кам'яна підлога; 7 - фрагменти підлоги з керамічними плитками; 8 - вапняні стіни; 9 - вапняні стіни саркофага.

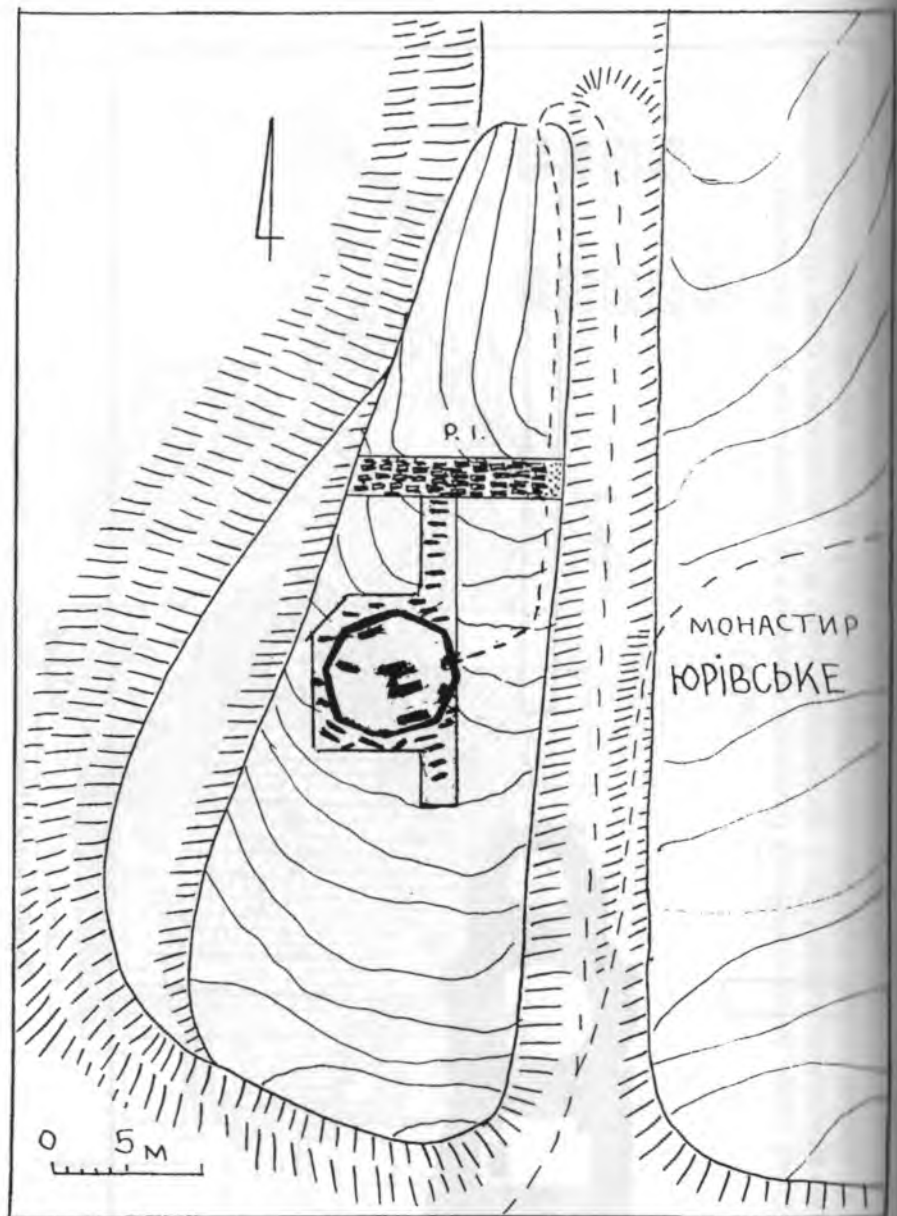

Рис.45
Давній галич. Церковний комплекс та кладовище біля ротонди в ур.
Воскресеньке.

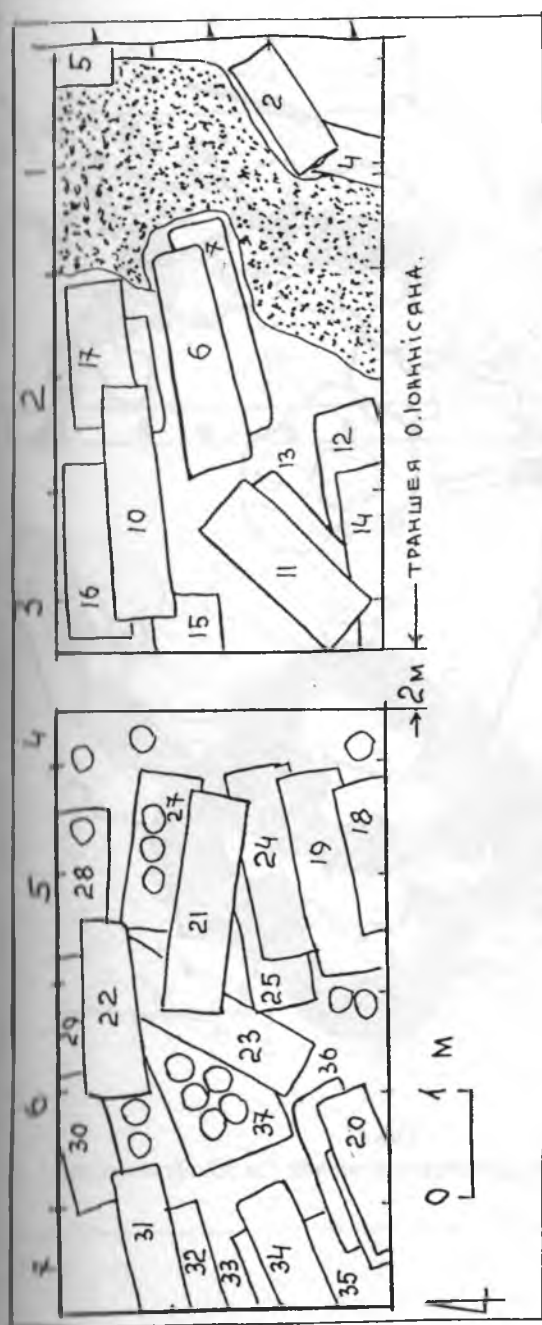

Рис. 46
 Давній Галич. Церковний комплекс. Розкоп І. Кладовище в ур. Воскресенське

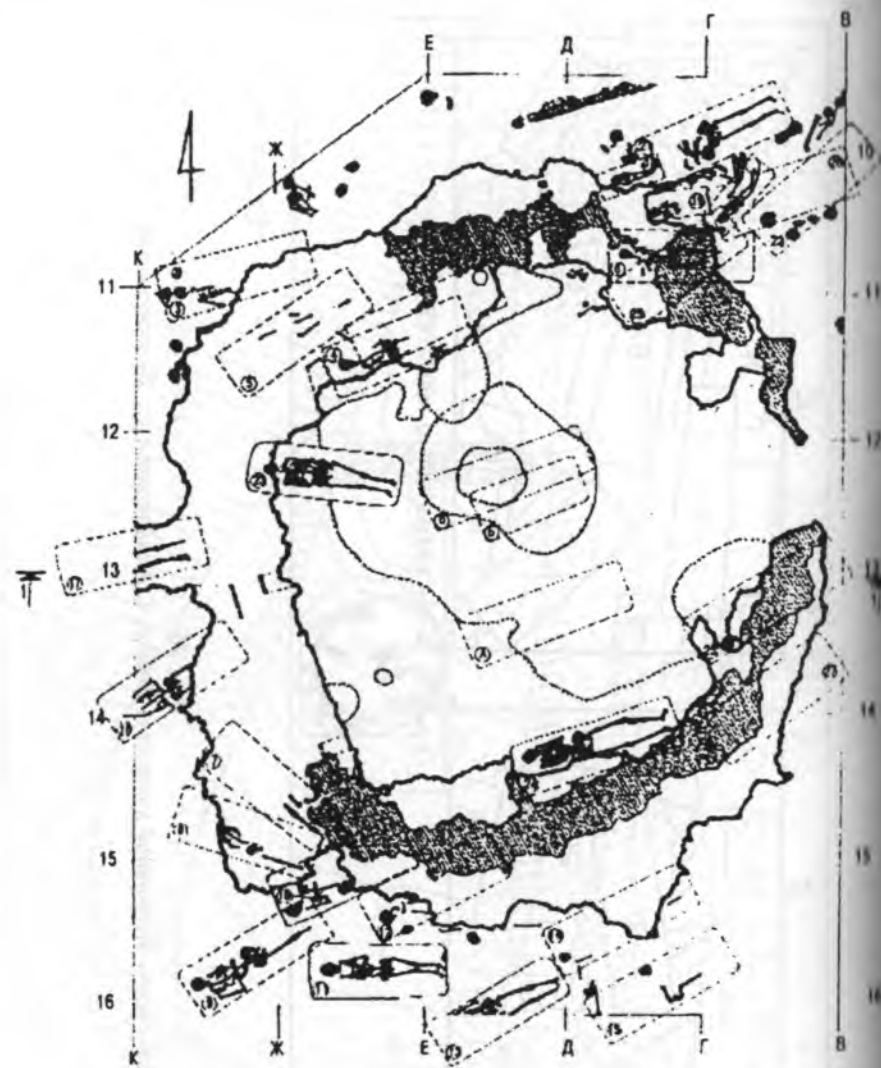

Рис.47
 Давній Галич. Воскресенська ротонда (за Ю. Лукомським)

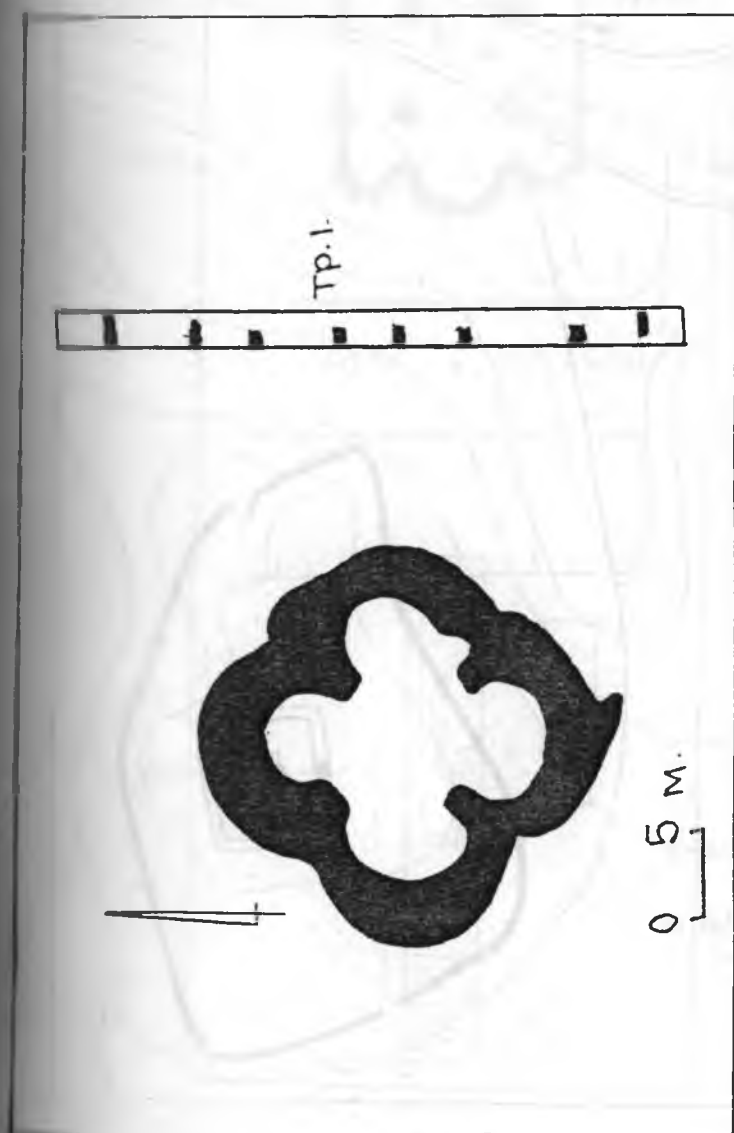

Рис. 48
Давній Галич. Церковний комплекс в ур. Мурованка (Побережжя)

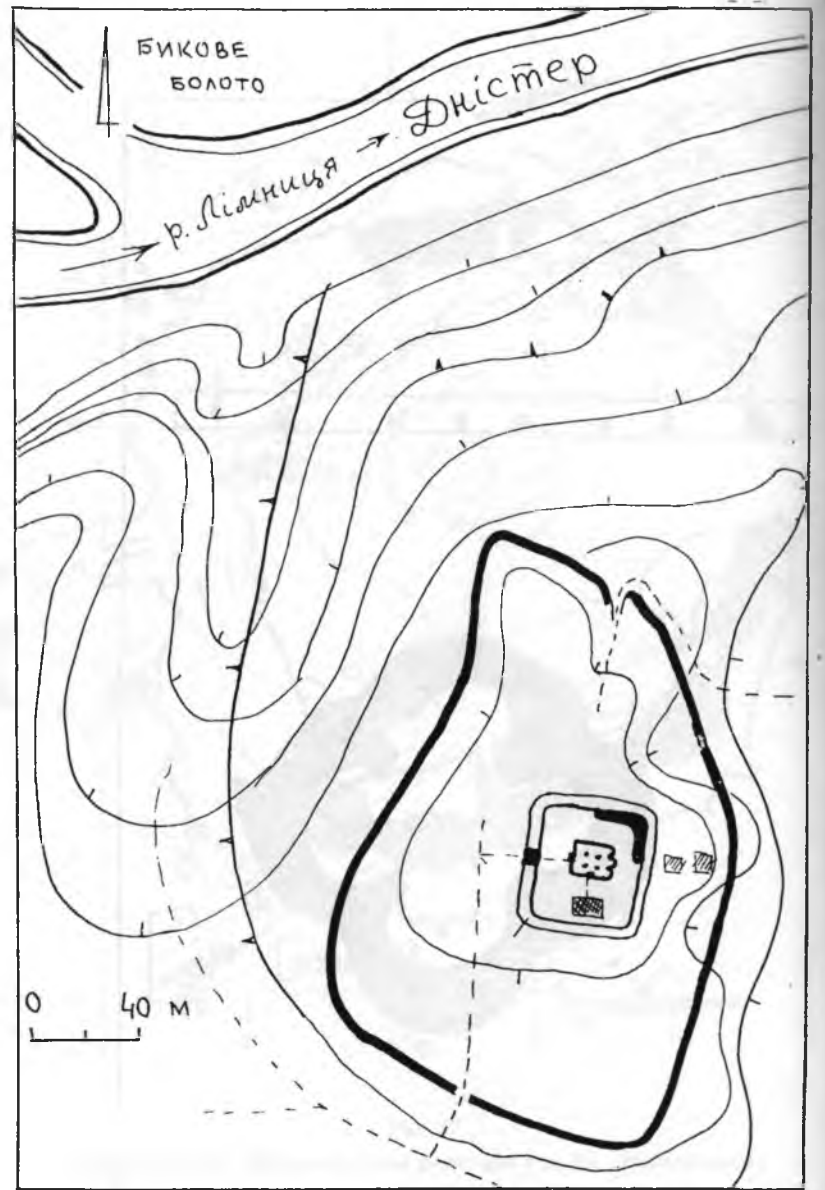
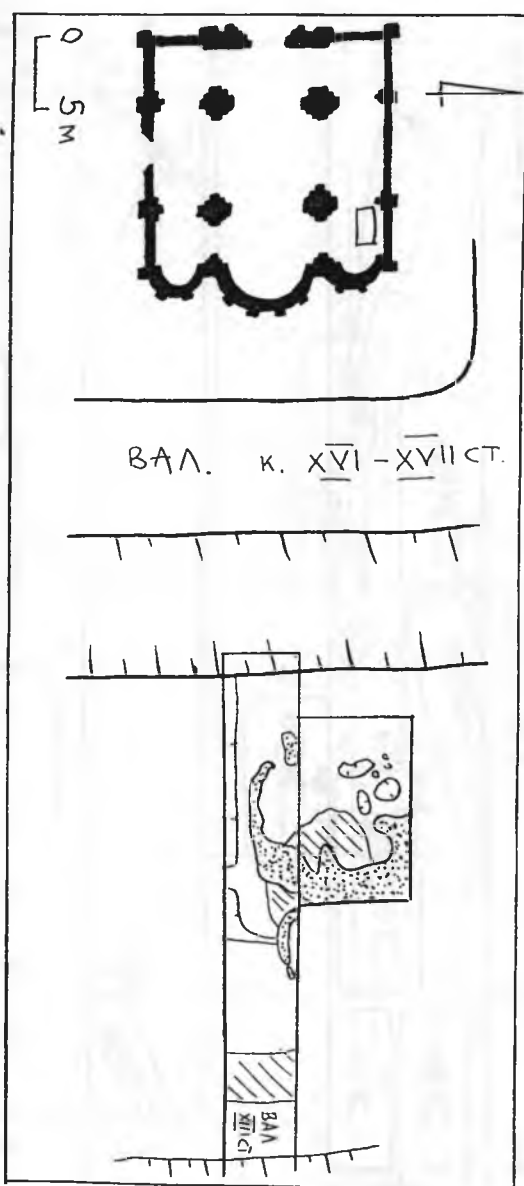

Рис.49
Давній Галич. Городище з церквою св. Пантелеймона в с. Шевченково.
Церковний комплекс XIII–XVIII ст.

Рис.49.1
Дослідження біля церкви св. Пантелеймона

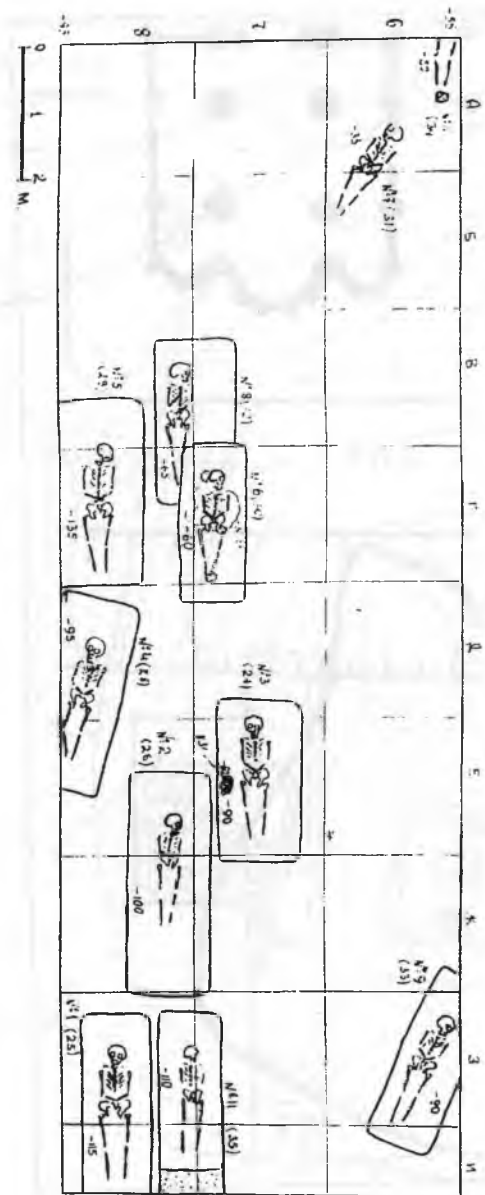
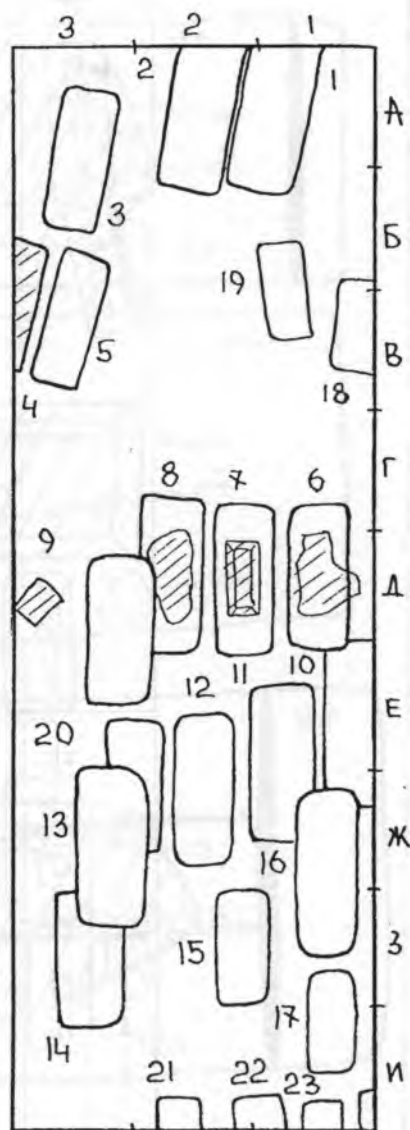
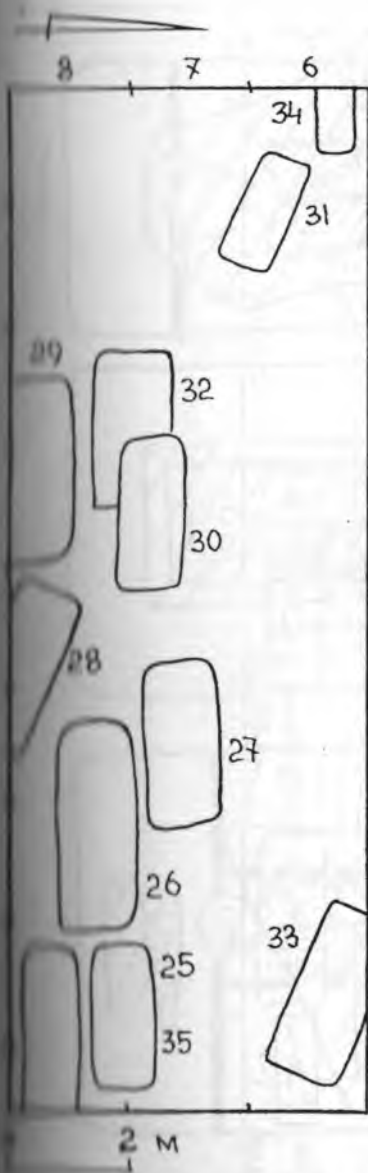
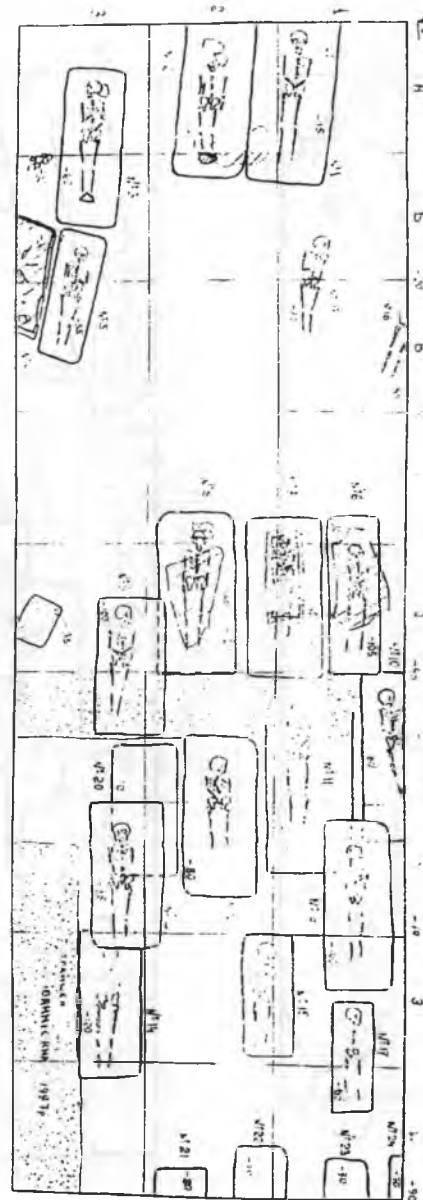

Рис.50
 Давній Галич. Церковний комплекс.
 Ур. Мнішський Сад (х. Гробиська). Розкоп I

Рис.50.1
Давній Галич. Церковний комплекс.
Ур. Мнішський Сад (х. Гробиська с. Залуква)

Рис.51
Давній Галич. Церковний комплекс.
Ур. Мнішський Сад (х. Гробиська). Розкоп 2

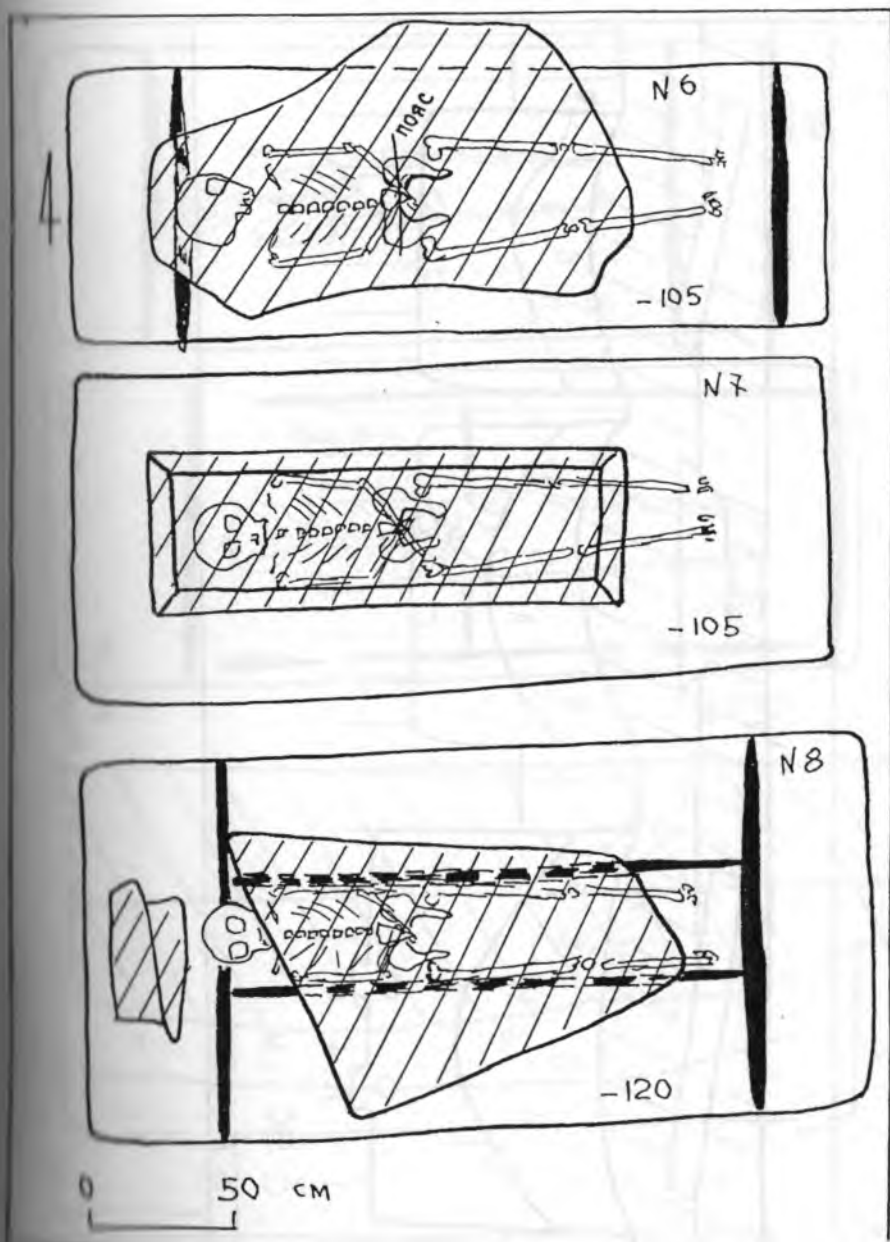
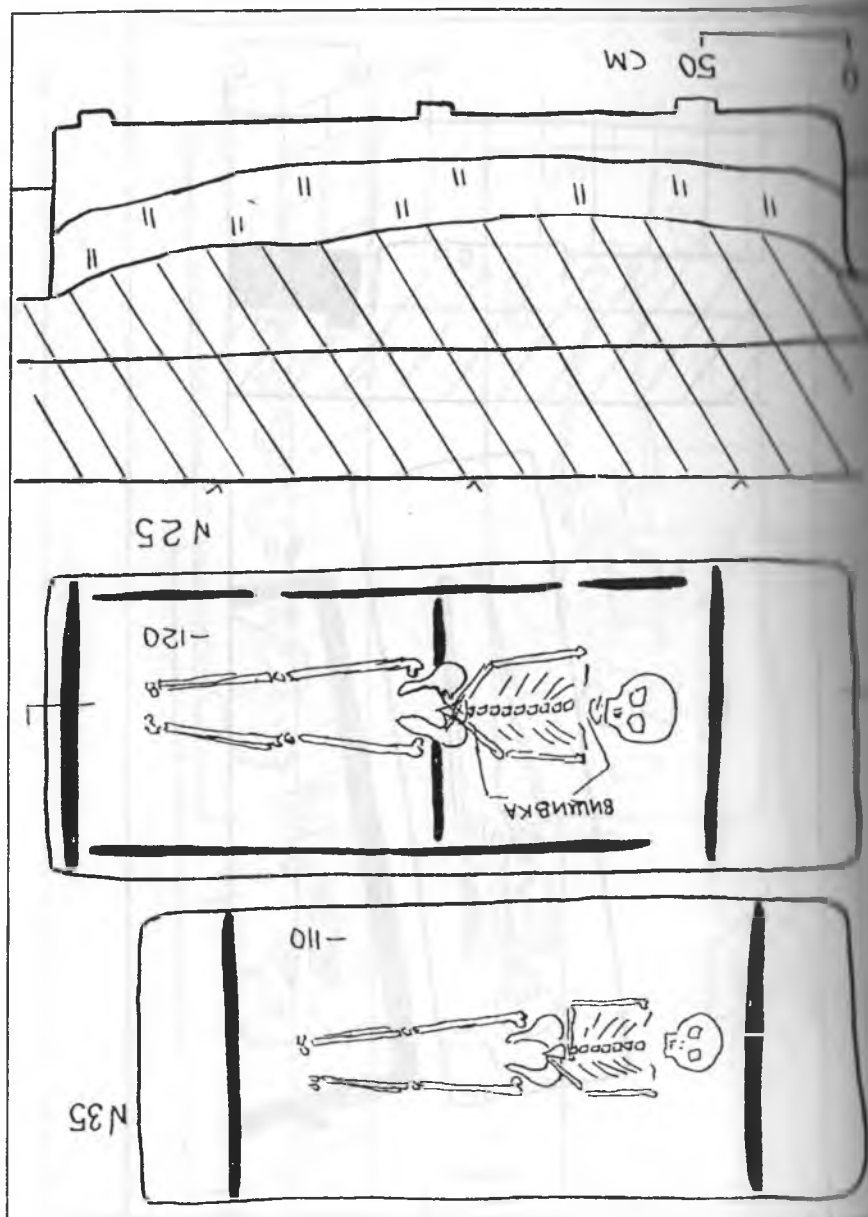

Рис.52
 Підлітлові поховання №6, 7, 8 в ур. Мнішський Сад

Рис. 54
Площадка №35, 25 в Минуськомы Сады
233

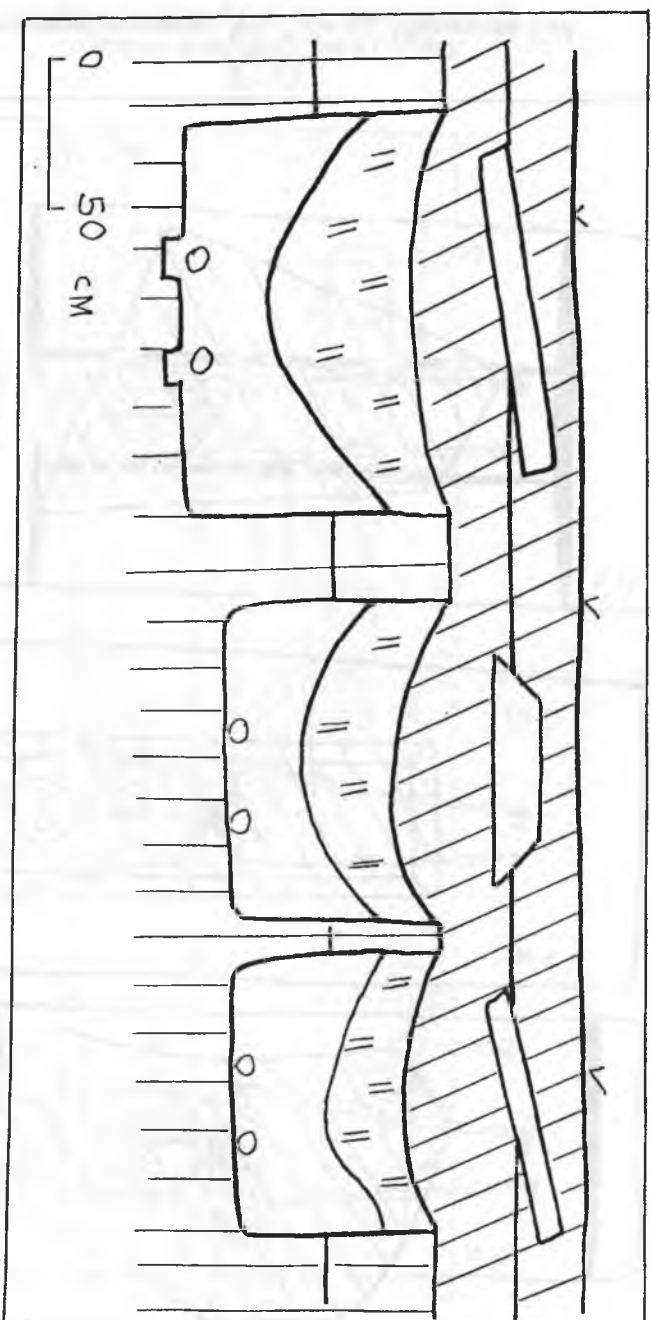

Рис. 53
Поховання № 6, 7, 9 в ур. Мішський Сад. Розрізи

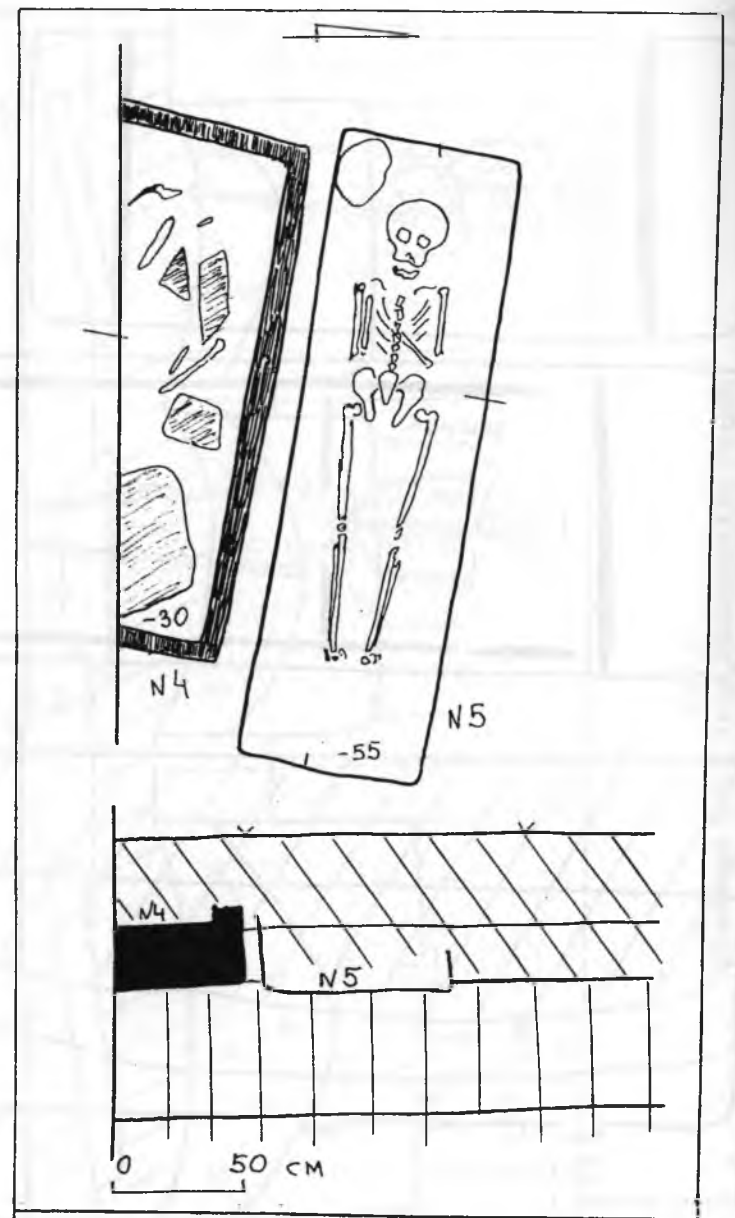

Рис.55
Поховання №4 (в кам'яному саркофазі), №5 в Мнішському Саду

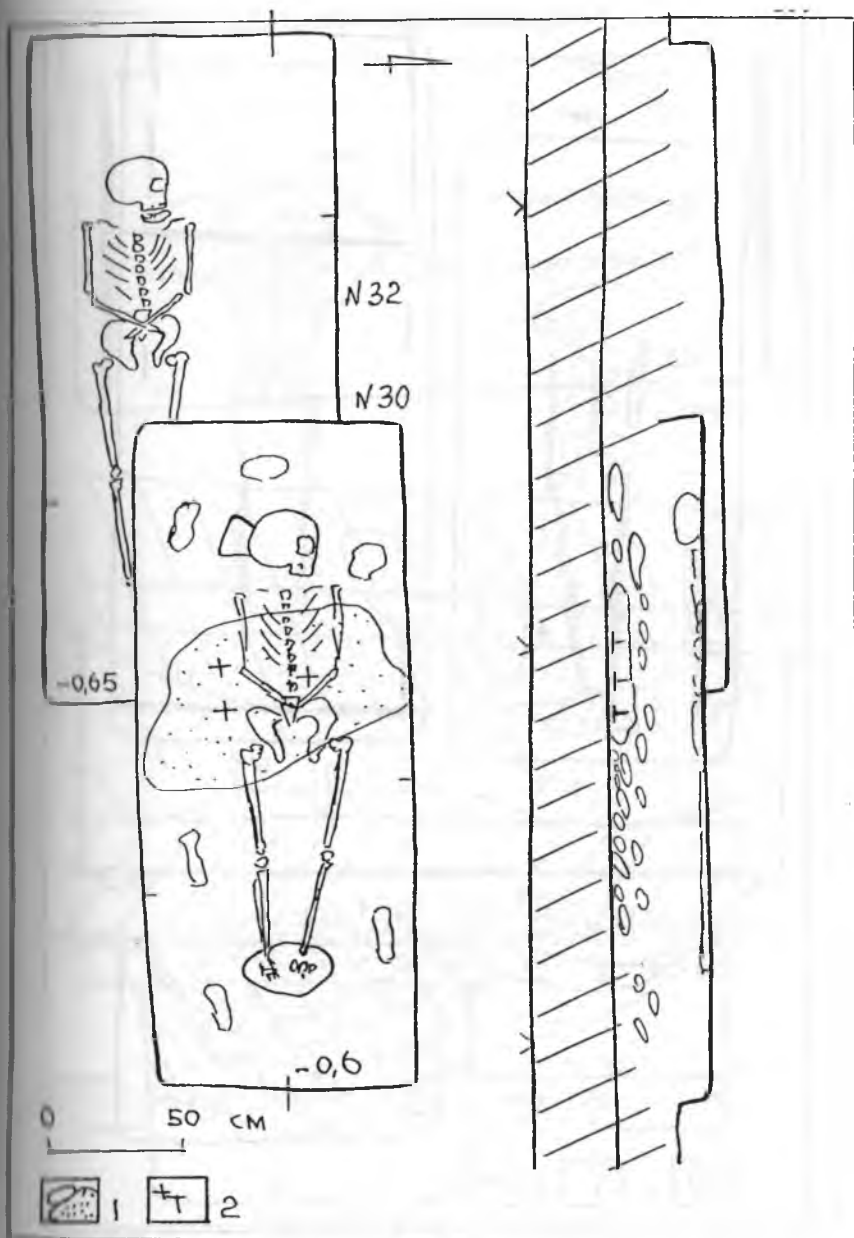

Рис.56

Поховання №32, 30 в Мнішському Саду: 1 - кам'яна вимостка; 2 - цвяхи

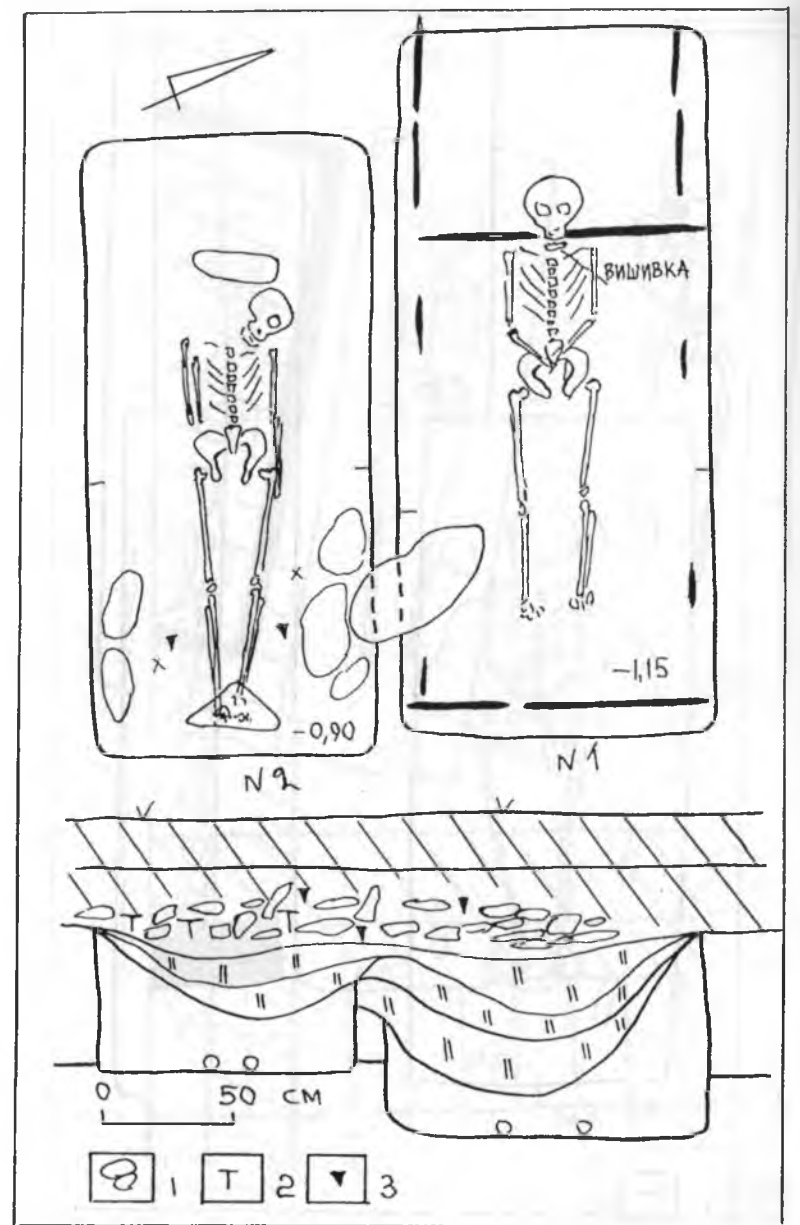

Рис.57

Поховання №1, 2 в Мніпському Саду: 1 - кам'яна вимостка; 2 - цвяхи; 3 - кераміка

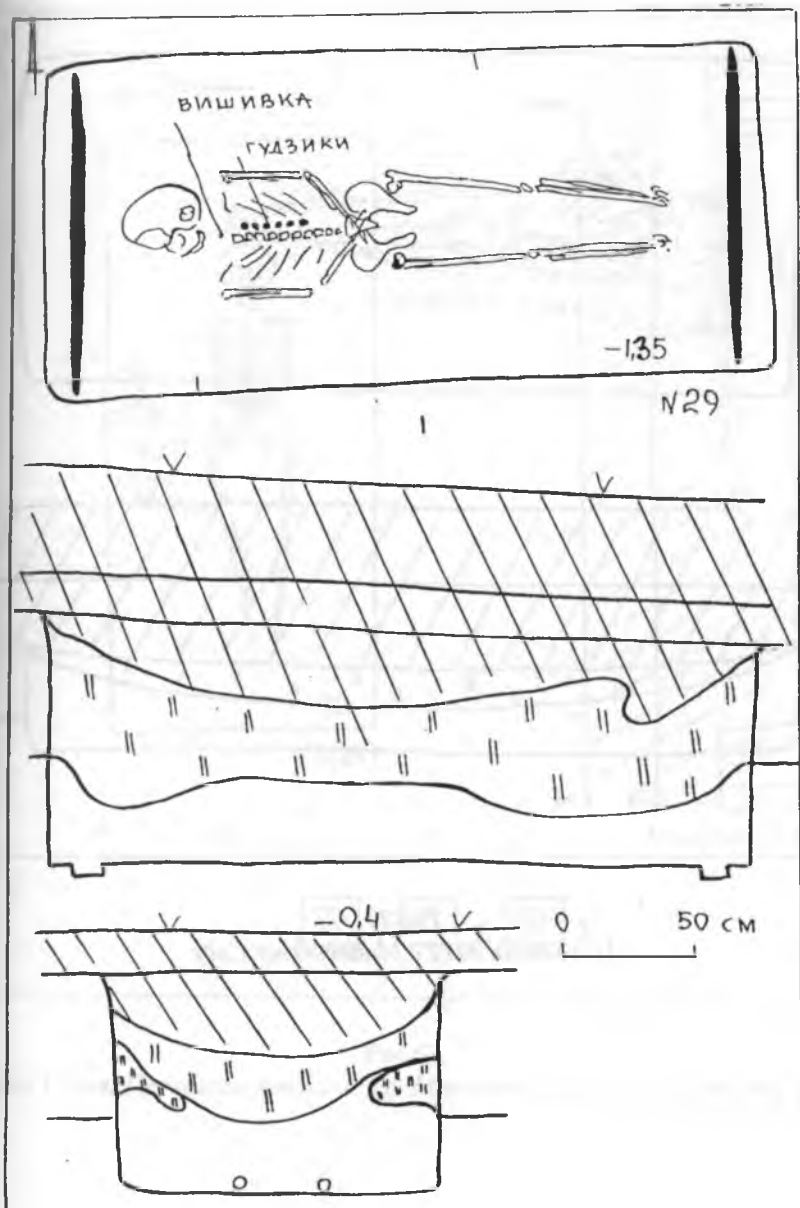

Рис.58
 Поховання №29 в Мнішському Саду

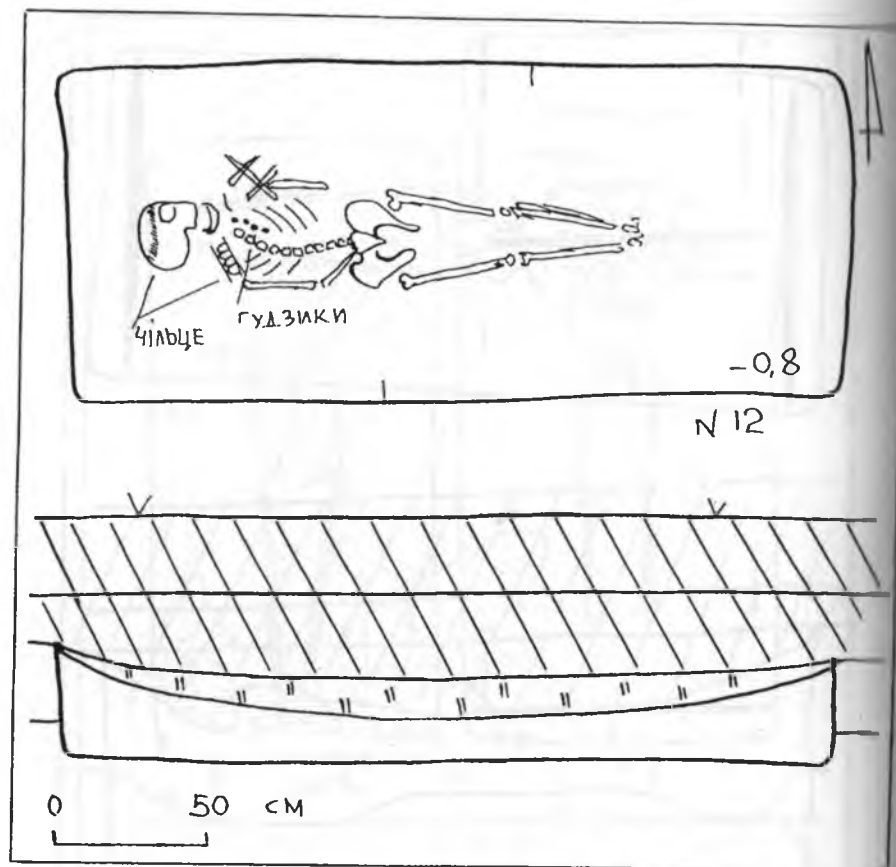

Рис.59
Поховання №12 в Мнішському Саду

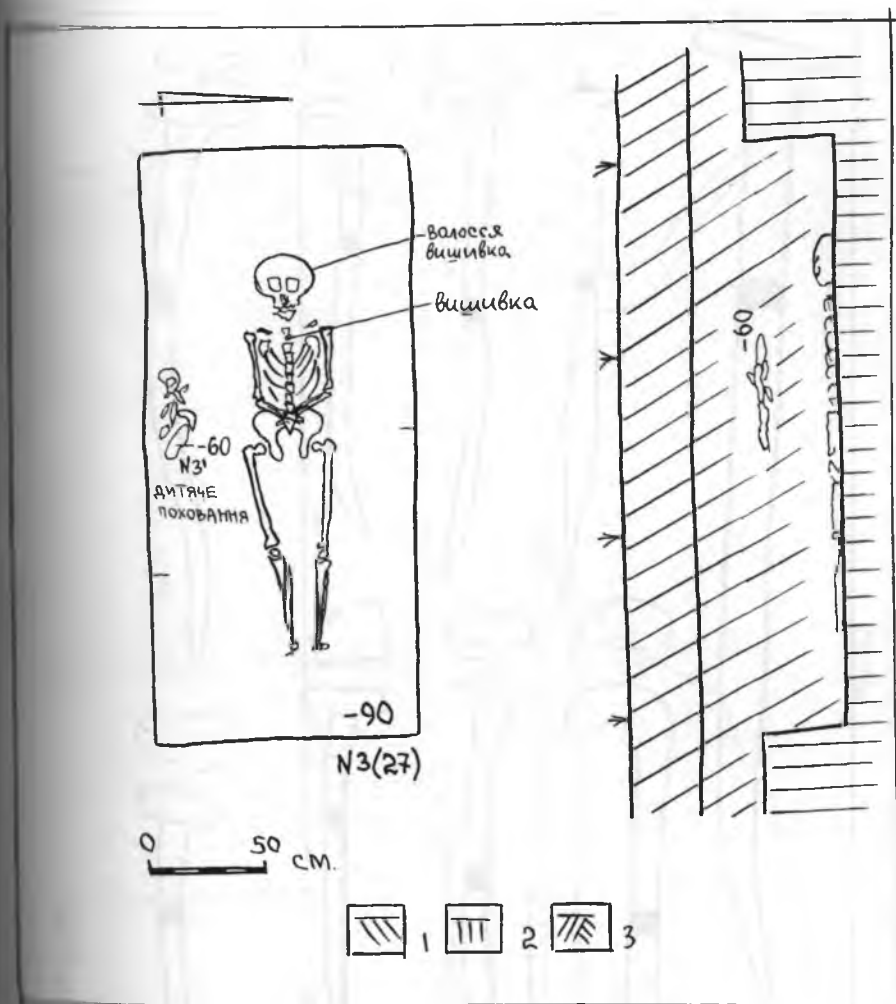

Рис.60

Галич. Церковний комплекс ур. Мнішський Сад. Поховання №3 (27)

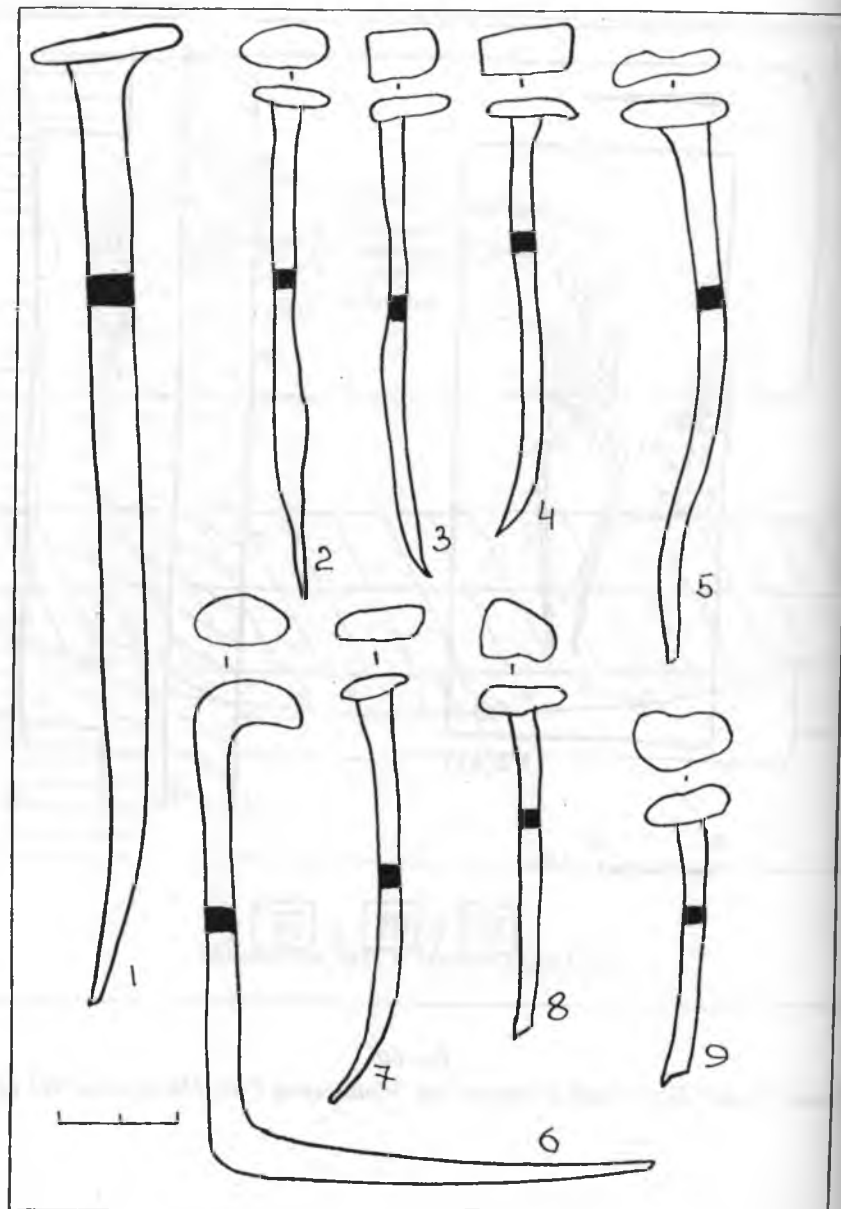

Рис.61
 Давній Галич. Церковний комплекс ур. Мнішський Сад. Залізні цвяхи з поховань

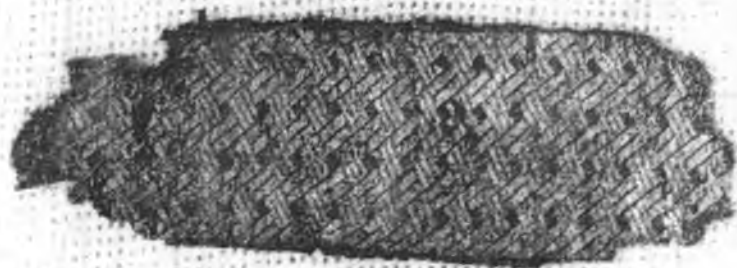

Рис. 62
Давній Галич. Мнішський Сад. Таблиця кераміки з поховань

Рис.62.1

Давній Галич. Мнішський Сад. Срібні (позолочені) пластинки від чільця

Рис.62.2

Давній Галич. Мнішський Сад. Фрагмент тканини. Вишивка золотом

Рис.62.3

Давній Галич. Мнішський Сад. Фрагмент пояса. Мідний дріт

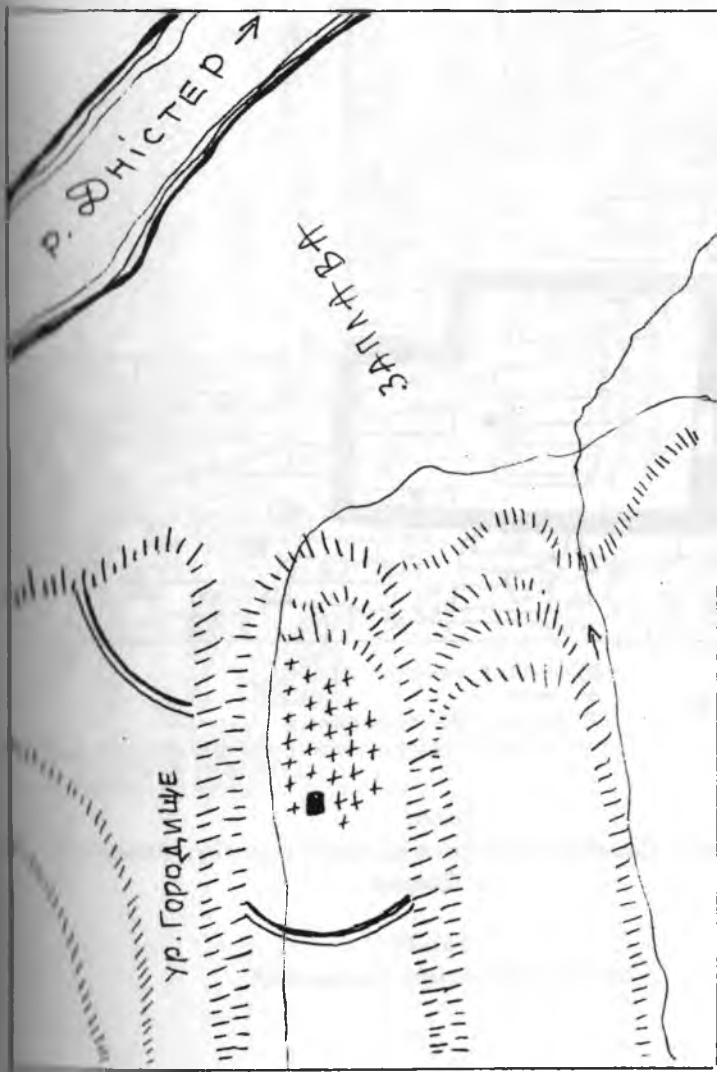

Рис. 63

Давній Галич. Пітрч. Городище Гора-Монастир

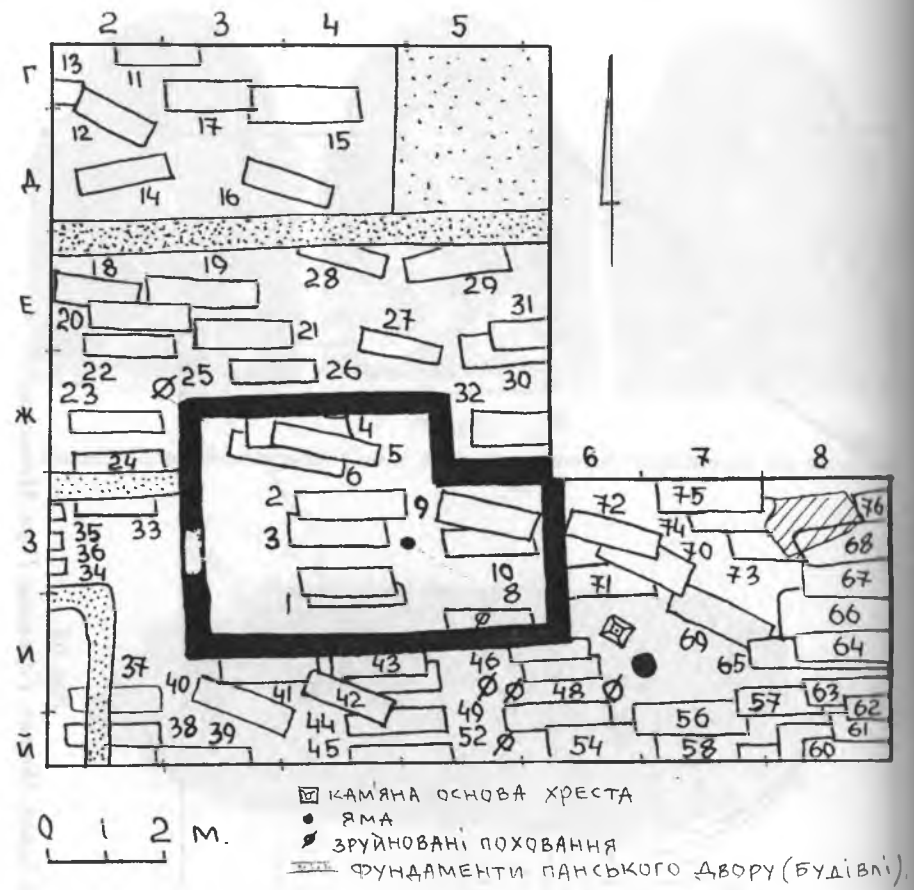
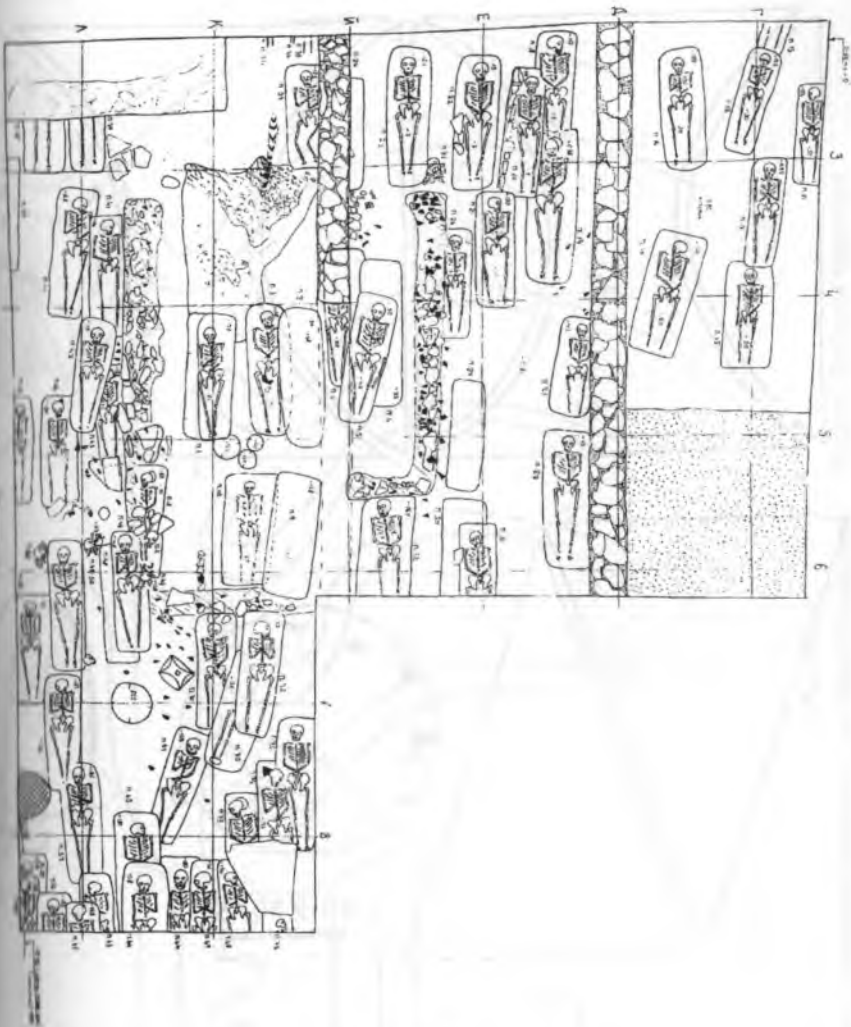

Рис.64
 Дослідження кладовища біля церкви-каплички в ур. Гора-Монастир
 в с. Пітрич

Рис.64.1
Пітрицький церковний комплекс

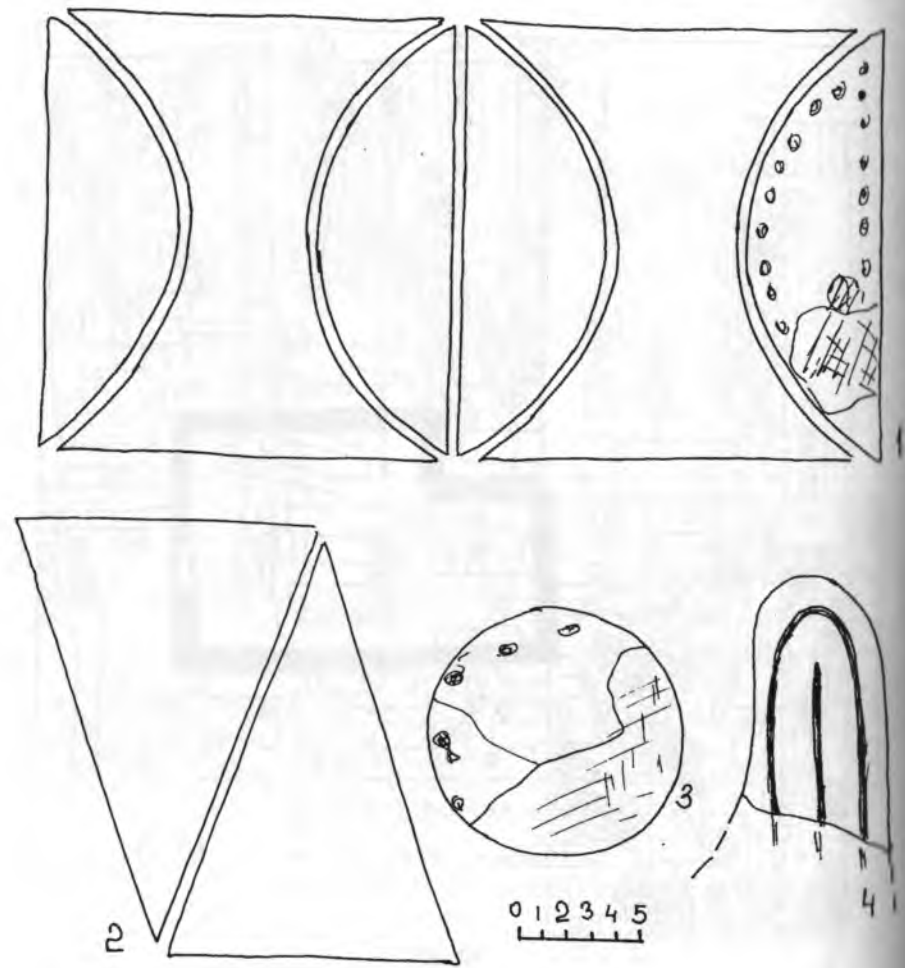
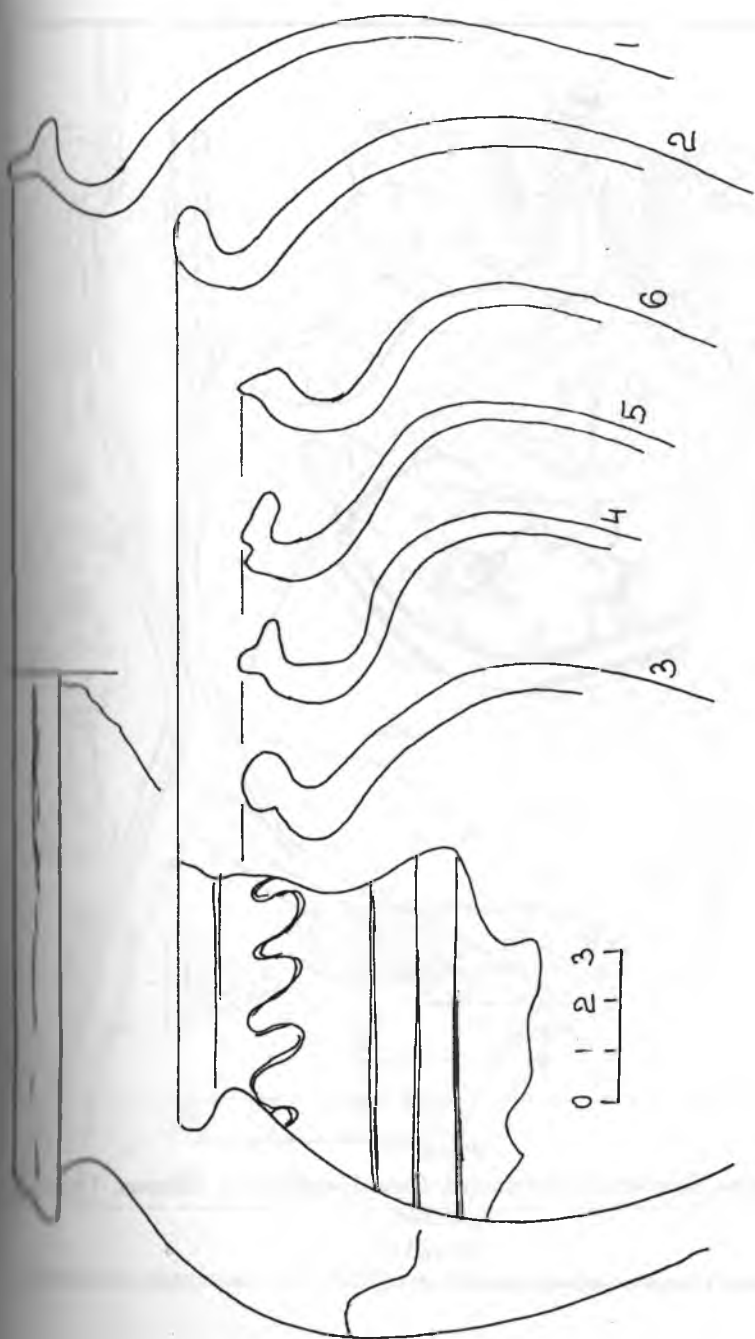

Рис.65.
 Давній Галич. Церковний комплекс. Ур. Гора-Монастир с. Пітрич. Таблиці
 керамічних плиток з підлоги церкви

247

Рис. 66
Давній Галич. Церковний комплекс ур. Гора-Монастир с. Пітрич. Таблиця кераміки

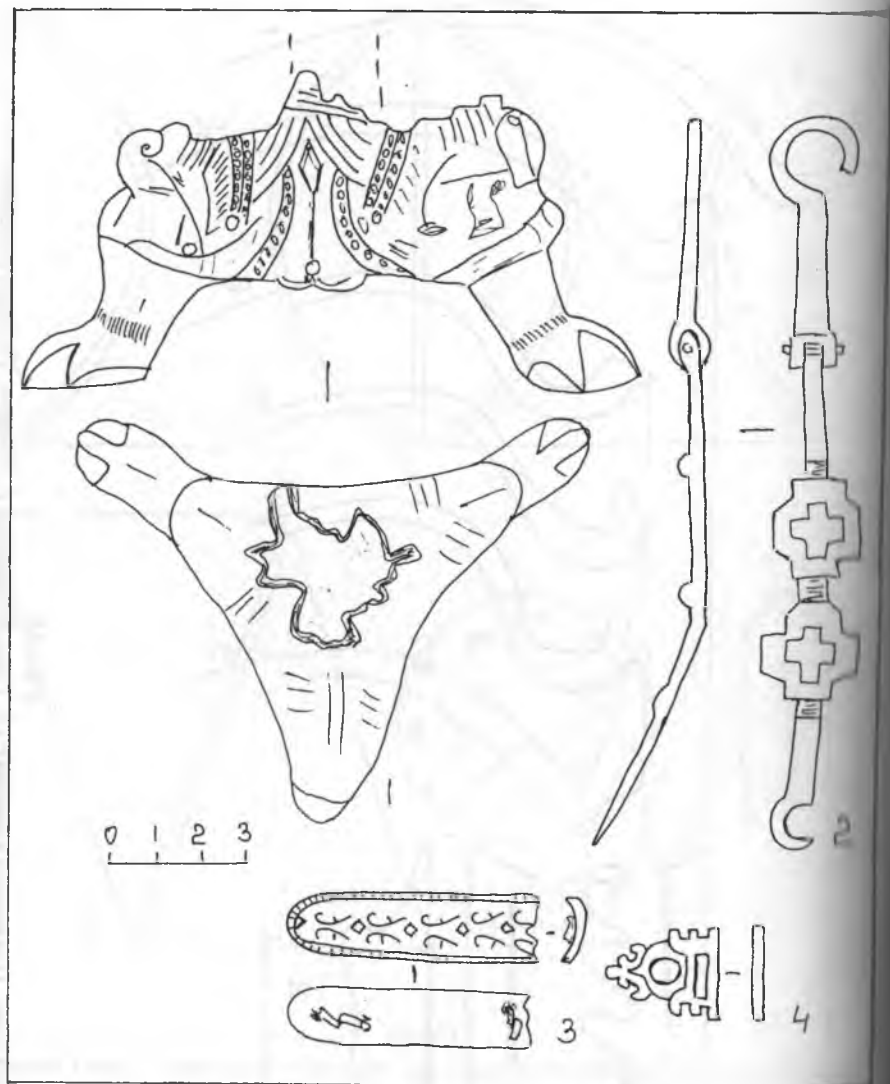

Рис.67
 Давній Галич. Церковний комплекс ур. Гора-Монастир х. Пітрич. Таблиця знахідок

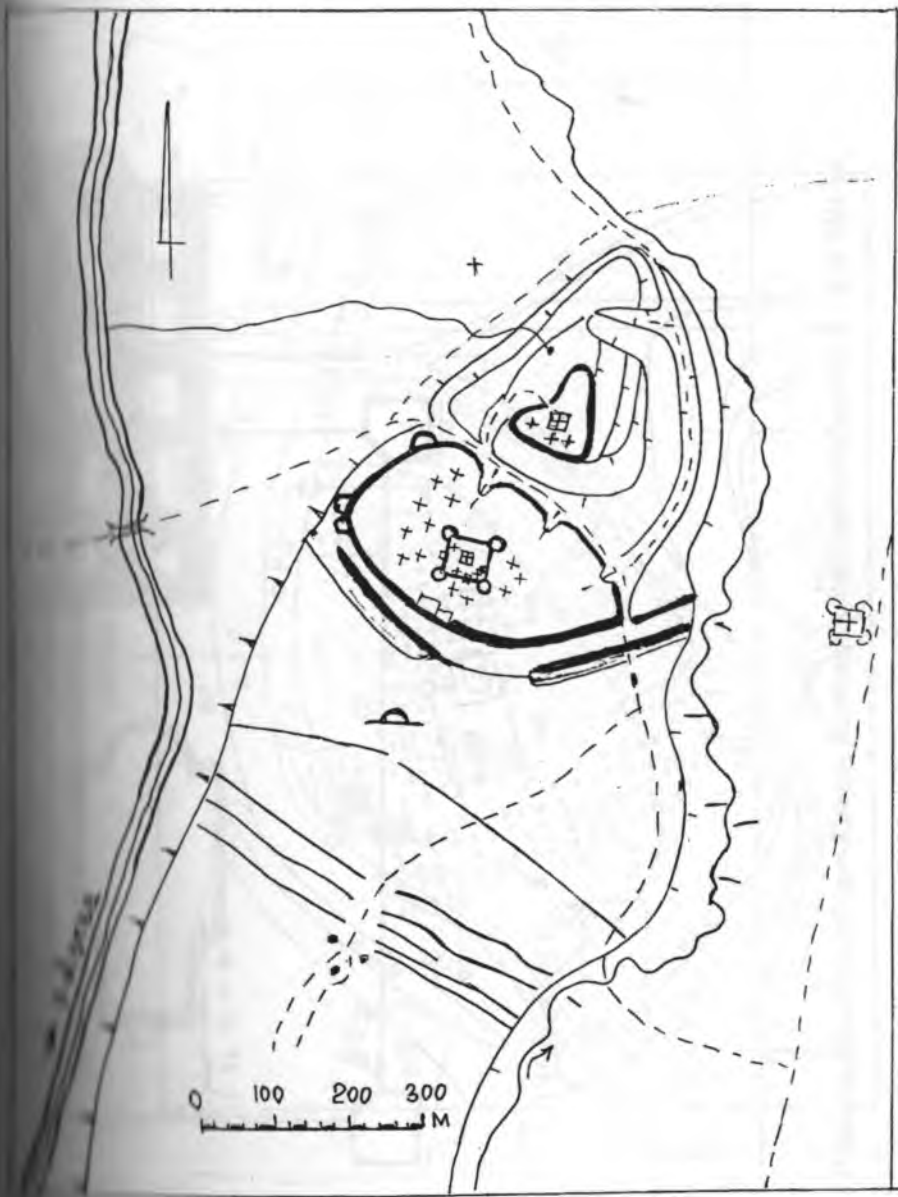

Рис.68

Висоцьке городище. XIII-XVII ст. Пізньосередньовічний Галич-Кринос

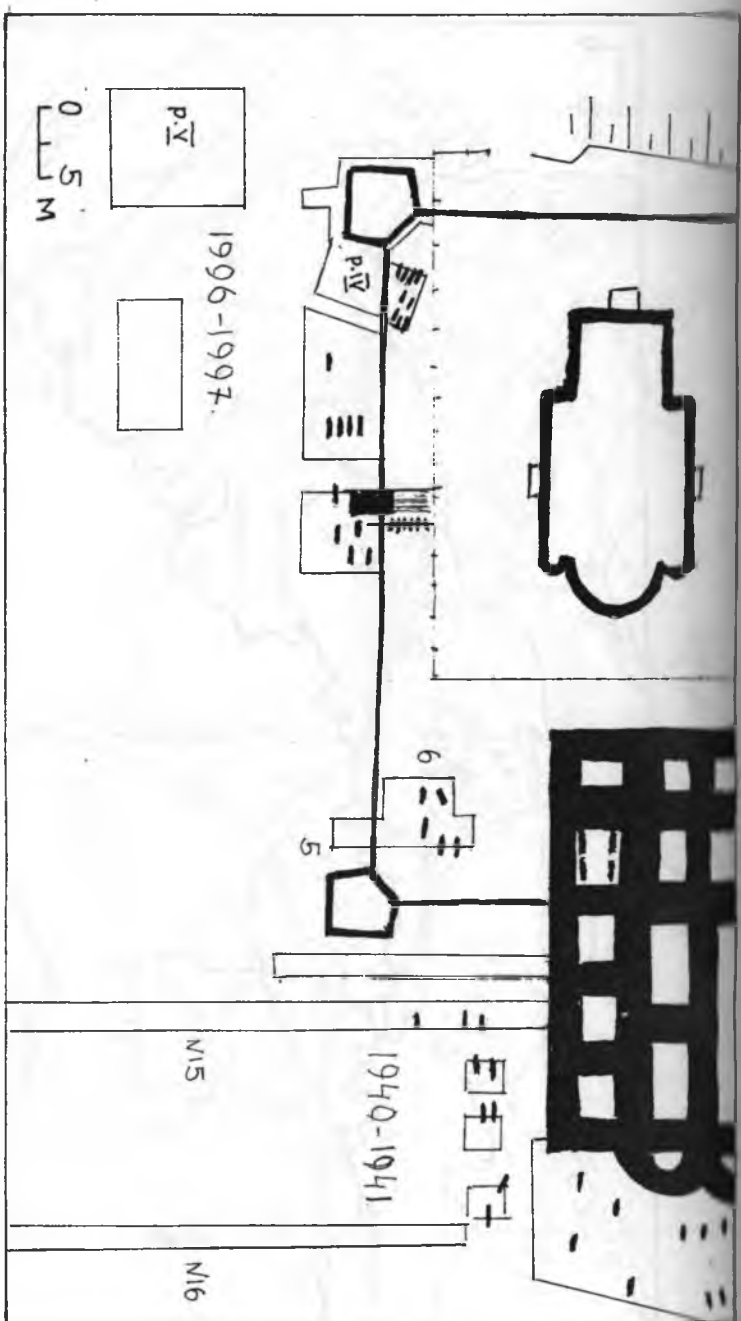

Рис. 70
Півносередньовісний Галич-Крилов. Кладовище біля Успенської церкви XVII-XVIII ст.

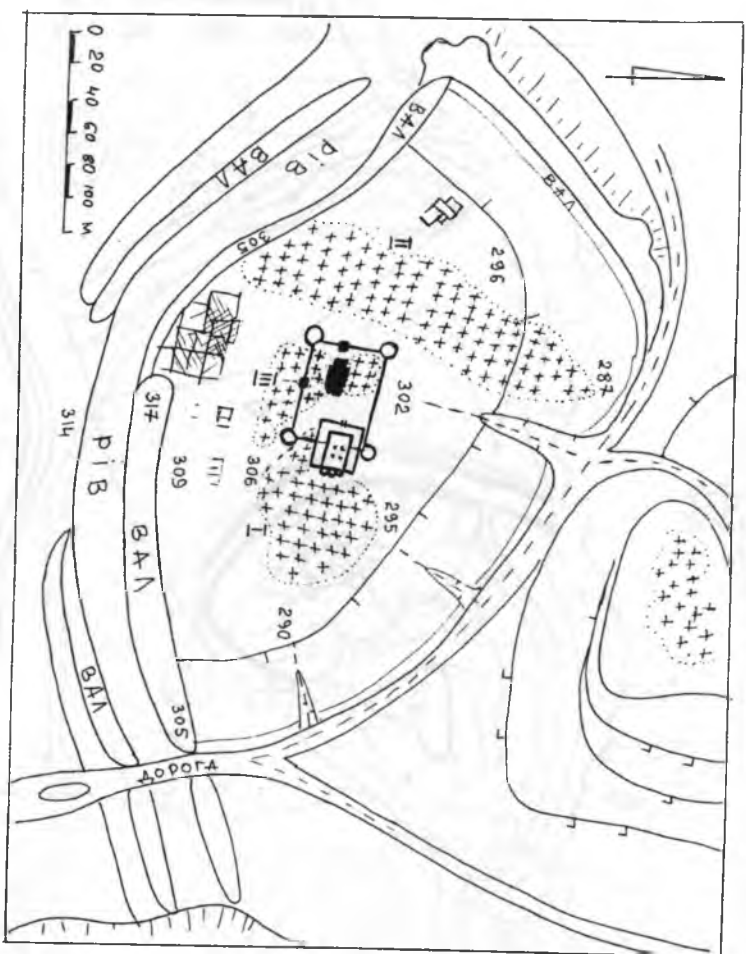

Рис. 69

Дачині Тамуч-Крунос нїснооцрединециниї. Кадосица XIV-XVII см.:

1 - кадооцица XII-XIV см., а нїнице XVIII-початок XIX см.;

2 - кадооцица XV-XVI см.; 3 - кадооцица XVII см.

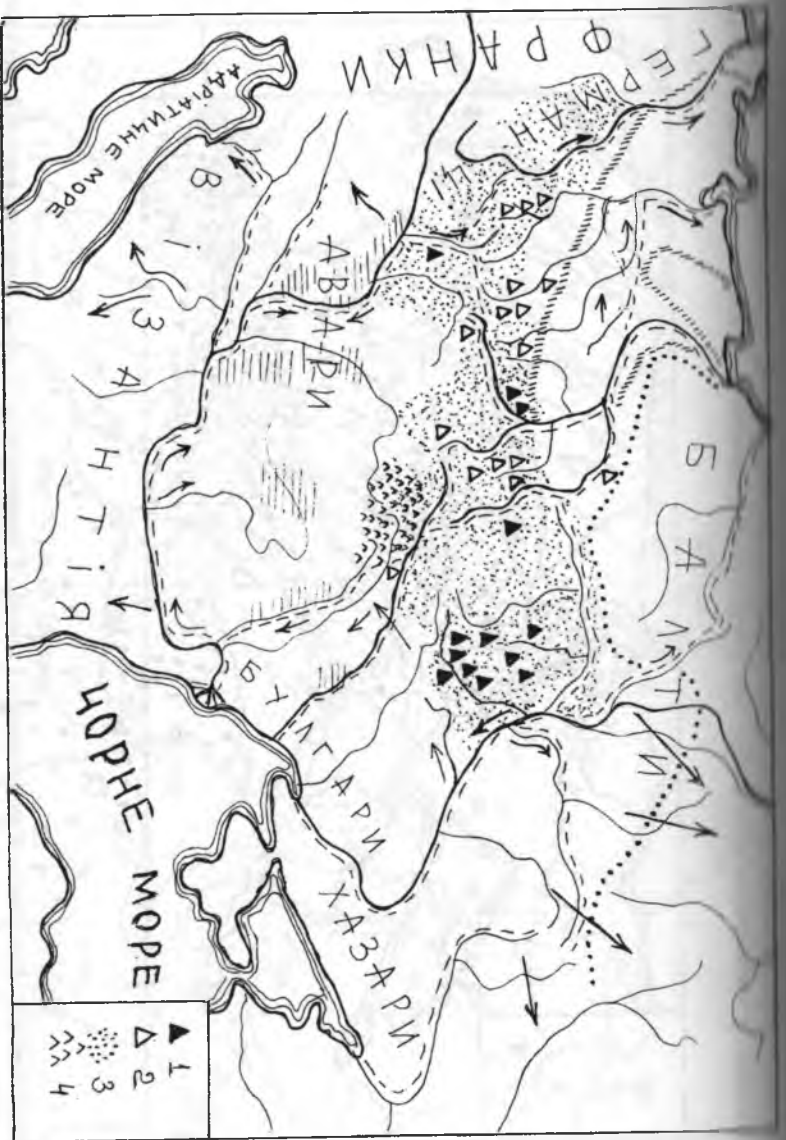

Рис. 72

Кургани могильники з кремацією в Центрально-Східній Європі V-VIII ст.: 1 - некрополі VI-VII ст.; 2 - некрополі VII-VIII ст. 3 - Празько-корчакська культура; 4 - культура карпатських курганів II-V ст.

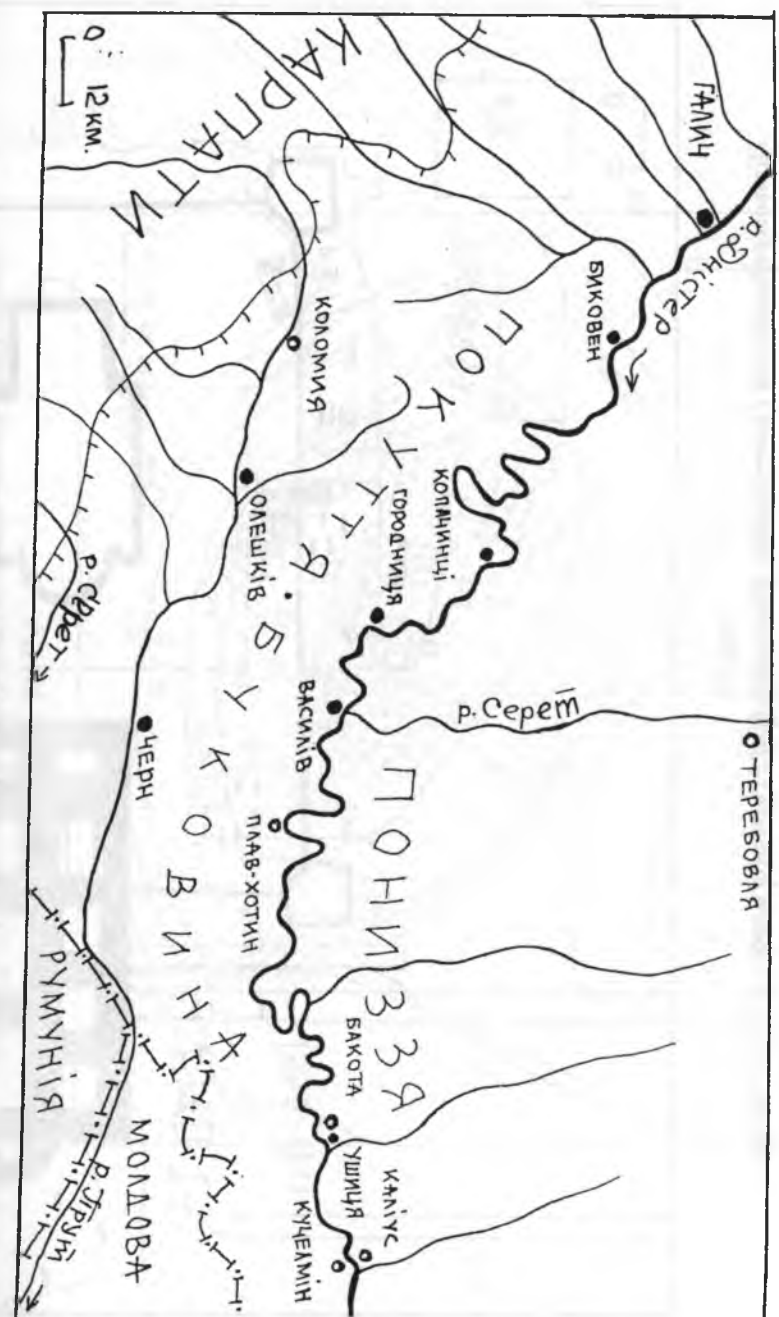

Рис. 71

Дашнооруські міста Галицько-Буковинського Прикарпаття (Малі Галицької землі)

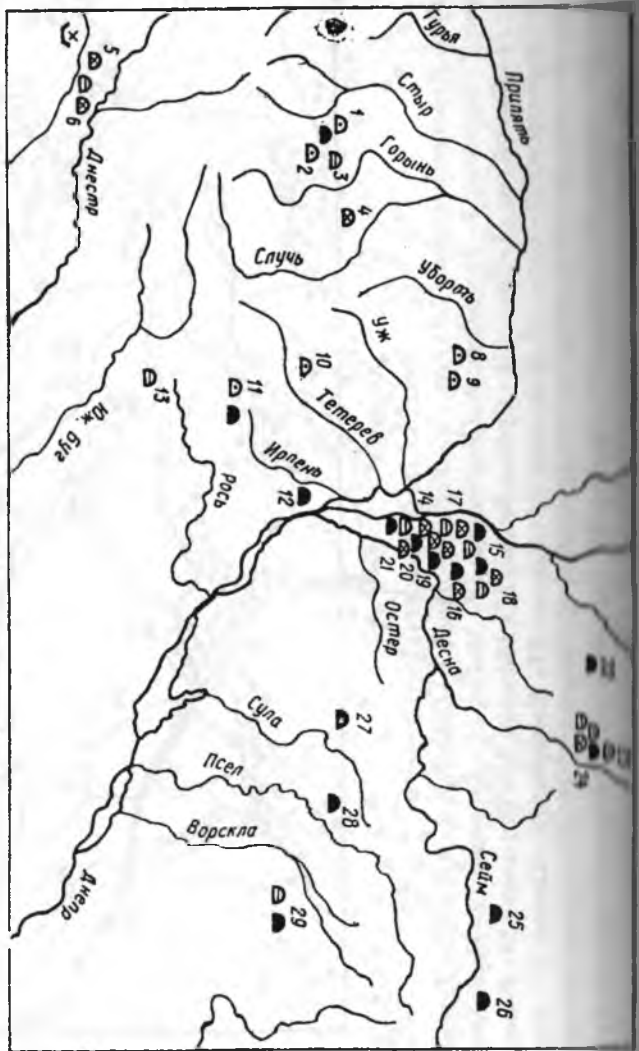

Рис. 74 (за О. Маченю)

Київська Ручь. Курзани некрополі X ст.: 1 - Пересотинця; 2 - Белес; 3 - Карпишівка; 4 - Гододів; 5 - Горішні Шершці; 6 - Черпівка; 7 - Рясно; 8 - Речуця; 9 - Овруч; 10 - Житомір; 11 - Буково, 12 - Кітє; 13 - Саска, 14 - Либєч;
 15 - Кітє; 16 - Селєс; 17 - Перєсєсє; 18 - Табасєсє; 19 - Чернітє; 20 - Гушино; 21 - Шєстєсєсє; 22 - Лєсєсє;
 23 - Радєсєсє; 24 - Кєсєсєсє, 25 - Лєсєсє; 26 - Лєбєсєсє; 27 - Гєсєсєсє; 28 - Камісєсє; 29 - Горбєсєсє; а - трьєсєсєсєсєсє на
 стороні; б - трьєсєсєсєсєсє на мїсїї поховань; в - трьєсєсєсєсєсє на стороні

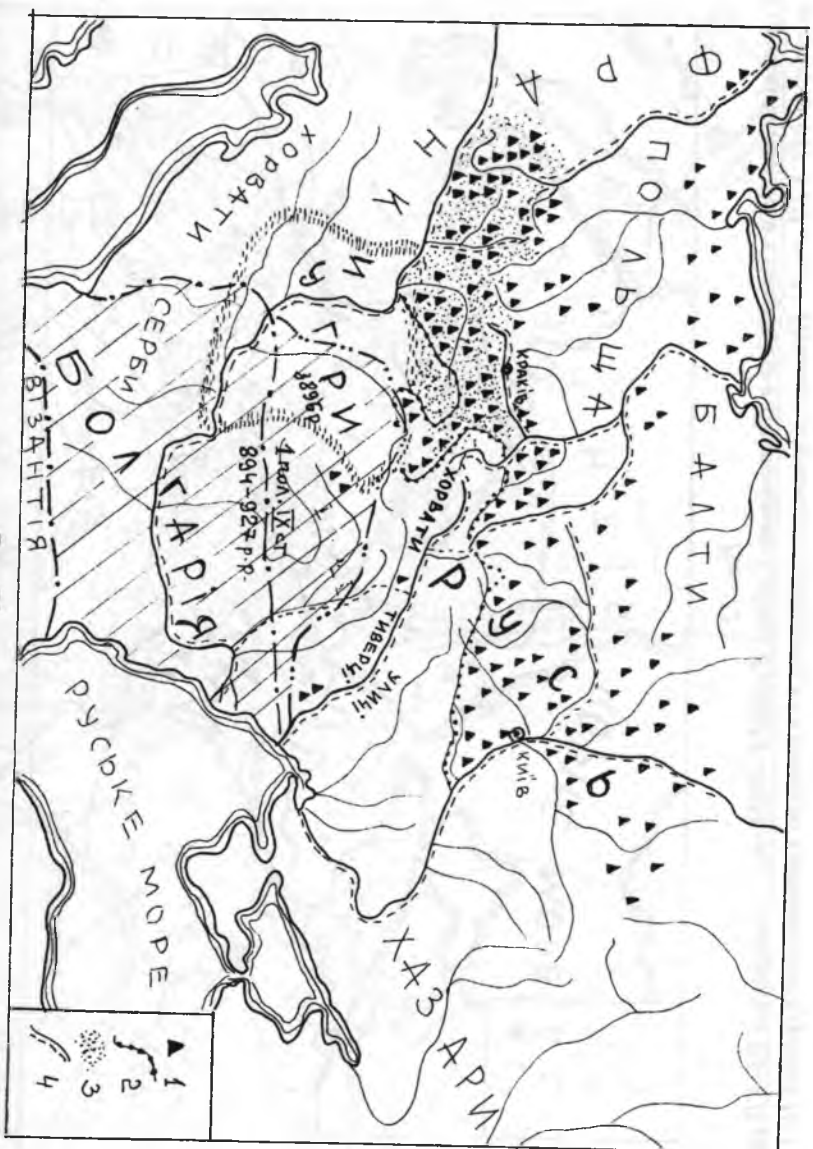

Рис. 73

Кургани мезолітики з кремачією в Центральній Європі VIII—X ст.: 1 - кургани мезолітики; 2 - меделна межа
 історичної області; 3 - Велика Моріція; 4 - річка Тисза

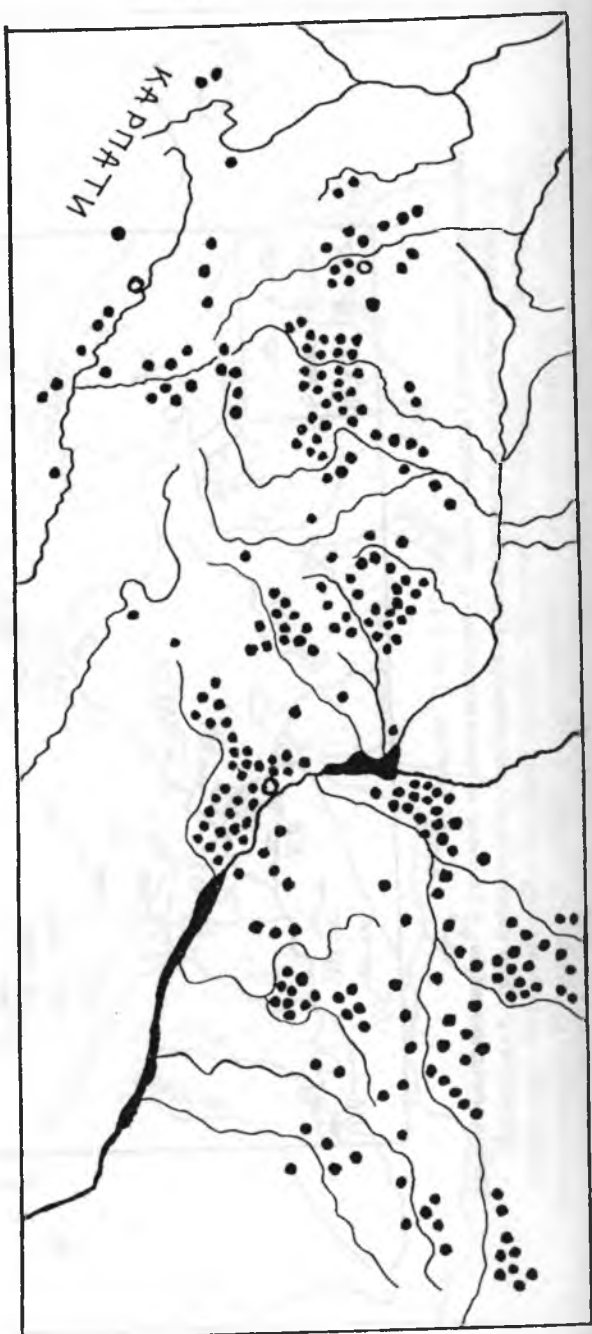

Рис. 75.2

Карта курганных некрополей на Кисево-русвских землях IX–XII ст. (за О. Моцяго)

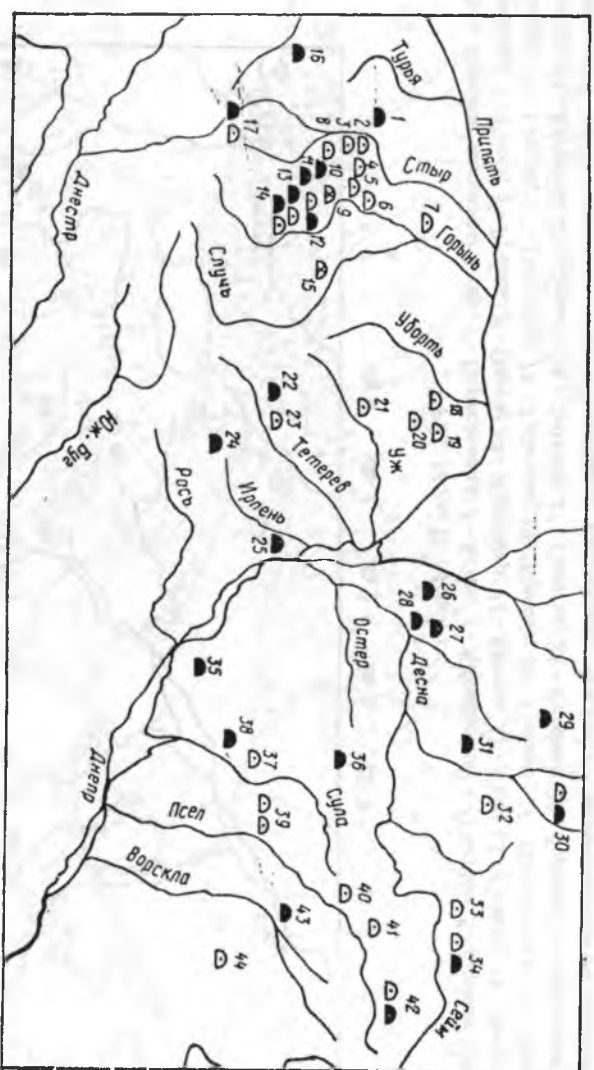

Рис. 75.1 (за О. Мокцею)

- Київська Русь. Курганні некрополі X–XI ст. : 1 - Усичі; 2 - Луцк; 3 - Піддубці; 4 - Крупи; 5 - Теремне;
 6 - Берестинці; 7 - Городище; 8 - Торговиця; 9 - Острозькець; 10 - Мокре, 11 - Луцк; 12 - Пересолциця;
 13 - Берег; 14 - Басів Кут; 15 - Збуг; 16 - Судова Витина; 17 - Підгорці; 18 - Норинськ; 19 - Речиця;
 20 - Норинці; 21 - Коростень; 22 - Букки; 23 - Житомир; 24 - Бикове; 25 - Кипасово; 26 - Кірово; 27 - Товстоліс;
 28 - Чернізія; 29 - Радієво; 30 - Каетуш; 31 - Фортостовичі; 32 - Вороніж; 33 - Голубітка-Студинка;
 34 - Липно; 35 - Ленхаво; 36 - Липове; 37 - Сестин; 38 - Тарасівка; 39 - Каміні; 40 - Зелений Гай;
 41 - Білгород-Хмельницький; 42 - Гроси; 43 - Навалі; 44 - Грошець.

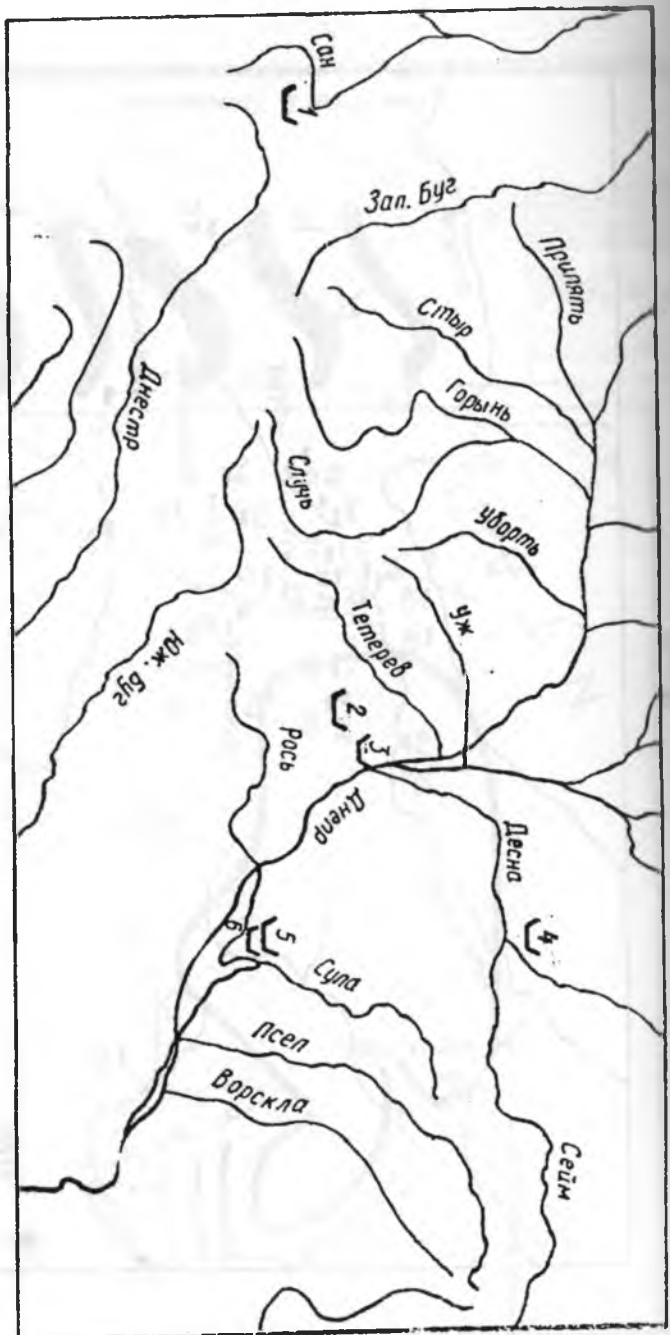

Рис. 75.4 (за О. Моця)

Київська Русь. Грунтової некрополі X-XI ст.: 1 - Печерська; 2 - Белгородка; 3 - Київ; 4 - Березанка;
5 - Жовтине; 6 - Войська Гребля

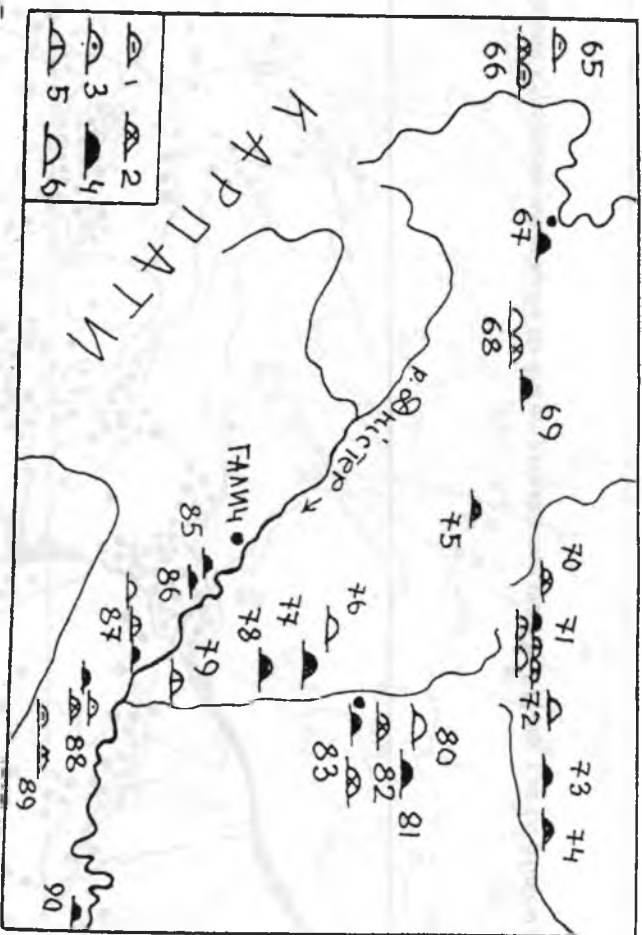

Рис. 75,3 (за О. Морец)

Підкупчасті мохованні в Галицькій землі: 1 - мушкетарства на скелях; 2 - мушкетарства на мисі;

3 - мушкетарства на зорозині; 4 - мушкетарства в підкупчастих ямах; 5 - кенотар;

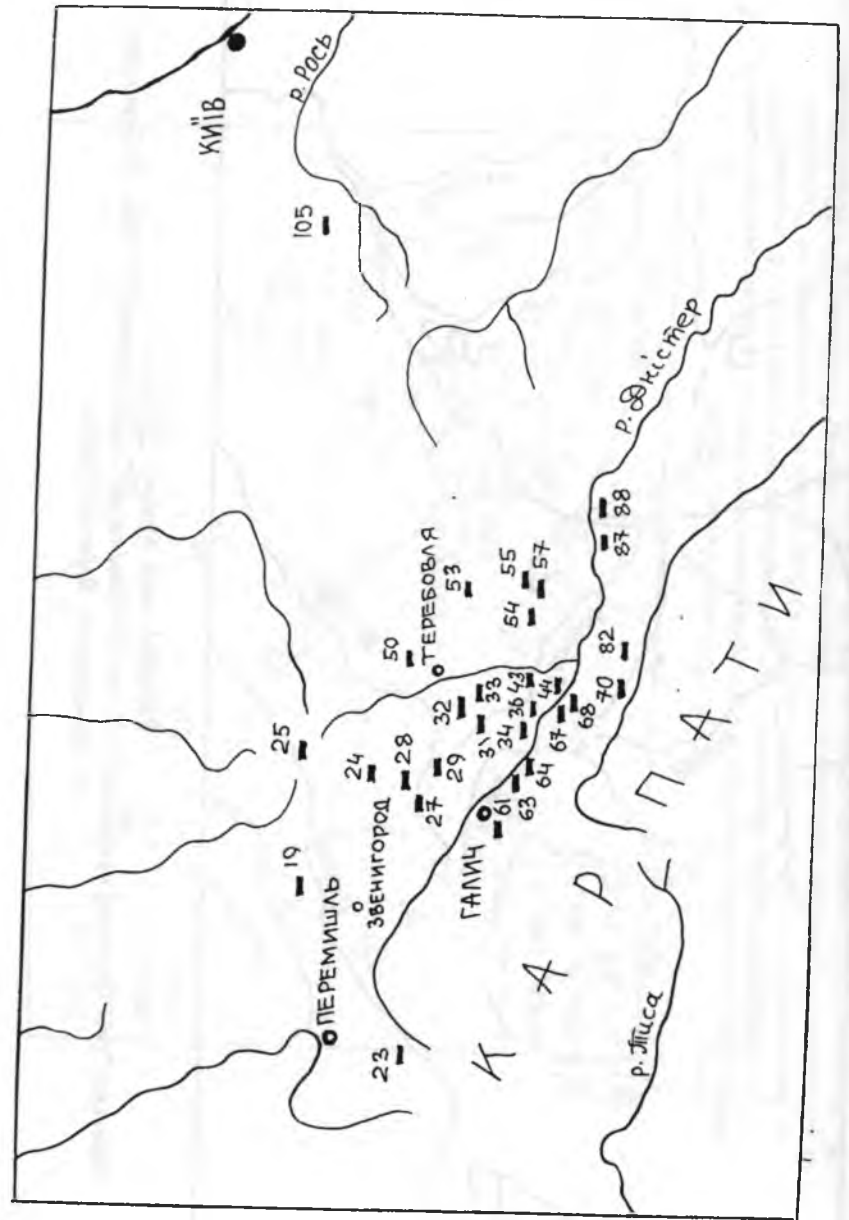
6 - неуставачені; 65 - Чорнопік; 66 - Тренча; 67 - Сьодоа Баури; 68 - Кам'яніть; 69 - Заснузород;

70 - Носочік; 71 - Підпір (Пісечок); 72 - Шинканос; 73 - Бруні; 74 - Сьпач; 75 - Бенка Пачча;

76 - Носочік; 77 - Пичітска; 78 - Жубород; 79 - Зенітні Гаті; 80 - Тосенар; 81 - Чепеніт Пускати;

82 - Підзайчук; 83 - Сечені; 84 - Сколе; 85 - Жисачі; 86 - Хомисур; 87 - Гоборчук; 88 - Гопіані Шепіачі;

89 - Чигачі; 90 - Іскричівка

260

Рис. 76
Карта підліттових поховань на підкарпатській землі (за О. Моголю)

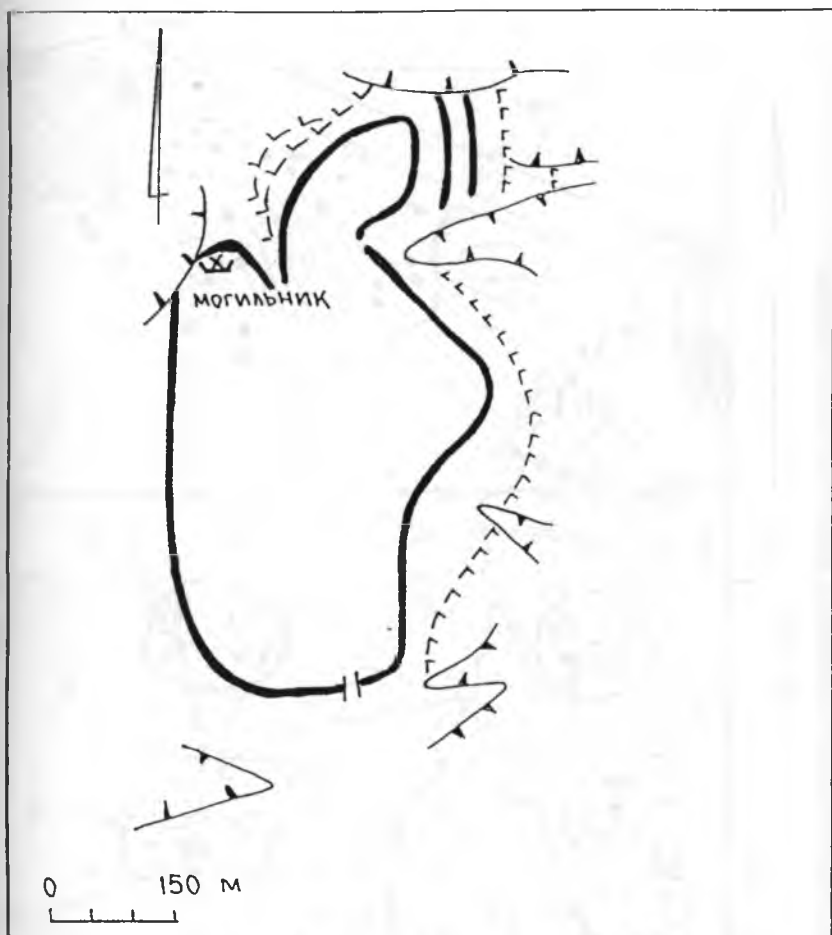
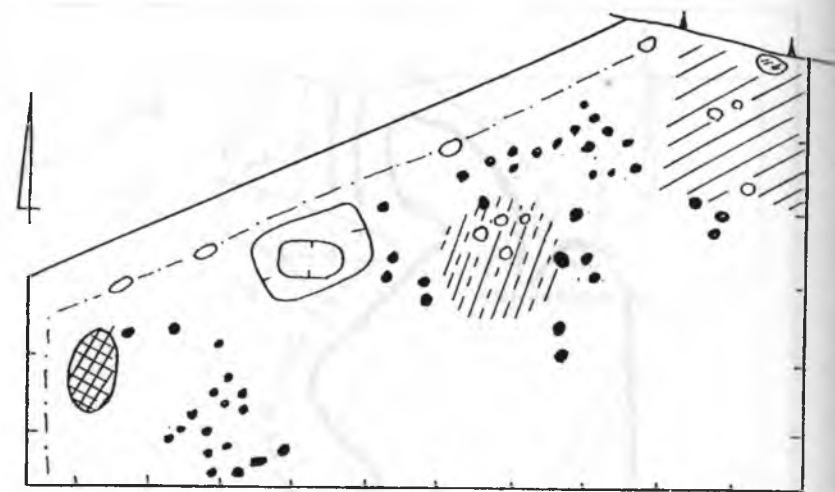

Рис.77 (за Б. Тимощуком)
Городище Ревно 1А (ІХ ст.) з тілопальним ґрунтовим могильником

0 2 м

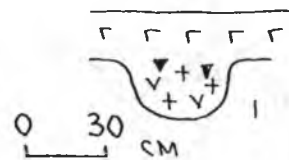
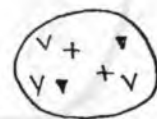
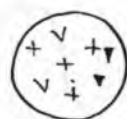

Рис. 78

Дослідження Ревнянського ґрунтового тілопального могильника
(за Б. Тимощуком)

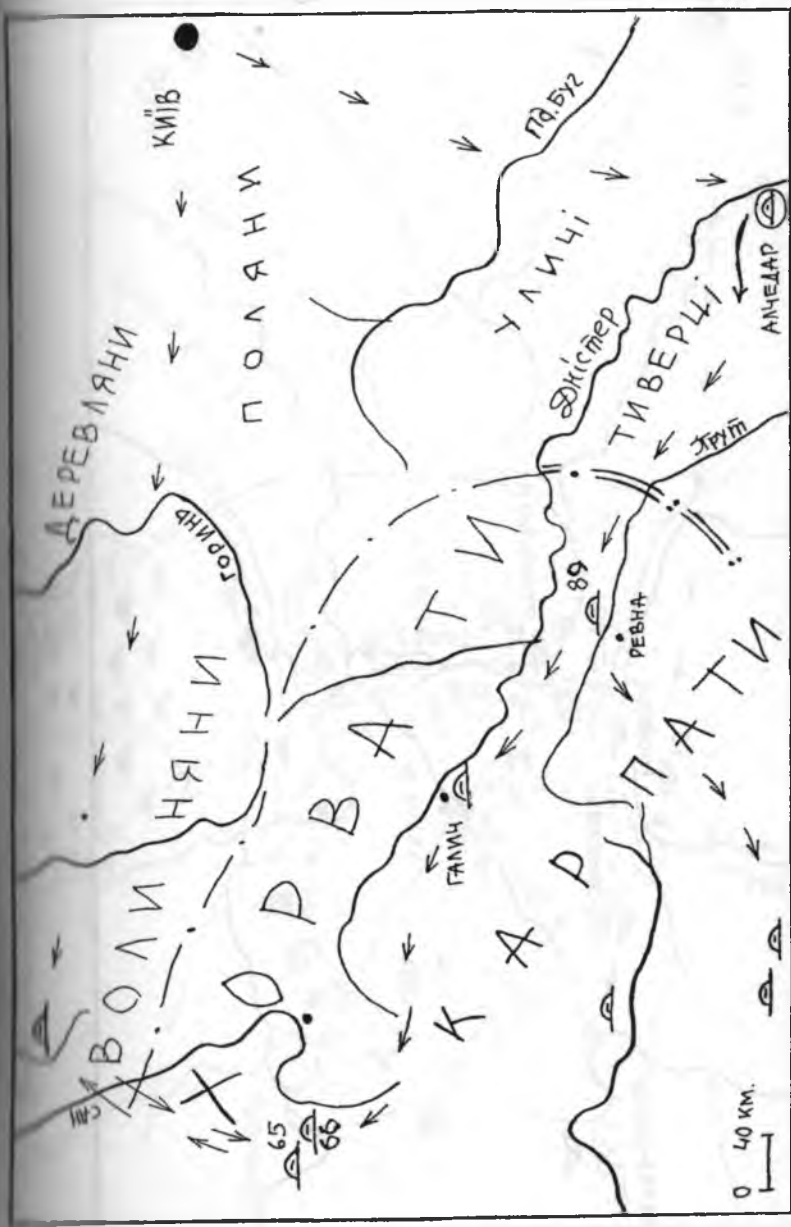

Рис. 79

Перший етап одержавлення хорватських земель київськими князями

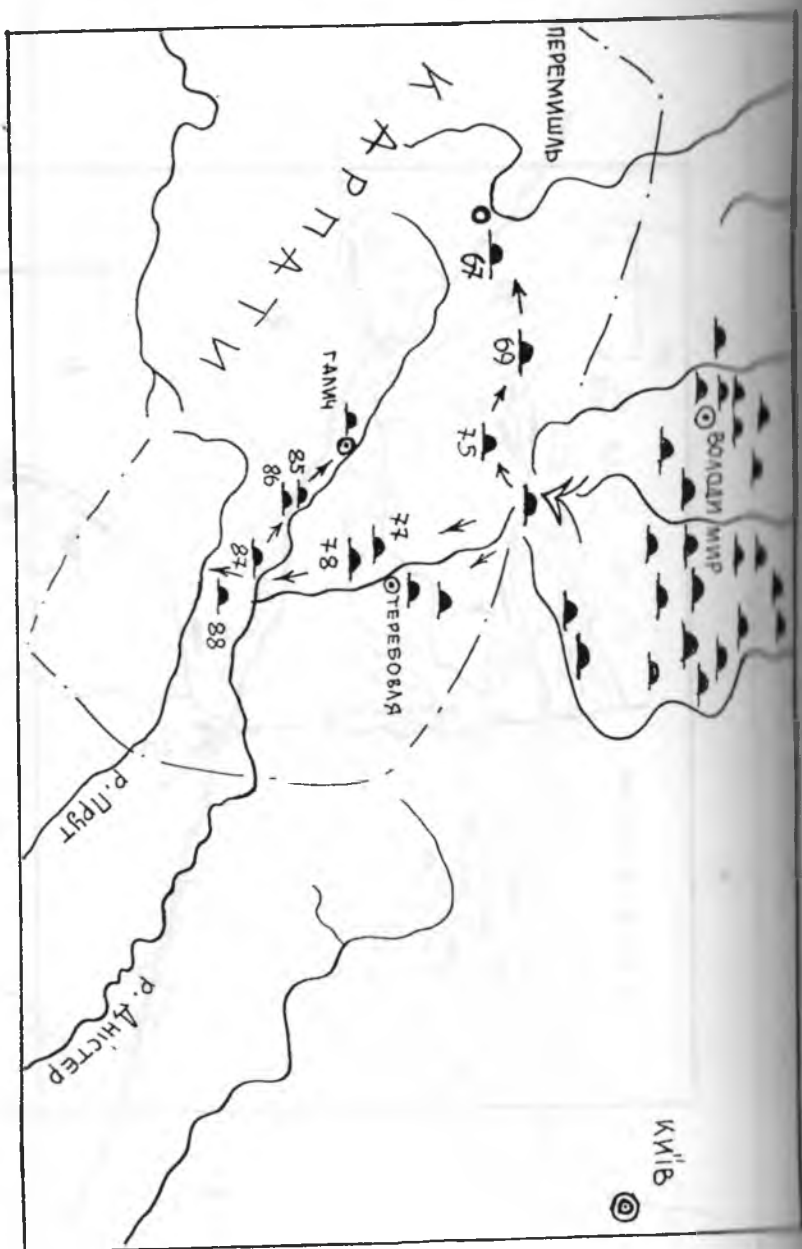

Рис. 81

Третій етап одержавлення (внутрішнього) хорватських (залицьких) земель (кінець XI–XII ст.)

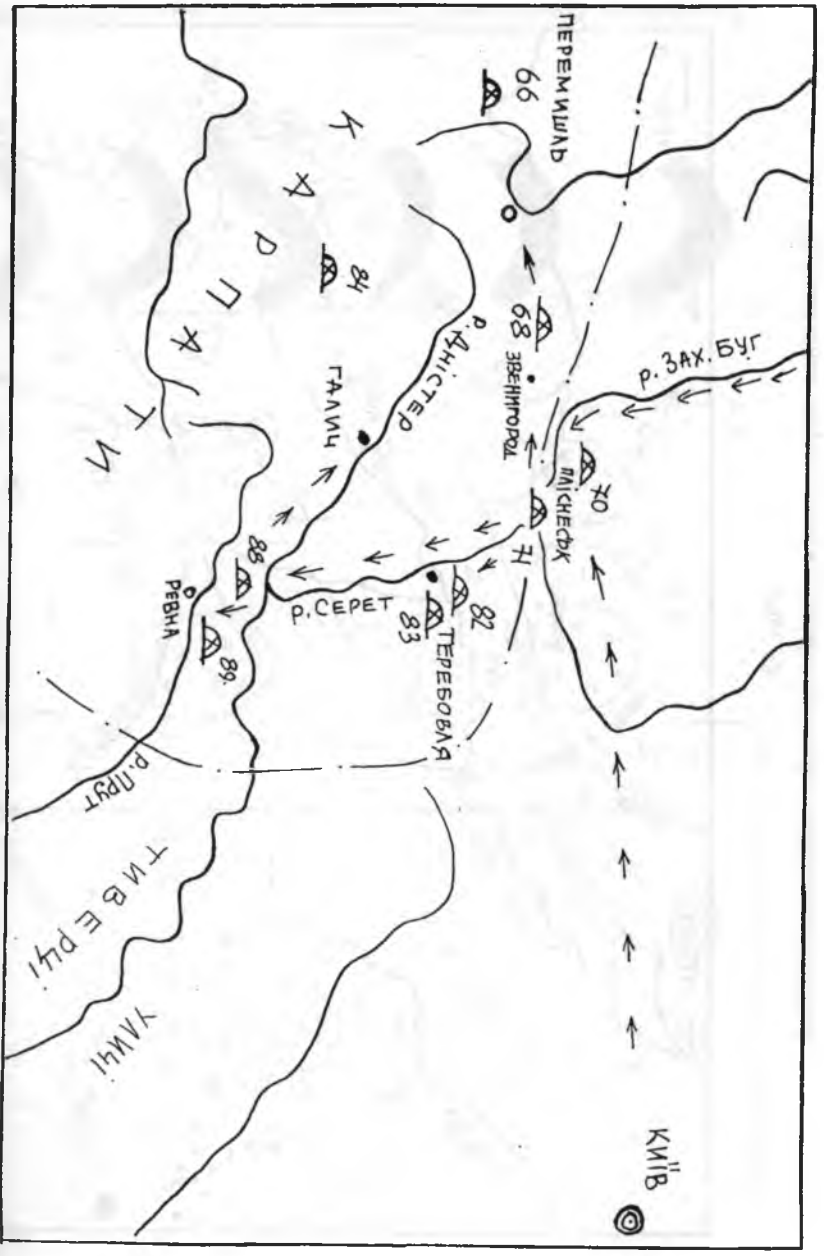

Рис. 80

Другий етап одкриває нові розвідки: захід (ліній К см.) відкриває нові

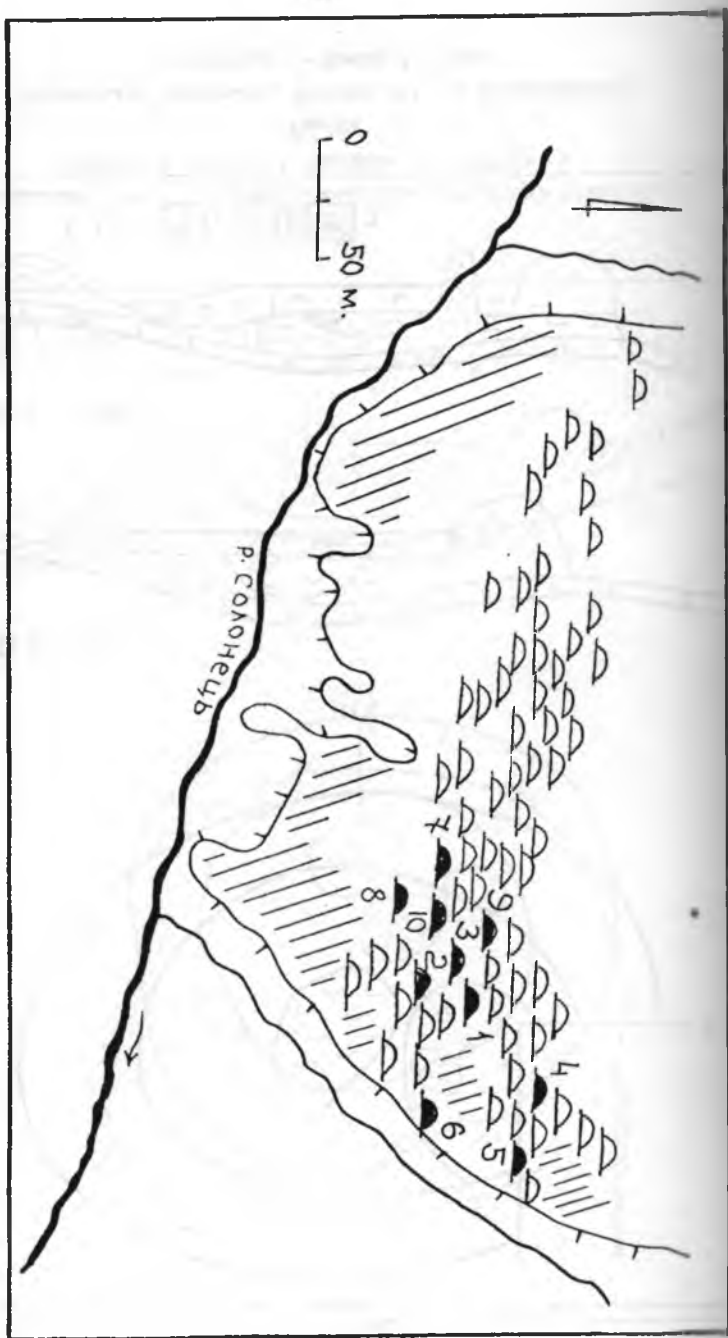

Рис. 83
Чернівецький курганний могильник (за Б. Тимошуком)

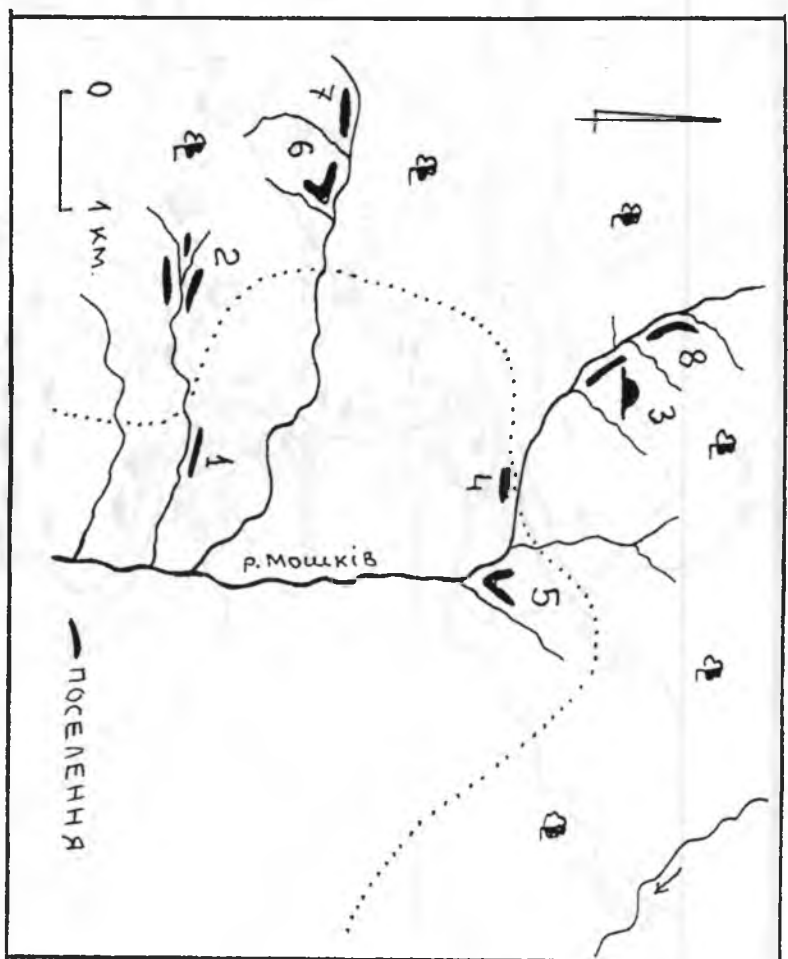

Рис. 82

Мегалитическіе захоронения (по Б. Ташенурану)

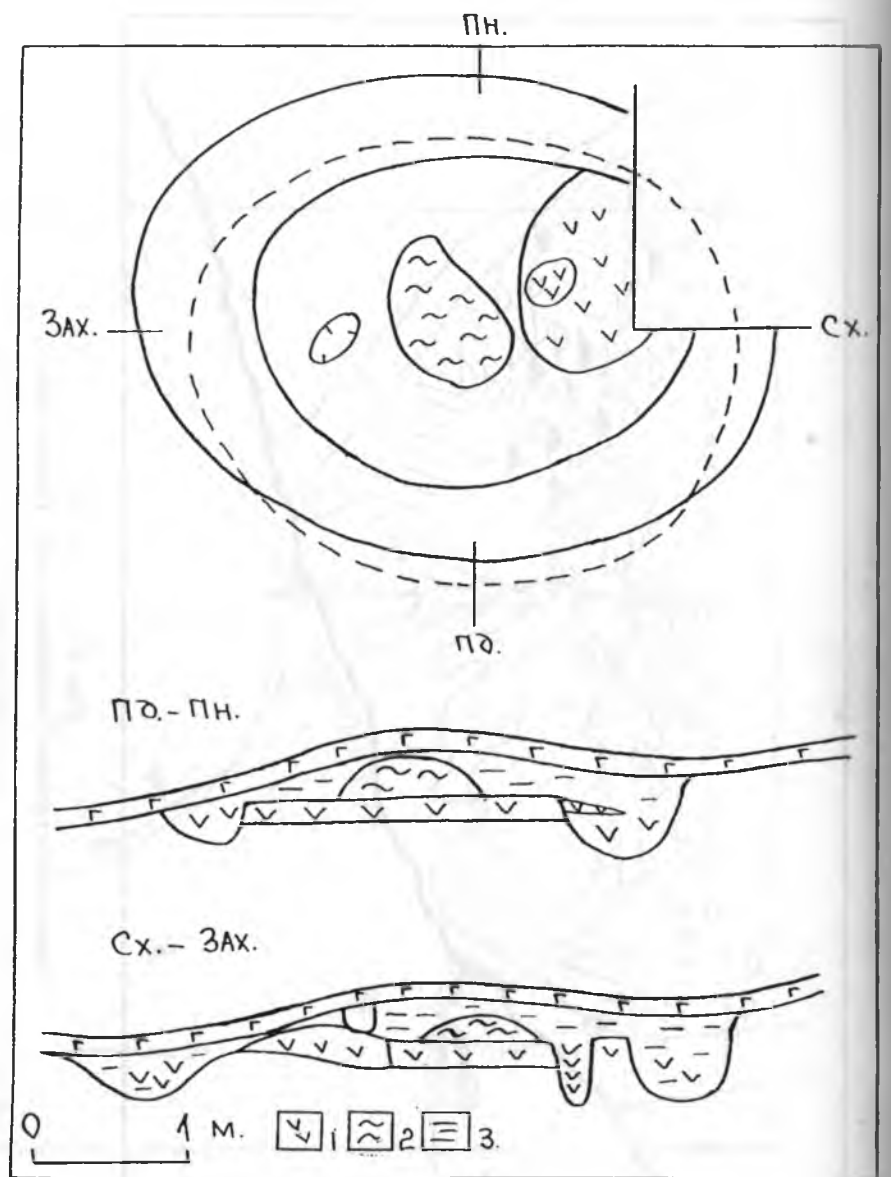

Рис.84
 Чорнівський могильник. Курган №1 (за Тимощуком):
 1 - вугілля; 2 - попіл; 3 - глина

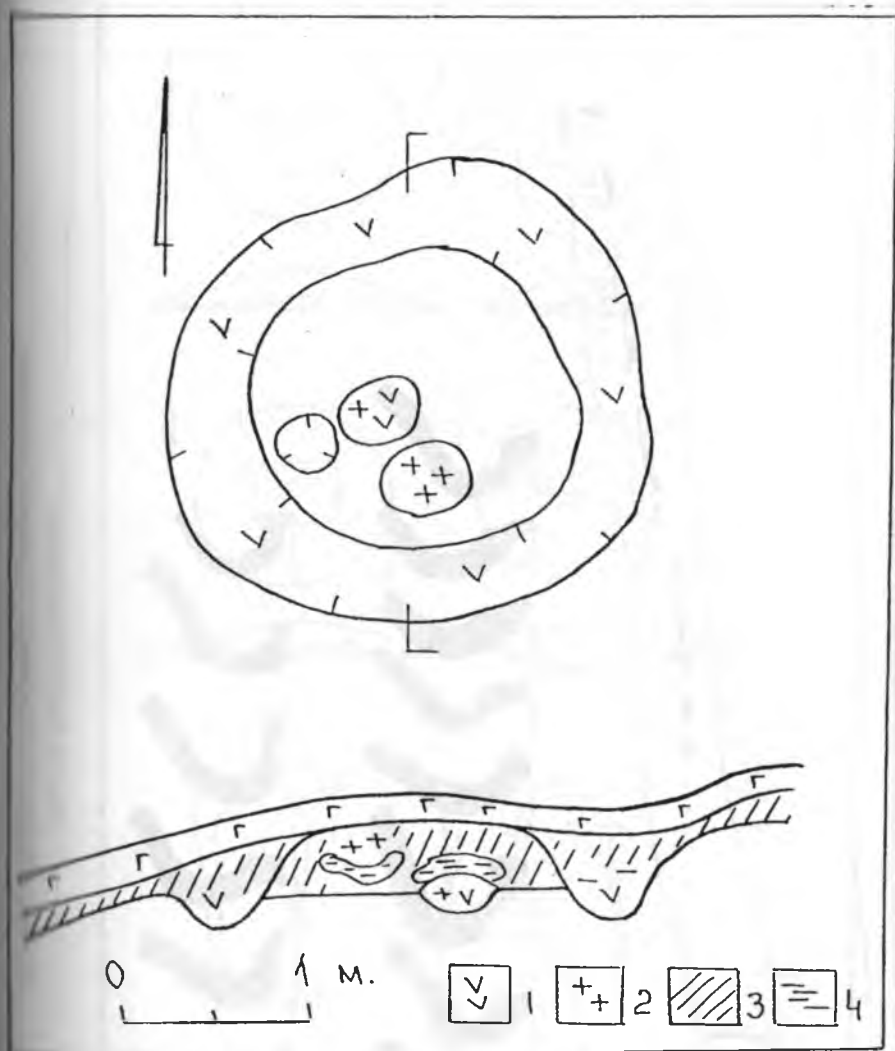
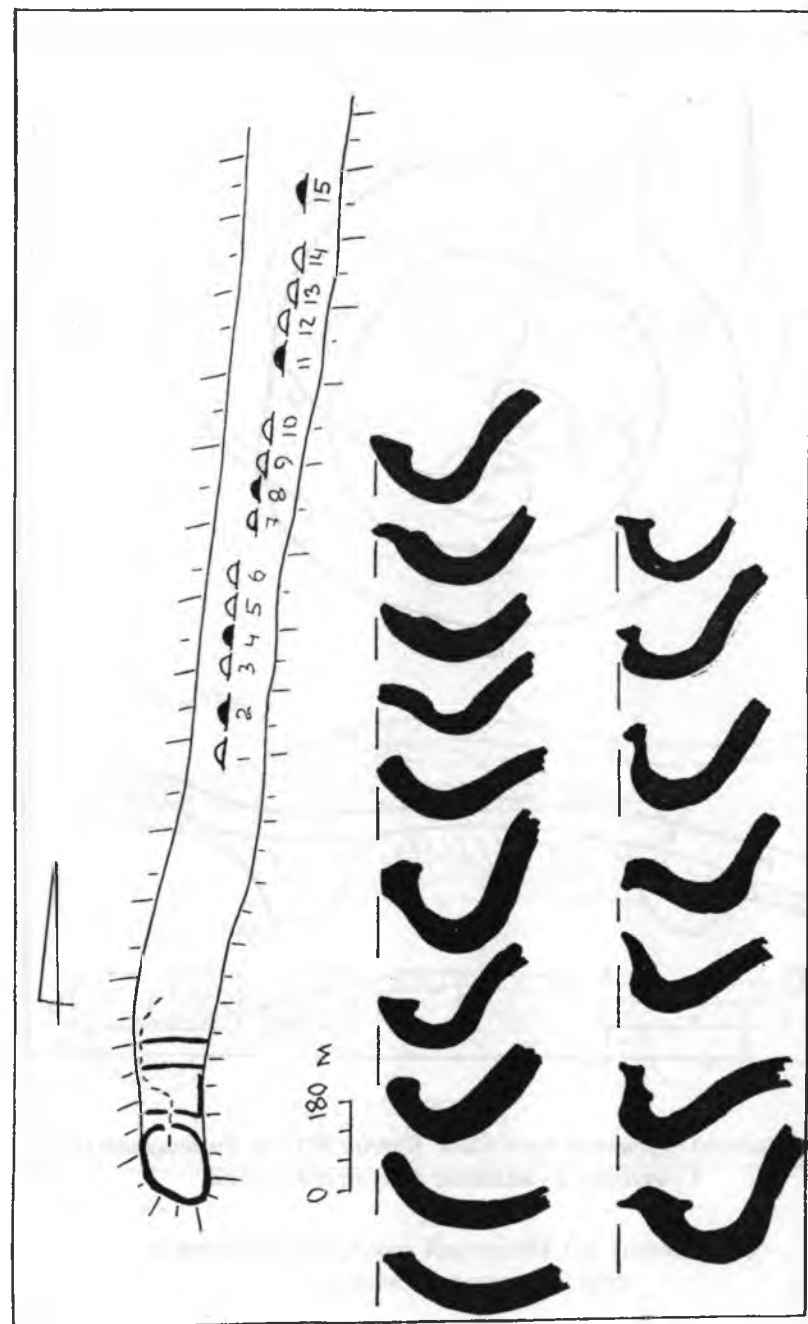

Рис.85

Чорнівський курганний могильник. Курган №5 (за Тимощуком):
 1 - вугілля; 2 - каміння; 3 - гумус; 4 - глина

270

Рис. 86 (за Б. Тимоцюком)
Горішні Шерівці II. Городище I. Курзанний мошник

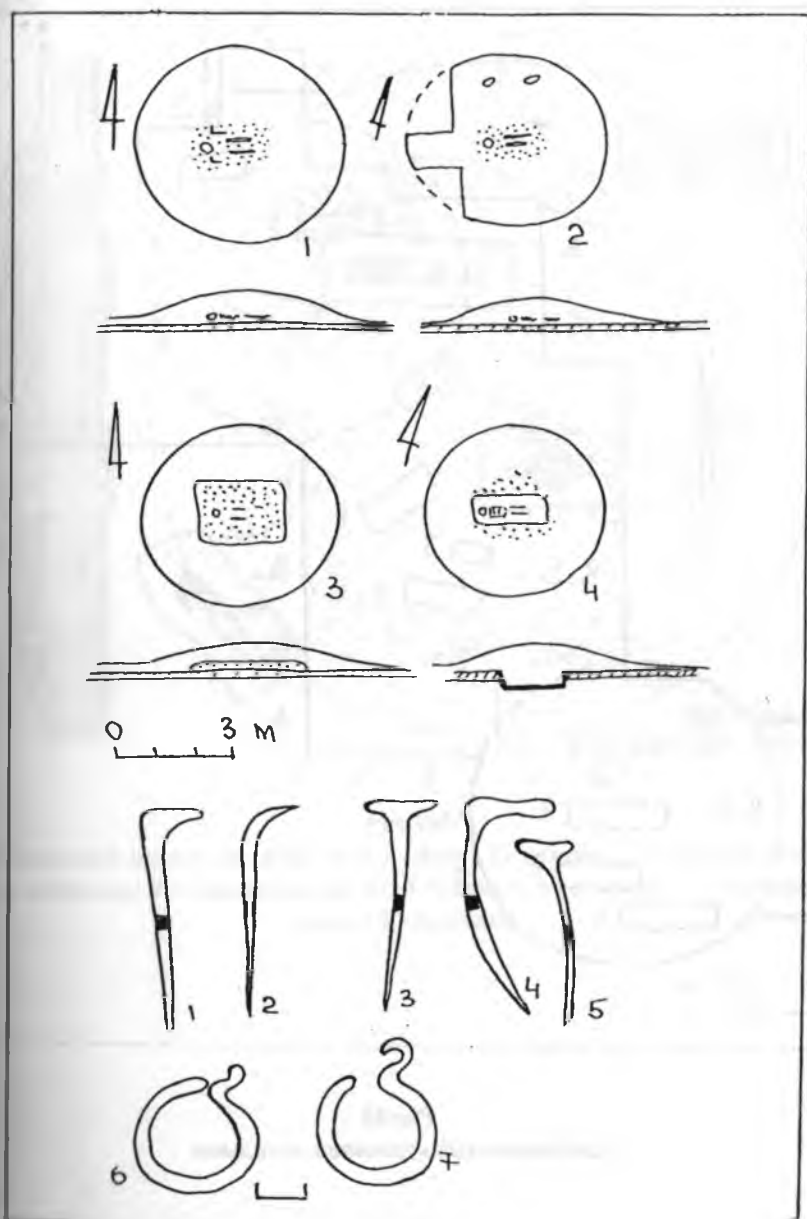

Рис. 87

Сиринці Шерівці II. Курганний могильник. Плани досліджених курганів та знахідки (за Б. Тимощуком)

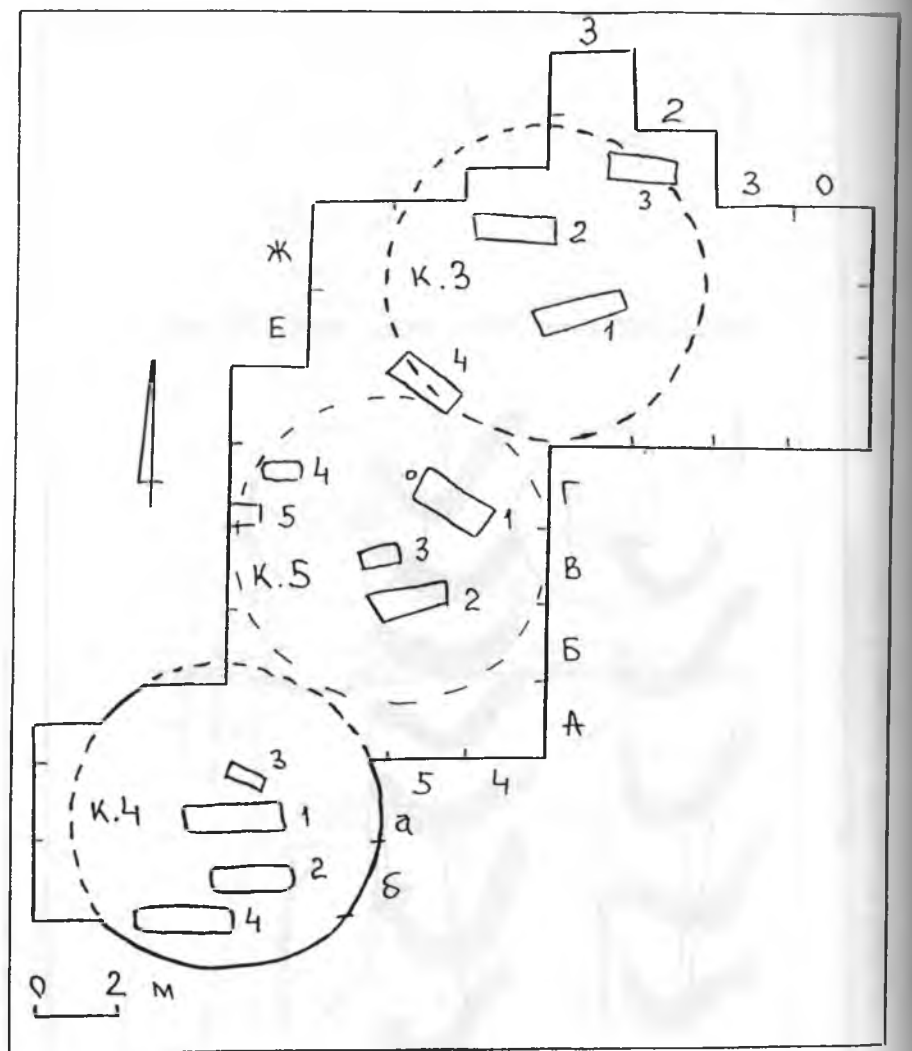

Рис.88
Дністровський курганний могильник

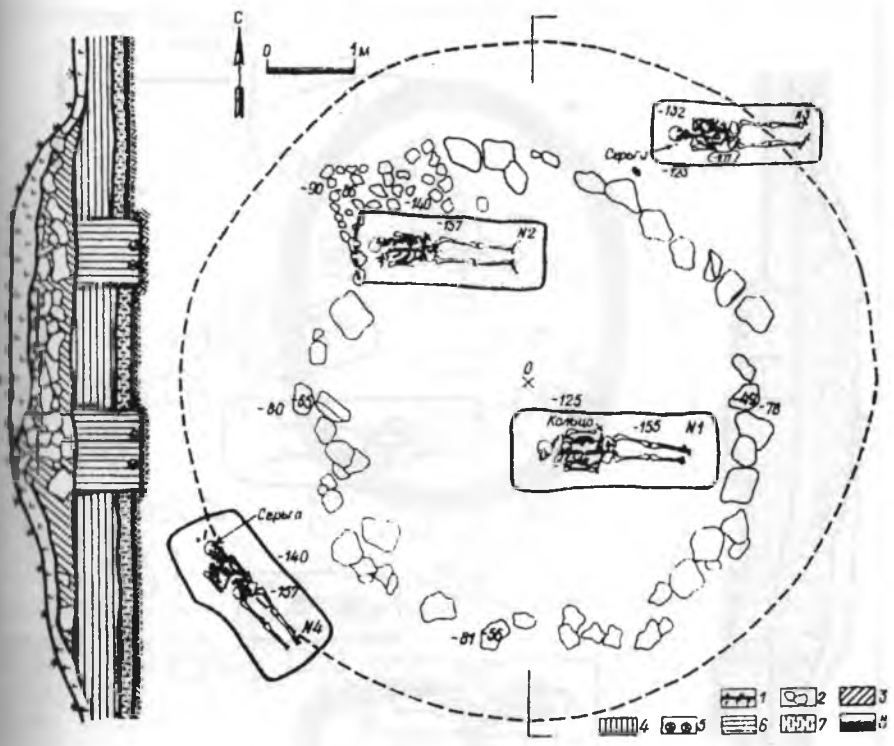

Рис.89

Анistrівський могильник. Курган 3: 1 - дерн; 2 - каміння; 3 - земляна засипка між камінням; 4 - заповнення могил; 5 - кістки; 6 - зольник; 7 - суглинок із золою; 8 - материк

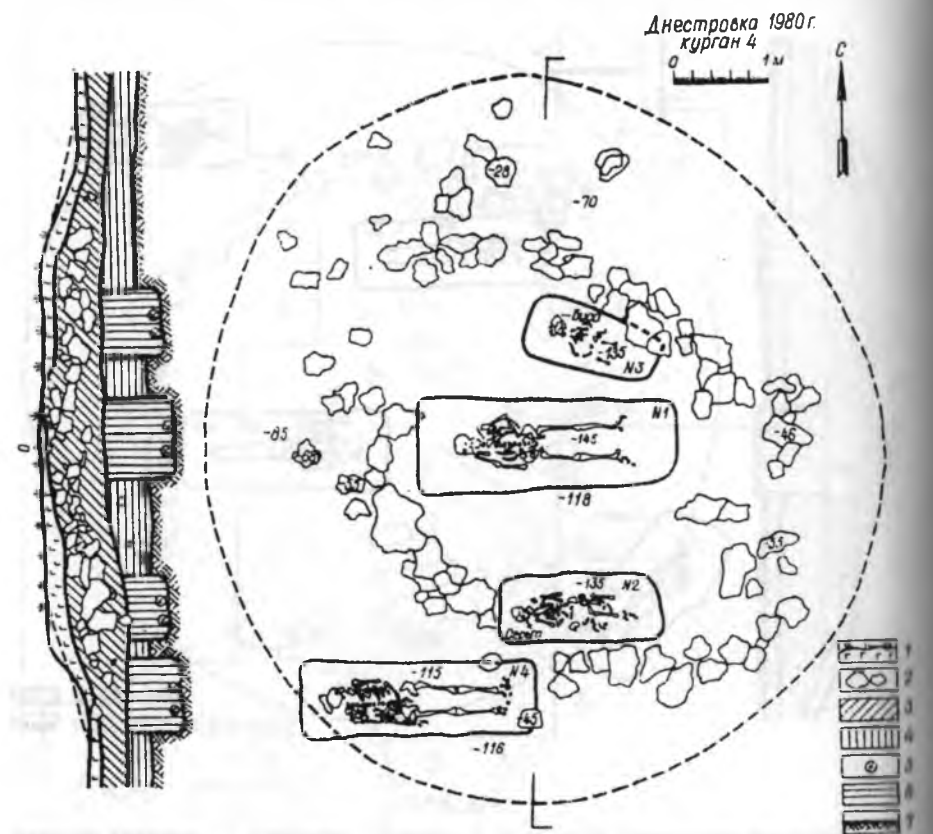

Рис.90

Дністрівський могильник. Курган 4: 1 - дерн; 2 - каміння; 3 - земляна засипка між камінням; 4 - заповнення могил; 5 - кістки; 6 - зольник; 7 - материк

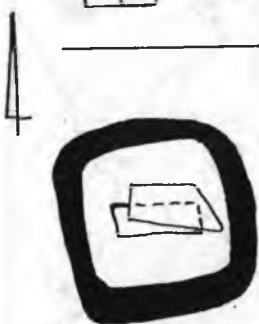
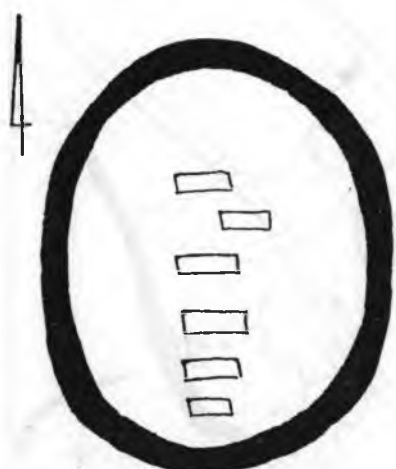

Рис.91

Плани поховань в кам'яних огорожах літописного Василева на Дністрі (за Б. Тимощуком) та в с. Борівці (за В. Войнаровським)

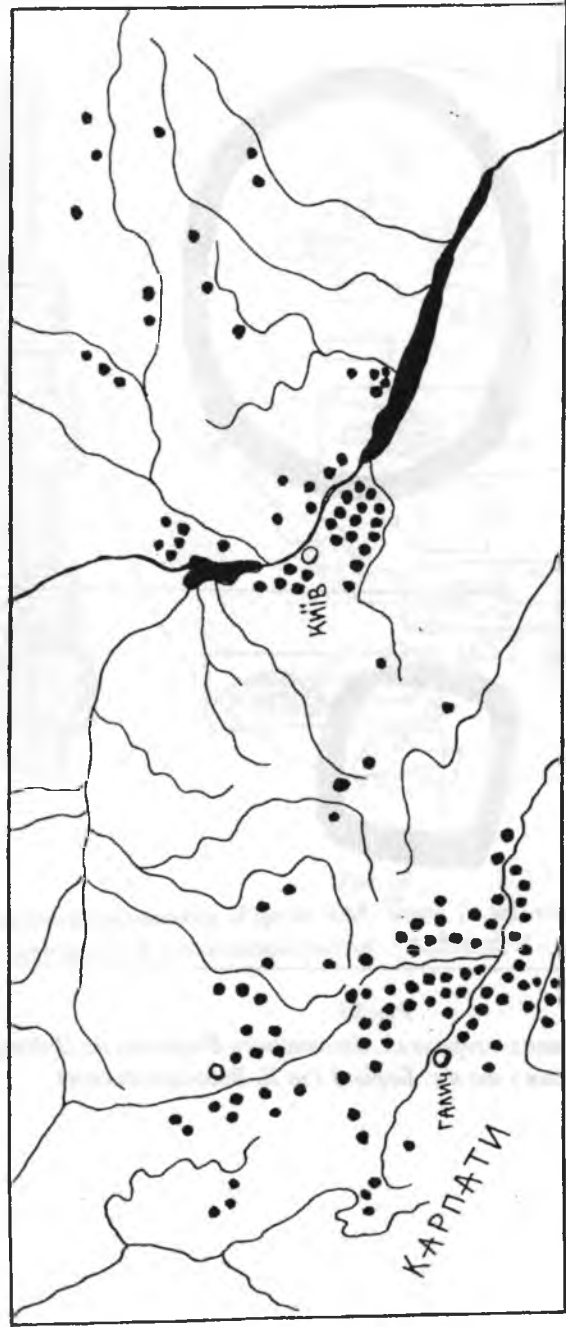
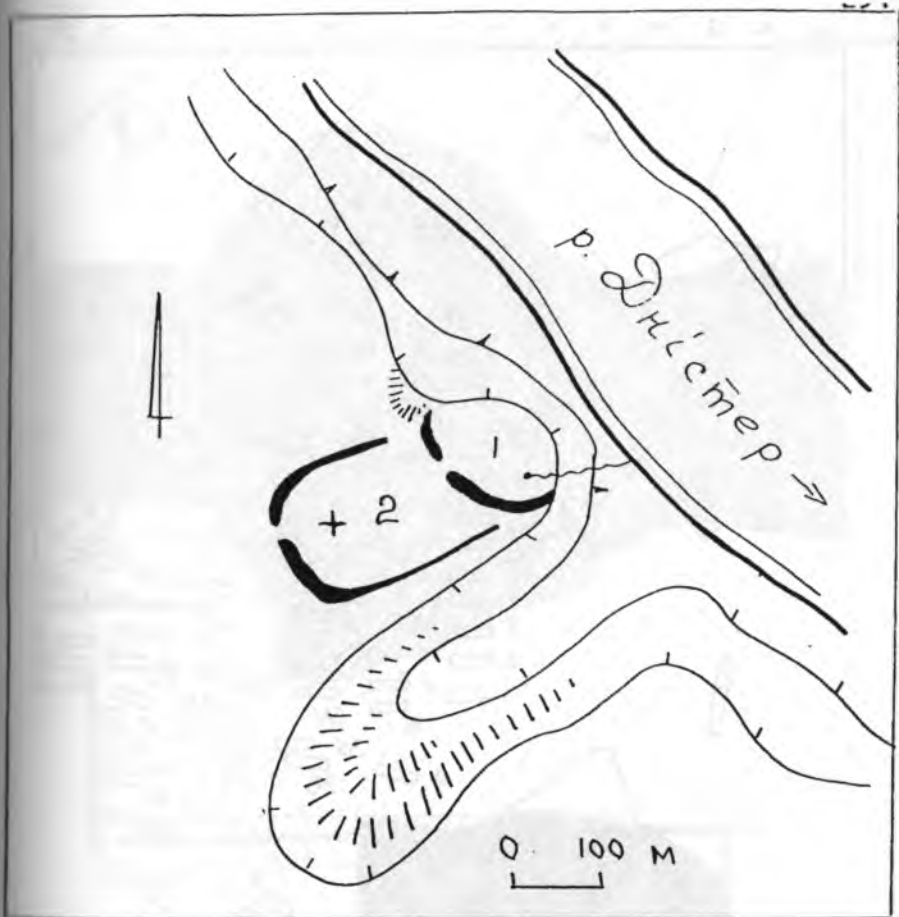

Рис. 92.1
Карта ґрунтових могильників на Києво-руських землях. XII-XIII ст. (за О. Моцею)

Рис.92.2

**Буківнянське городище літописного Биковена на Дністрі: 1 - дитинець;
2 - посад з церковним комплексом**

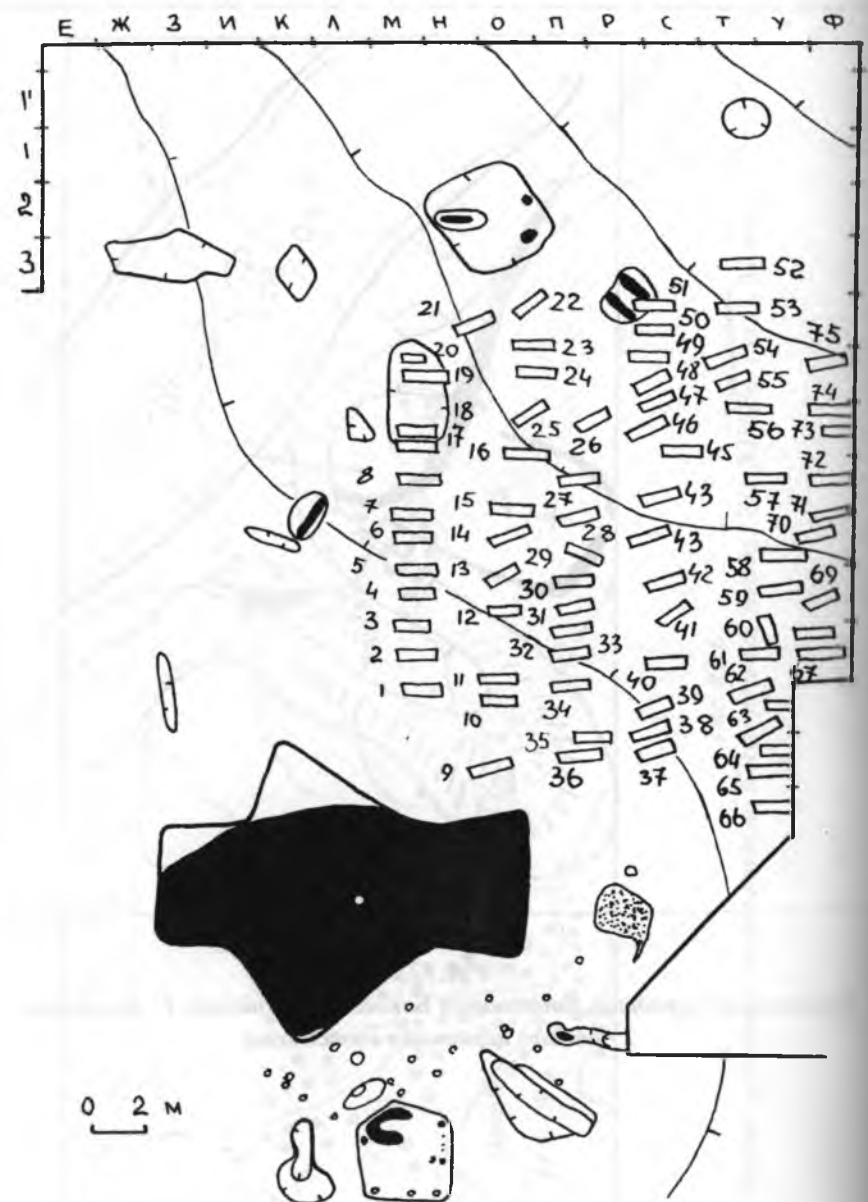
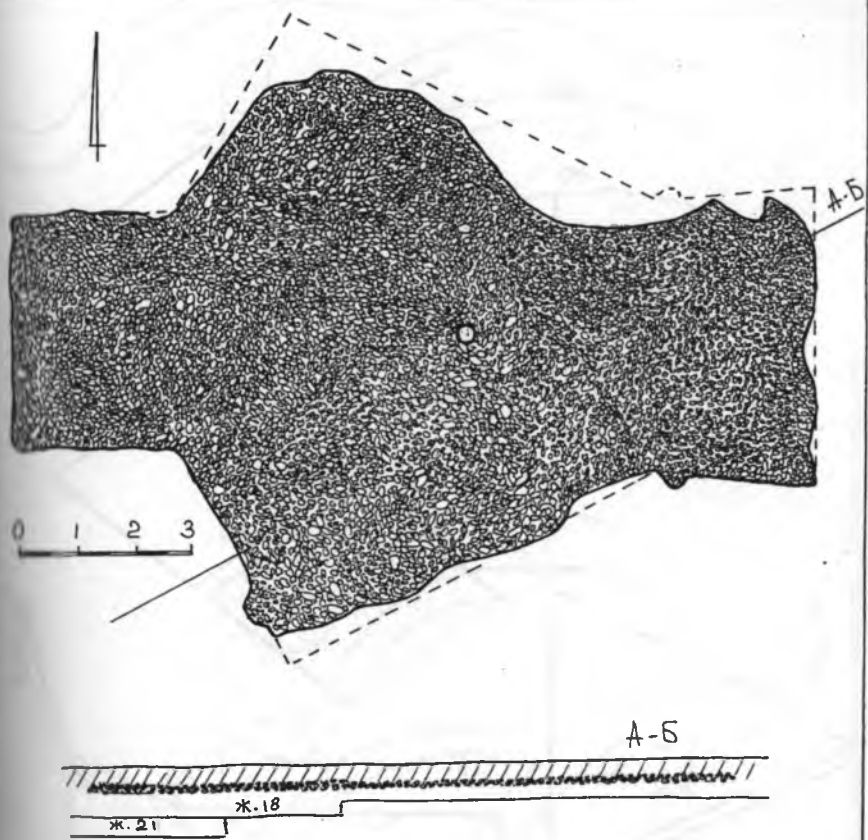

Рис.93
Дослідження Буківнянського церковного комплексу

Рис.93.1
Буківна. Дерев'яна церква. Кам'яна основа

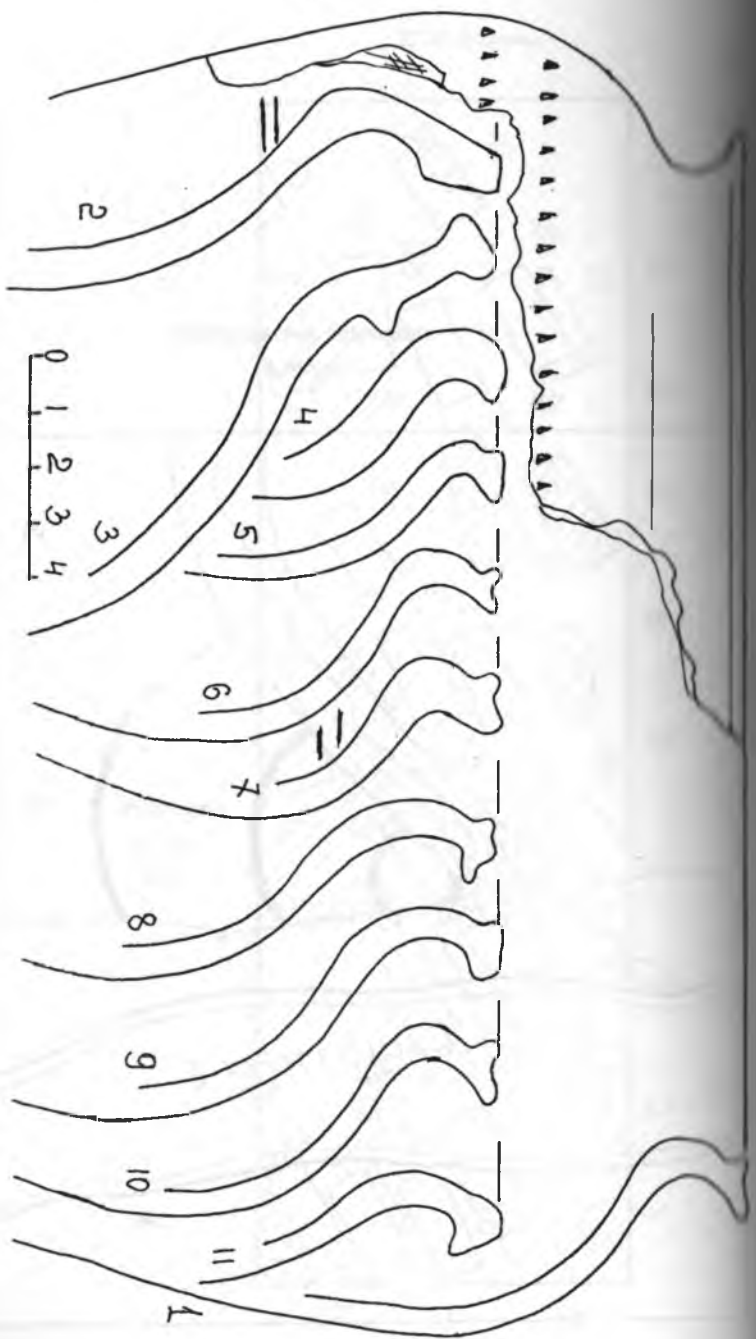
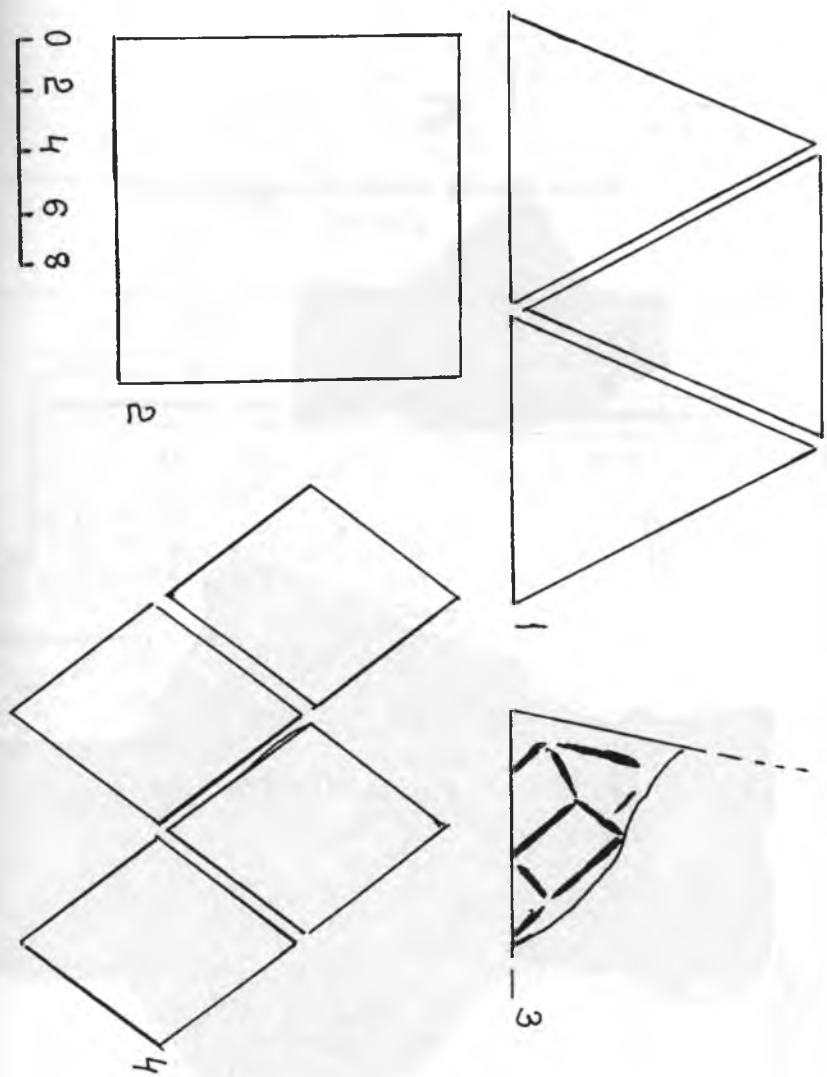

Рис. 95
Букієна. Церковний комплекс. Таблиця кераміки

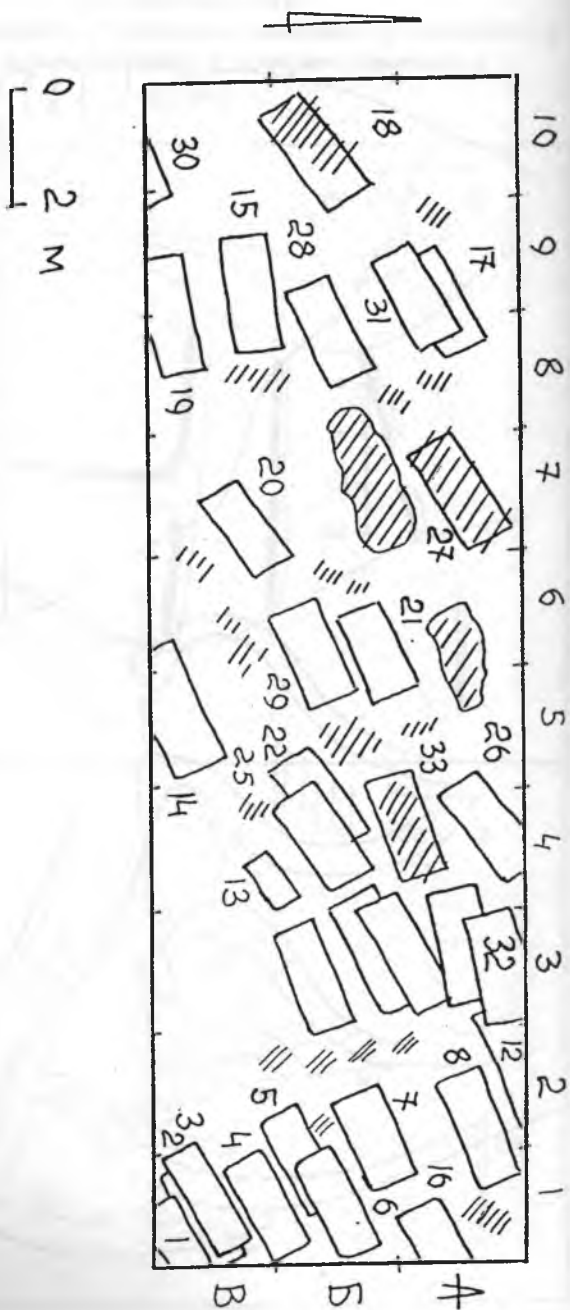
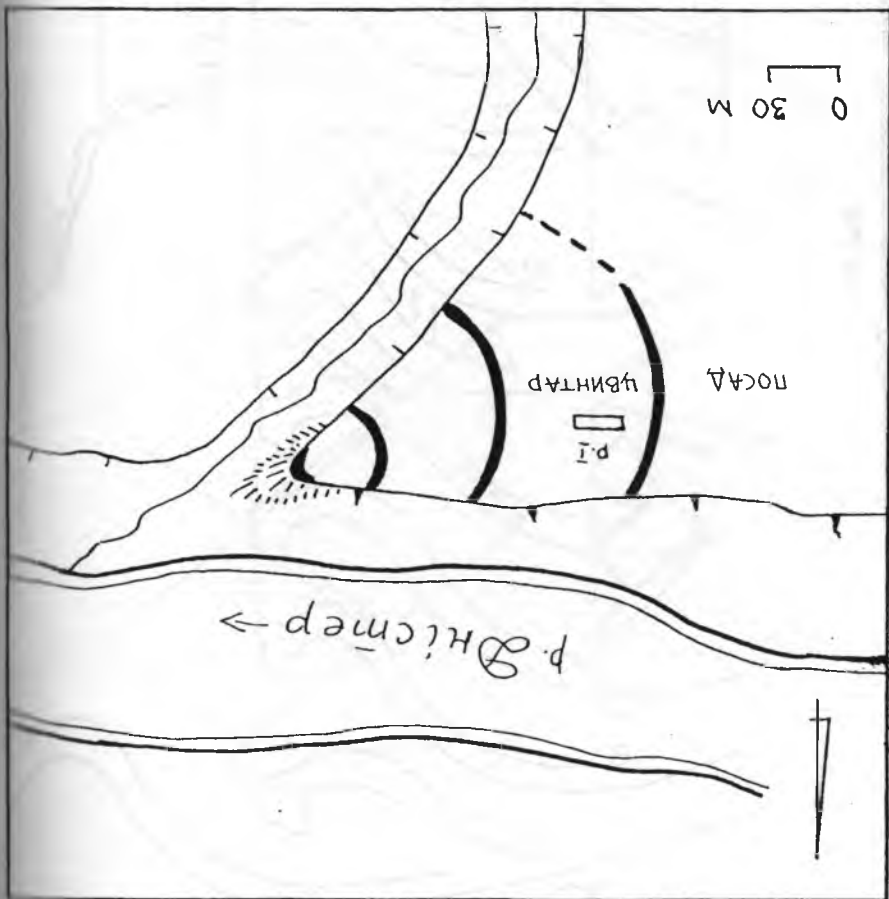
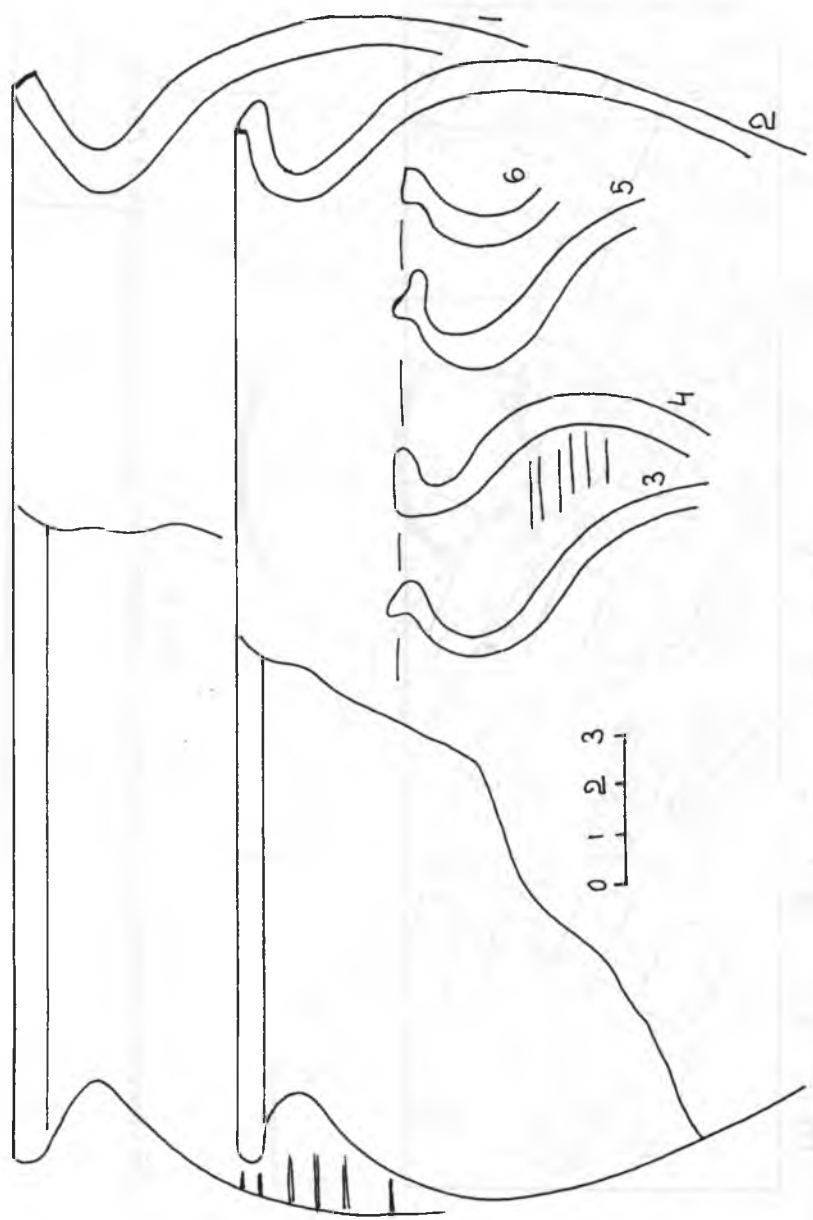

Рис. 97
 Дослідження кладовища на Копачинському городищі. Реконструкція за матеріалами О. Ратича

Рис. 96
Коначынська городище

284

Рис. 98

Калачинці. Червононі комплекс. Таблиця кераміки

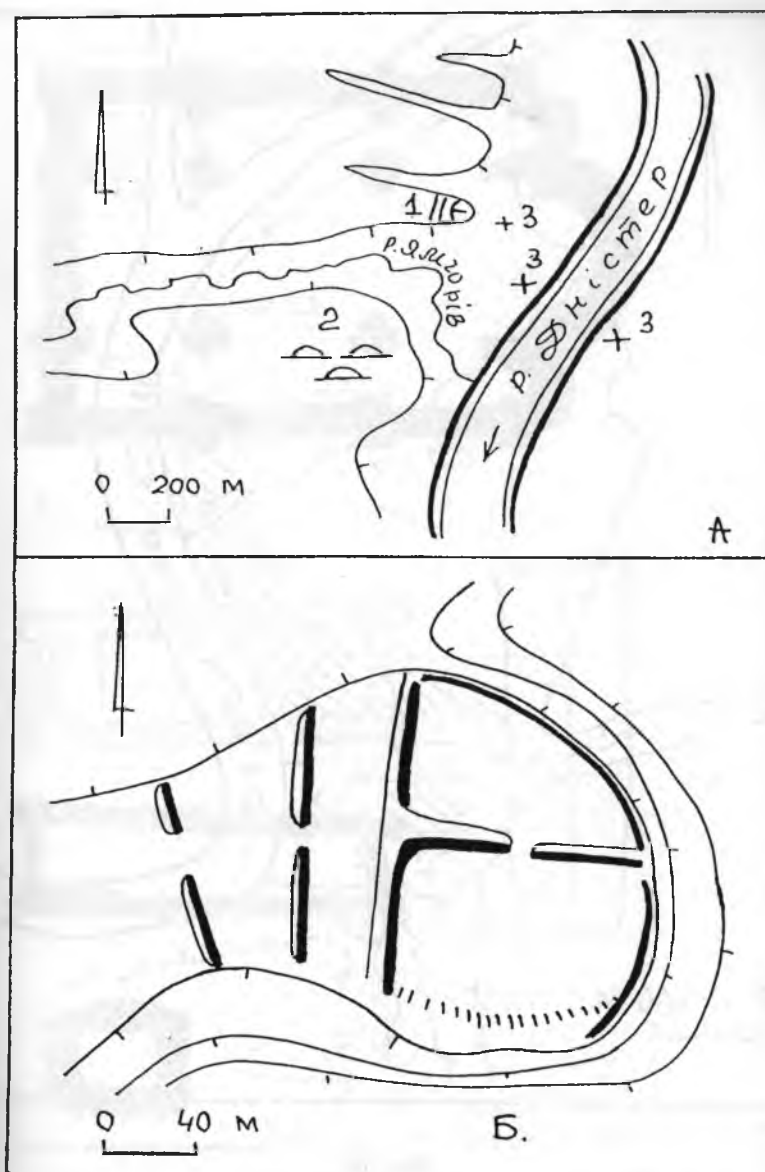

Рис. 99

Розміщення пам'яток в Городниці на Дністрі (А):
 1 - городище; 2 - курганний могильник; 3 - ґрунтові кладовища.
 План городища (Б)

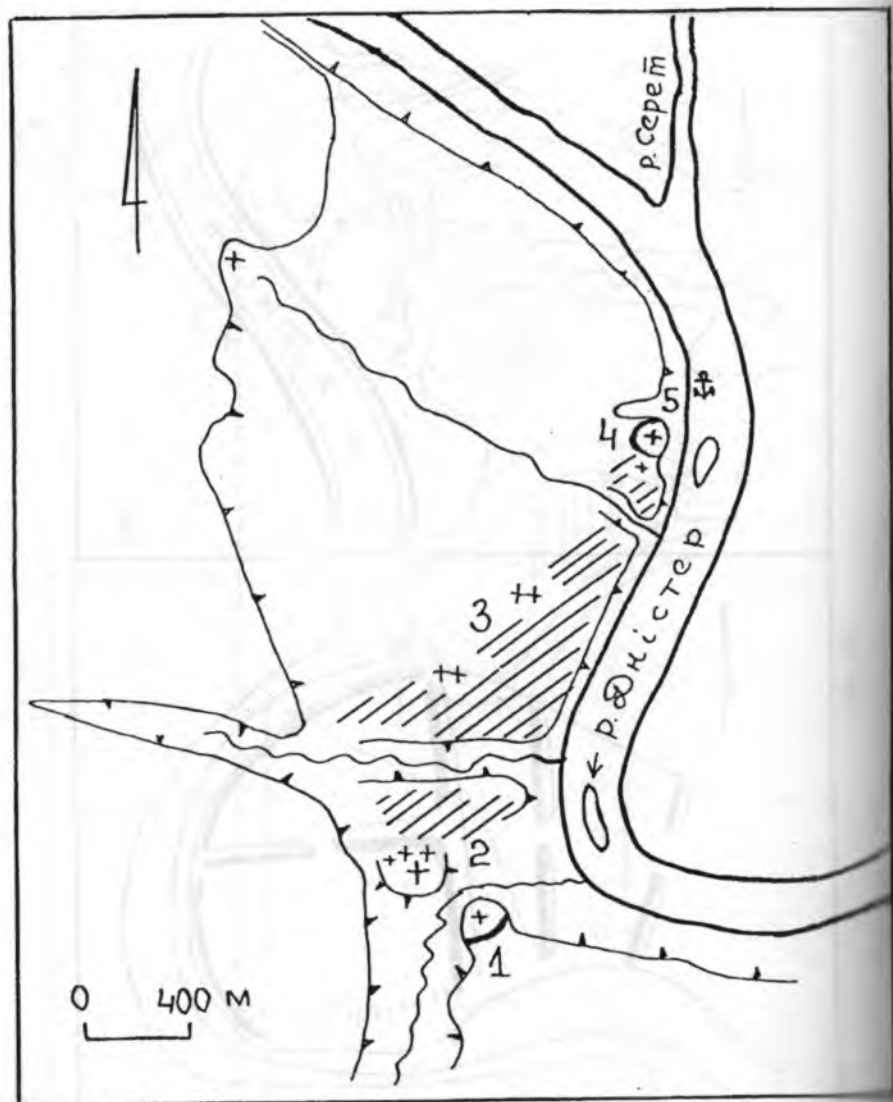

Рис. 100

План літописного Васи́лева: 1 - замок міського посадника;
 2 - міський кам'яний храм з кладовищем; 3 - посад;
 4 - монастир з церквою і кладовищем; 5 - пристань

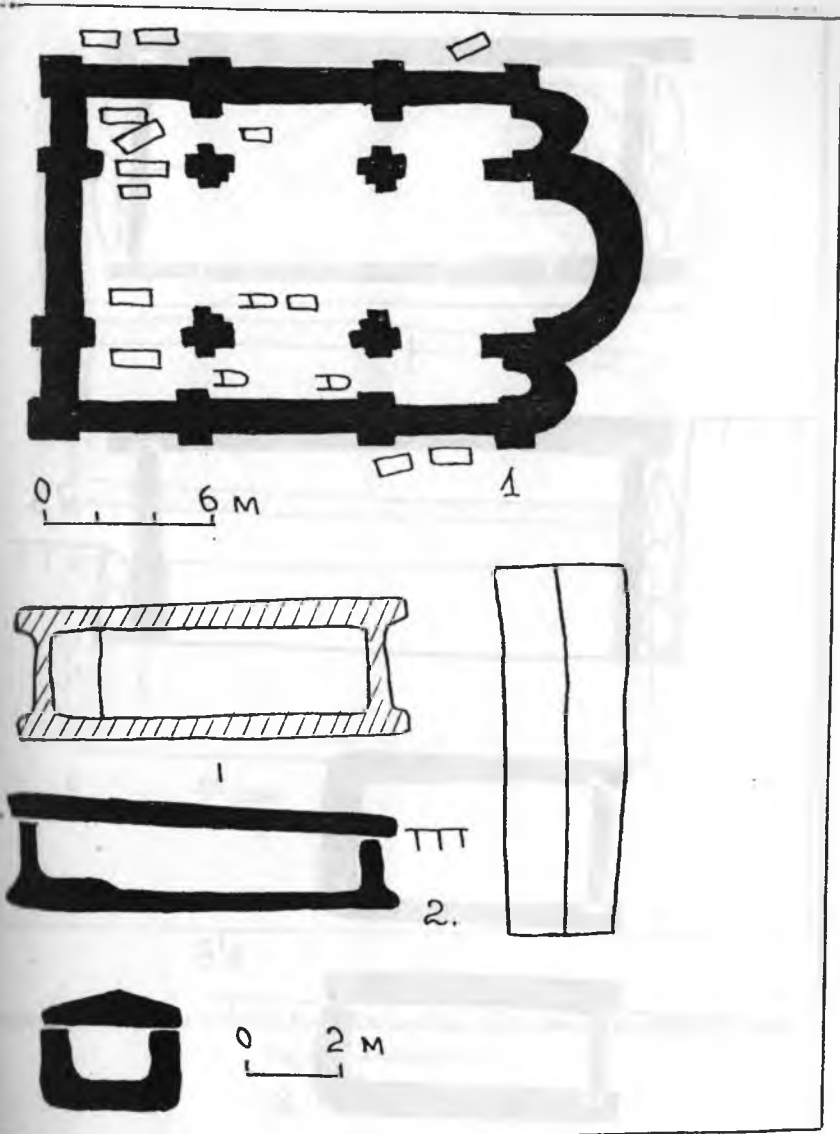

Рис.101

Літописний храм Васи́ле́ва з захо́роненнями в кам'яних саркофагах і костницях (за Б. Тимошуком): 1 - храм; 2 - саркофаг (№9)

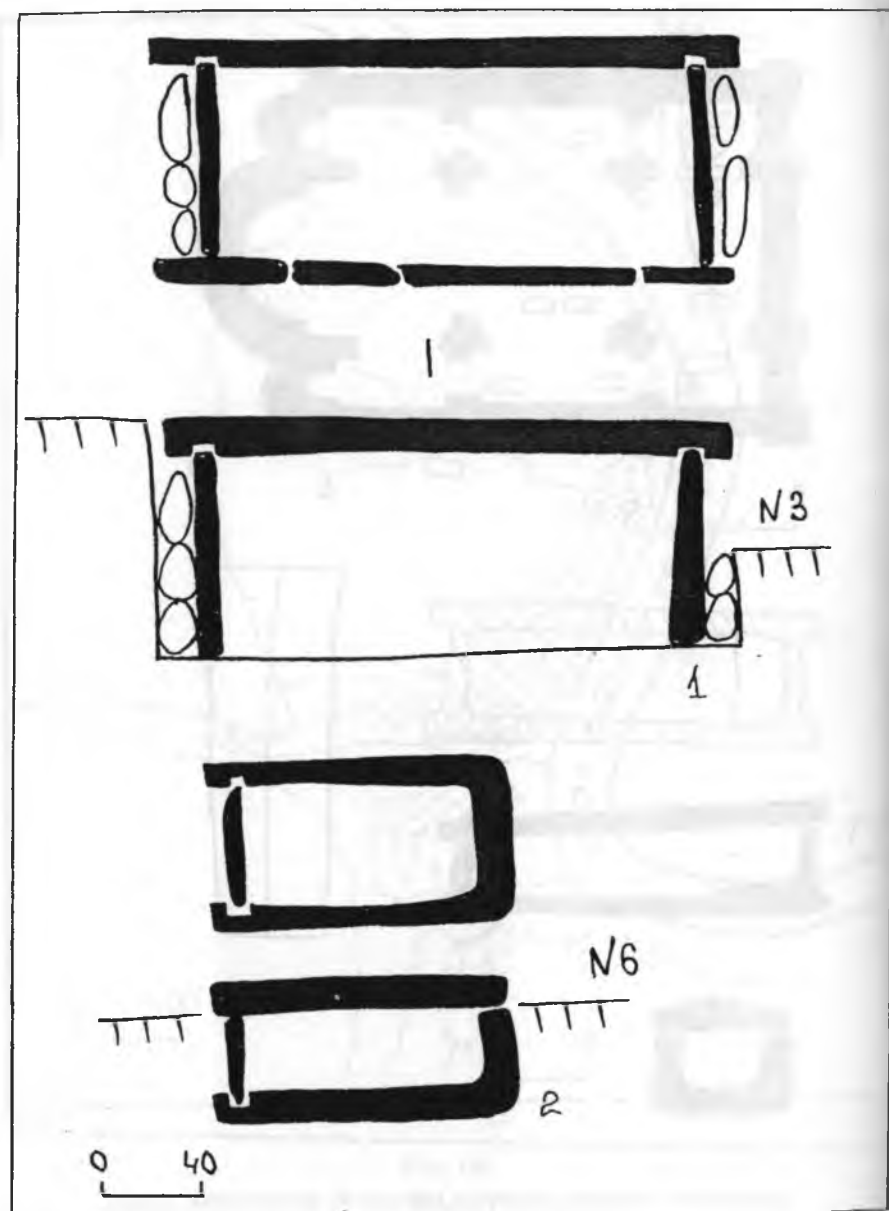
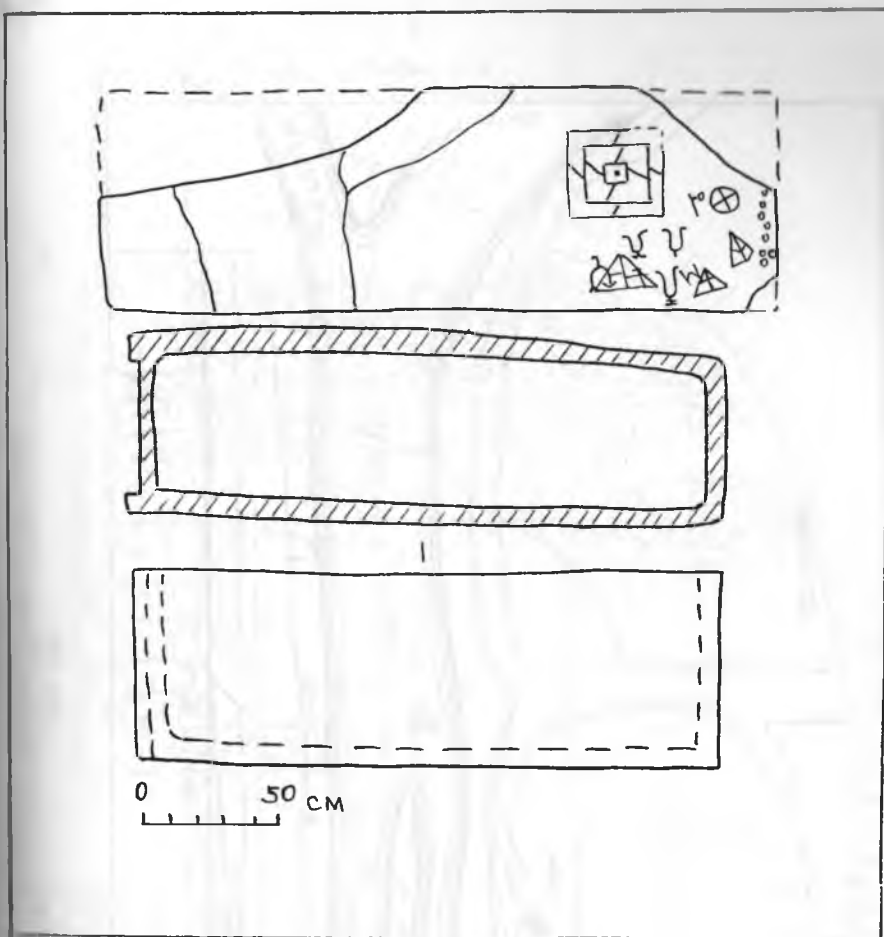
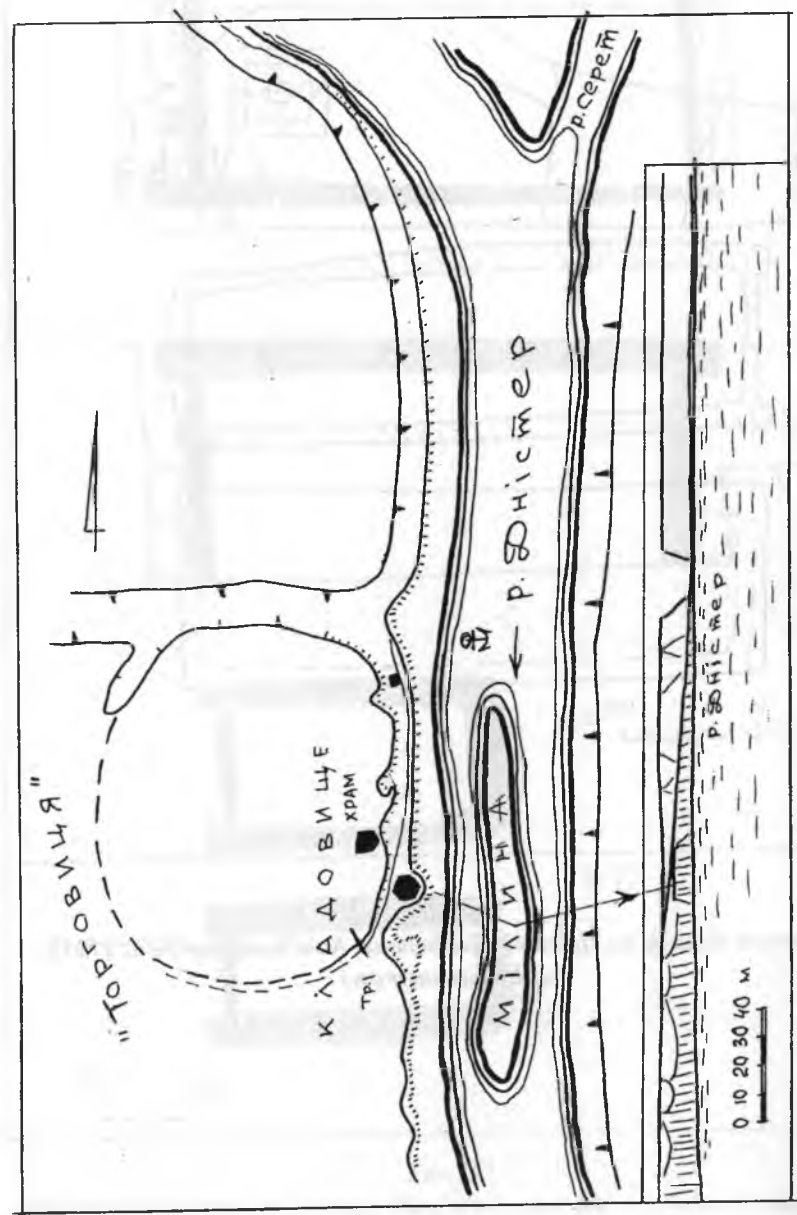

Рис.102
 Літописний Василів на Дністрі. Кам'яний саркофаг (складний) та кам'яна
 костниця (за Б. Тимощуком)

Рис.103

*Літописний Василів на Дністрі. Кладовище. Кам'яний саркофаг (№10)
(за Б. Тимощуком)*

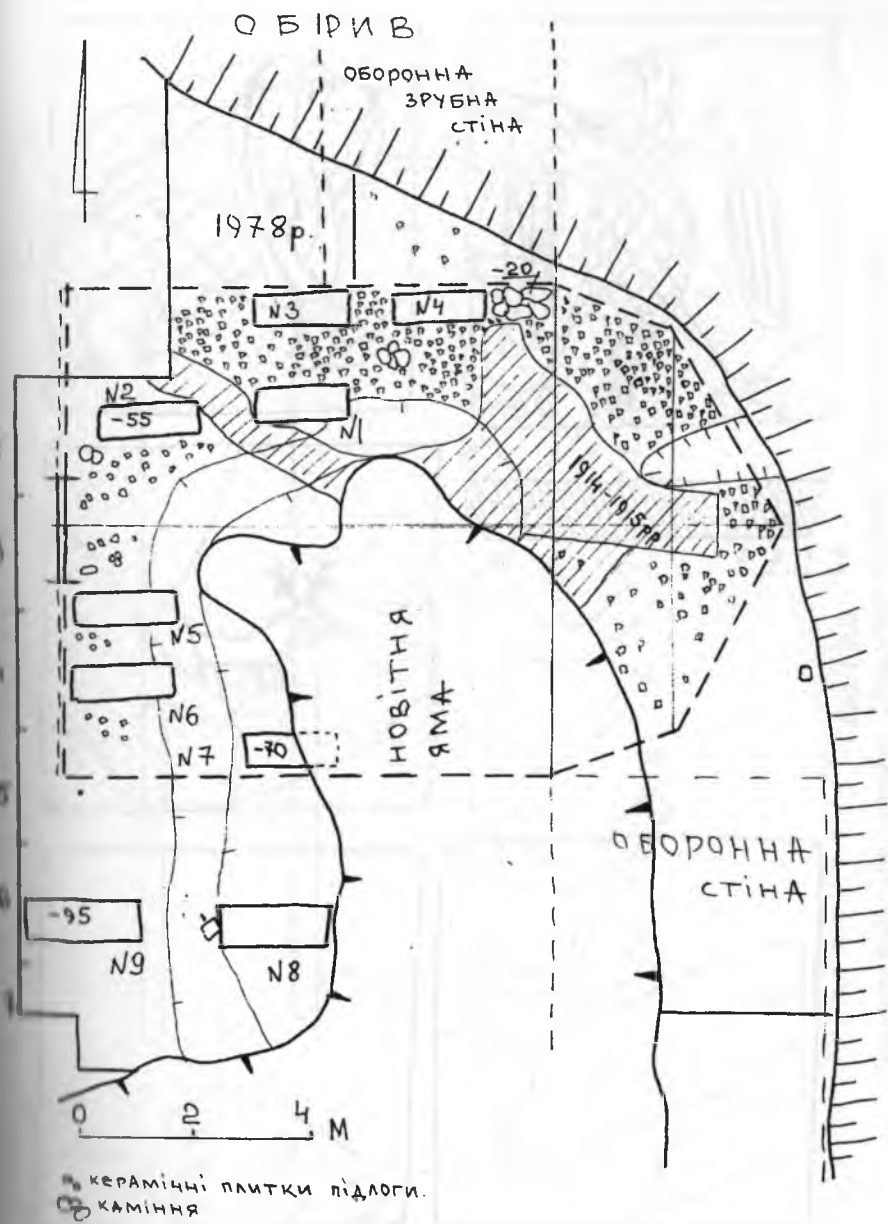

Рис.105

Пітописний Василів на Дністрі. Замчище. Церковний комплекс (дослідження в 1984–1985 рр.).

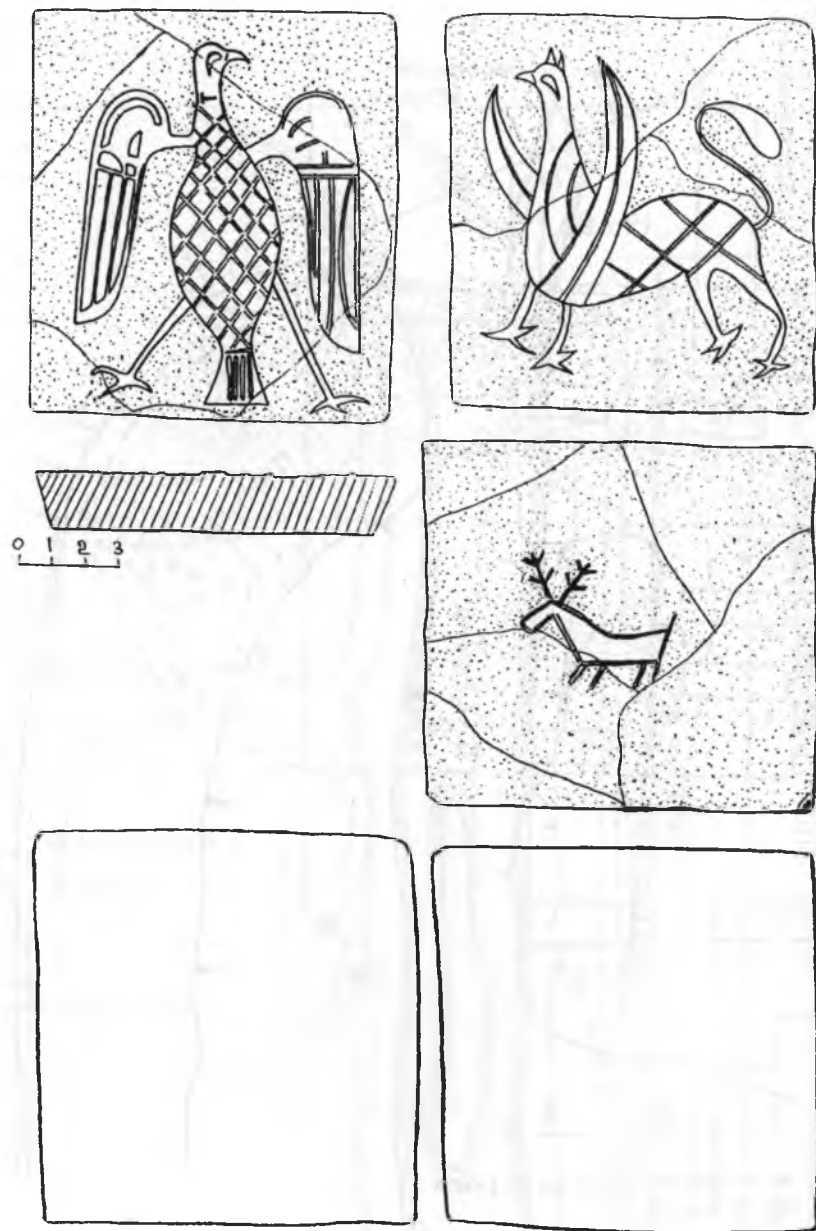

Рис.106.1
Літописний Василів. Замчище. Церковний комплекс. Керамічні плитки

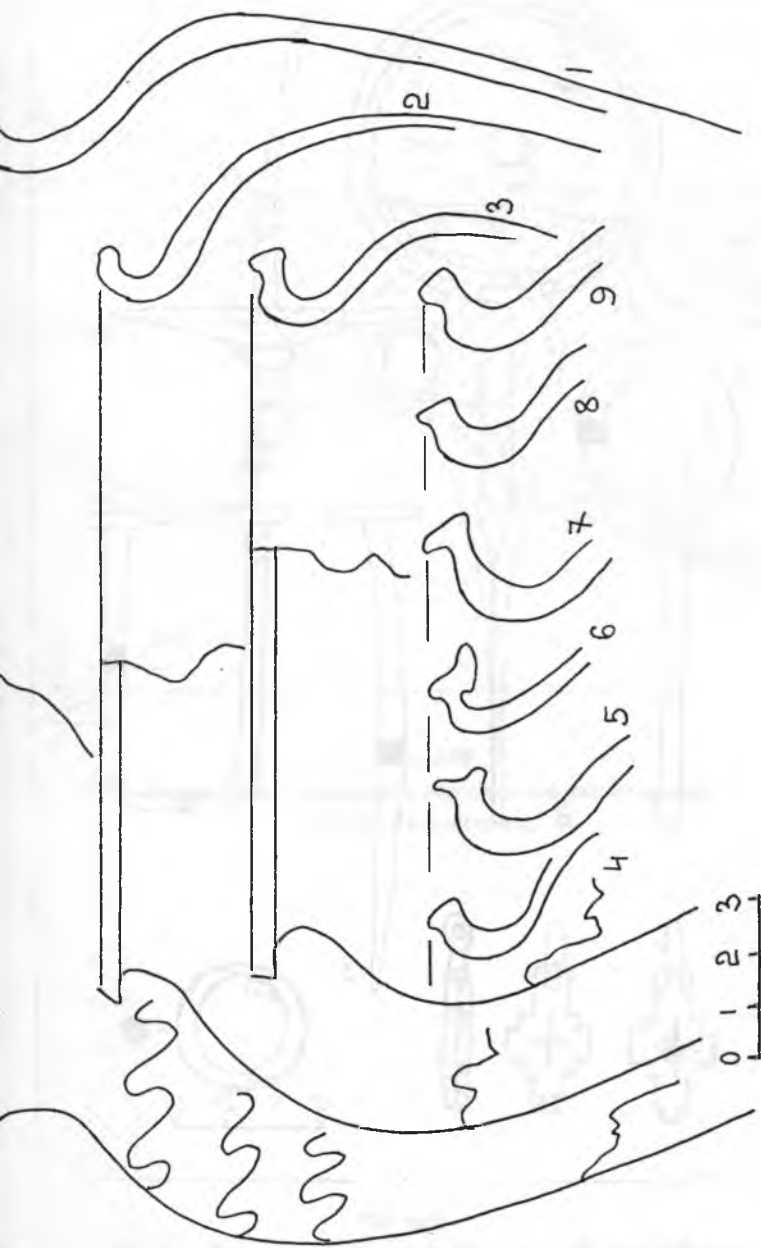

Рис. 106.2
Літописний Василів. Замчище. Церковний комплекс. Таблиця кераміки

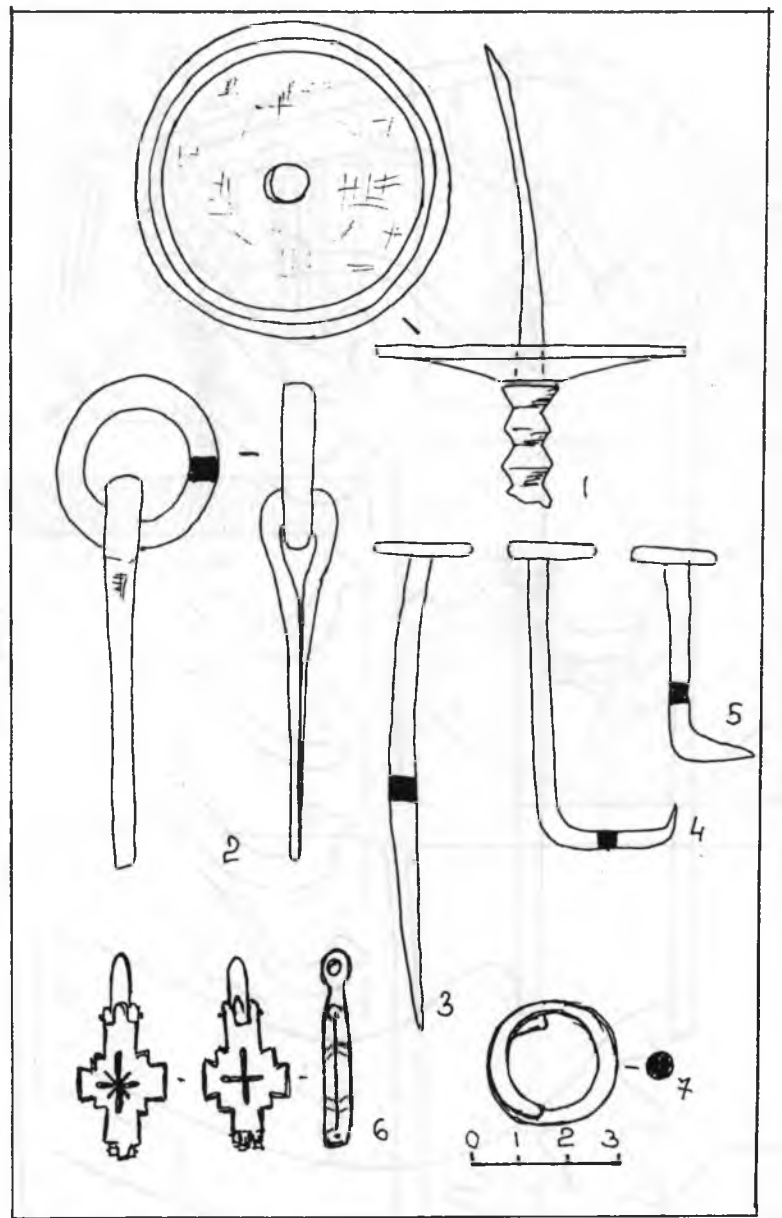
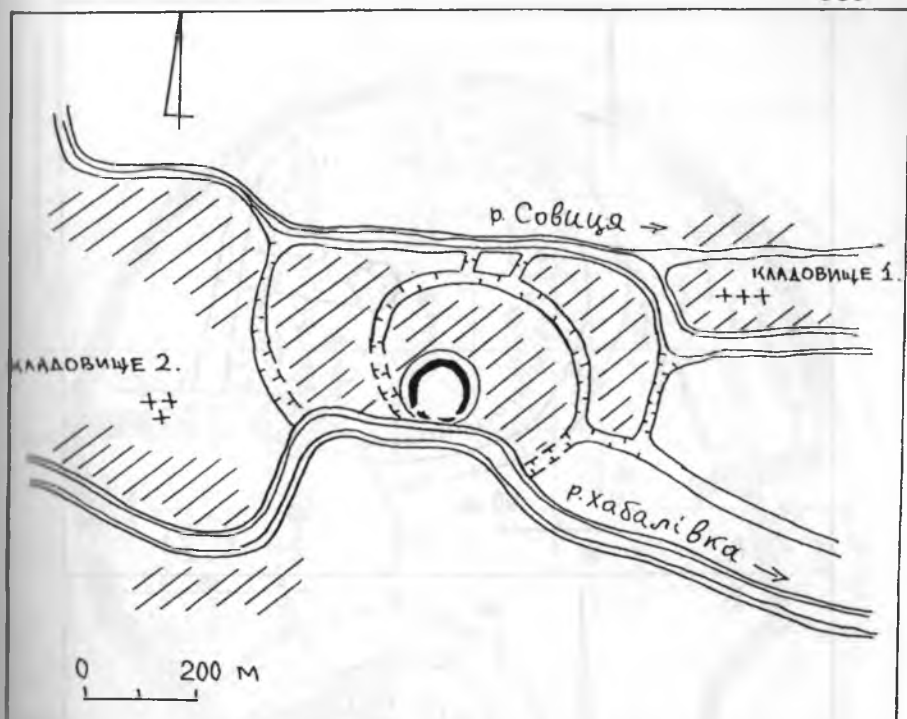

Рис.107

Літописний Василів. Замчище. Церковний комплекс: 1 - підсвічник (хорос);
2 - скоба; 3-5 - цвяхи; 6 - хрестик (енколпiон); 7 - кільце

Рис.108
Ленківцецьке городище з округою та цвинтарями
(за Б. Тимощуком)

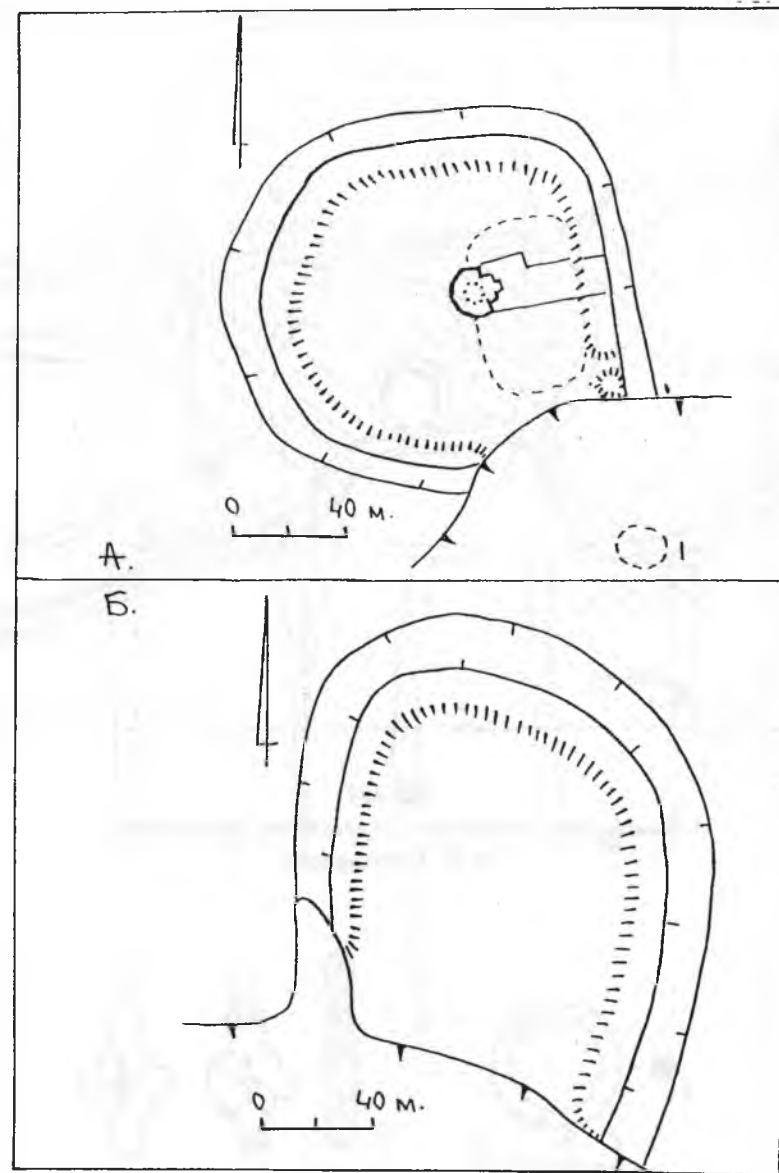

Рис.109
План Олешківського городища (А) (1 - кладовище)
та Любківського городища (Б)

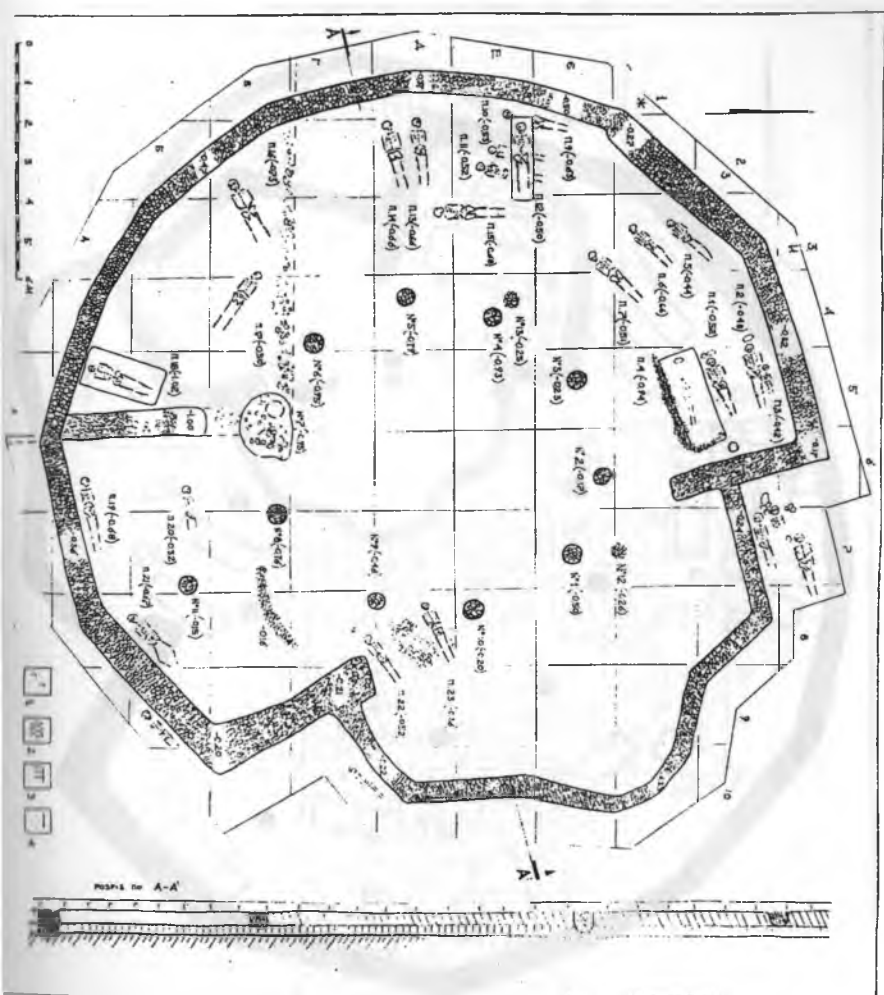

Рис.110
Олешківська ротонда. Поховання

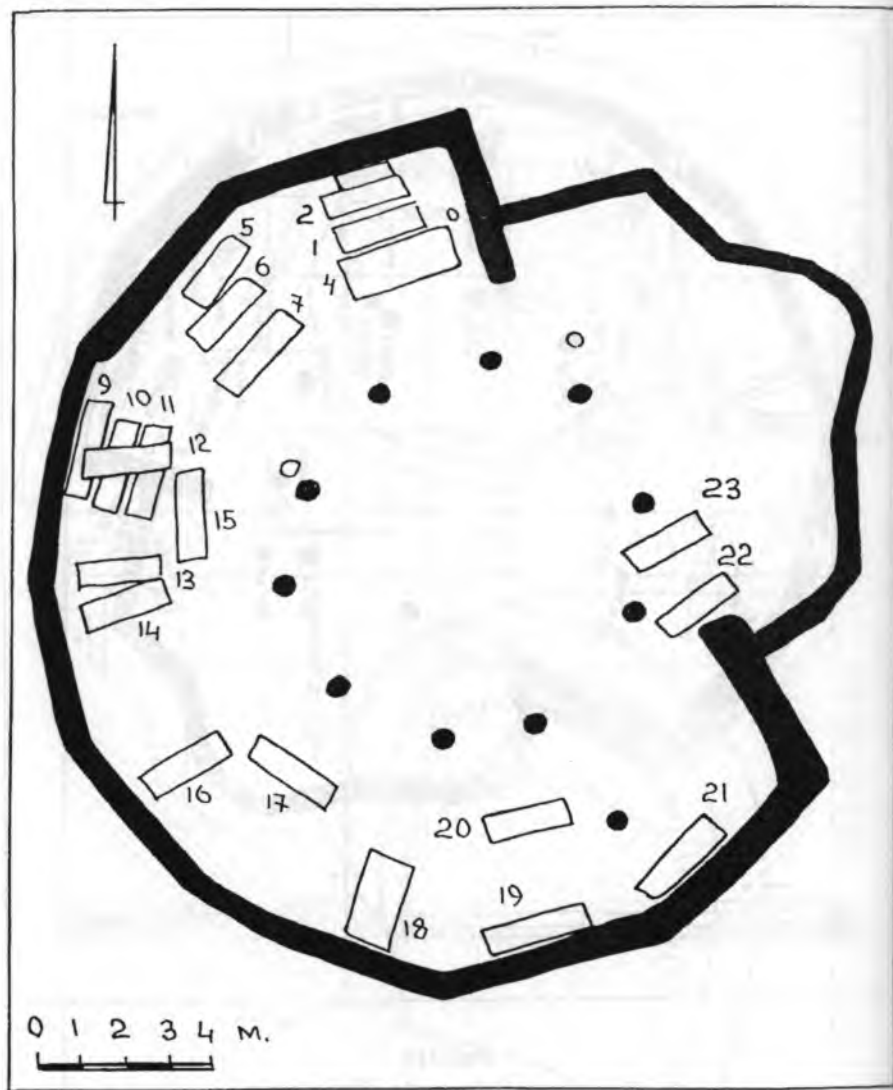

Рис.110.1
План Олешківської ротонди з похованнями

Рис.111
Оле́шківський церковний комплекс

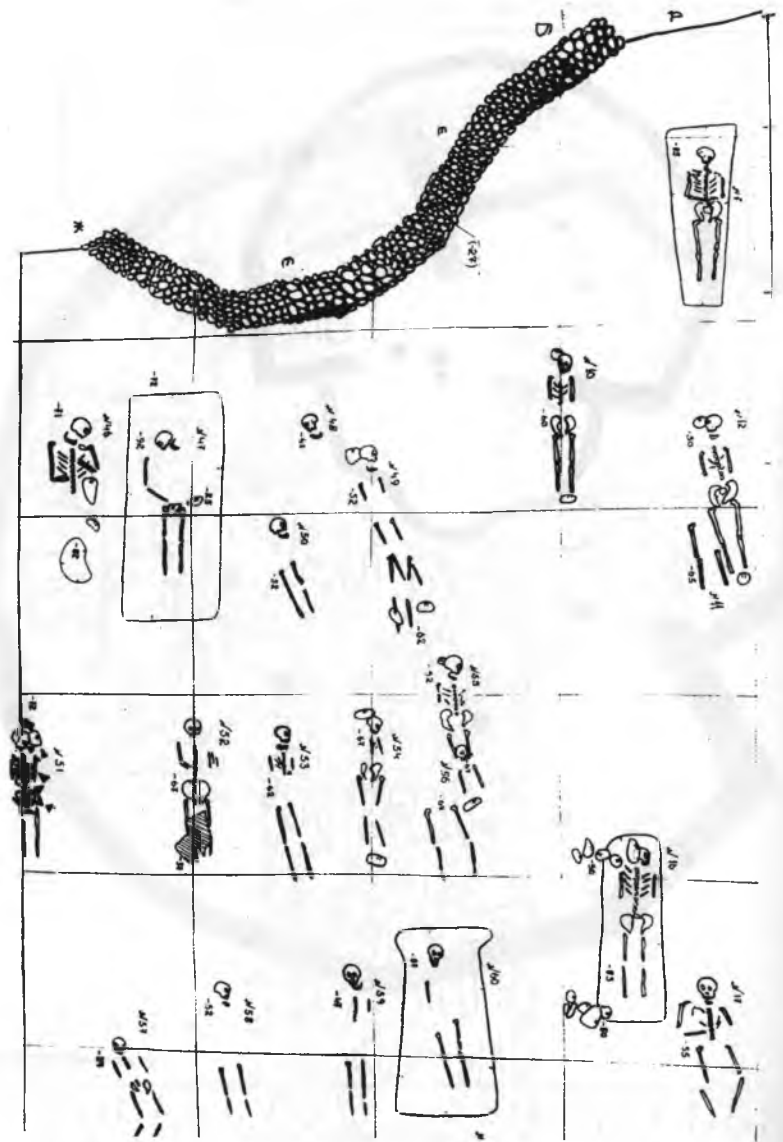

Рис.112
Олешківська ротонда. Поховання (фрагмент 1)

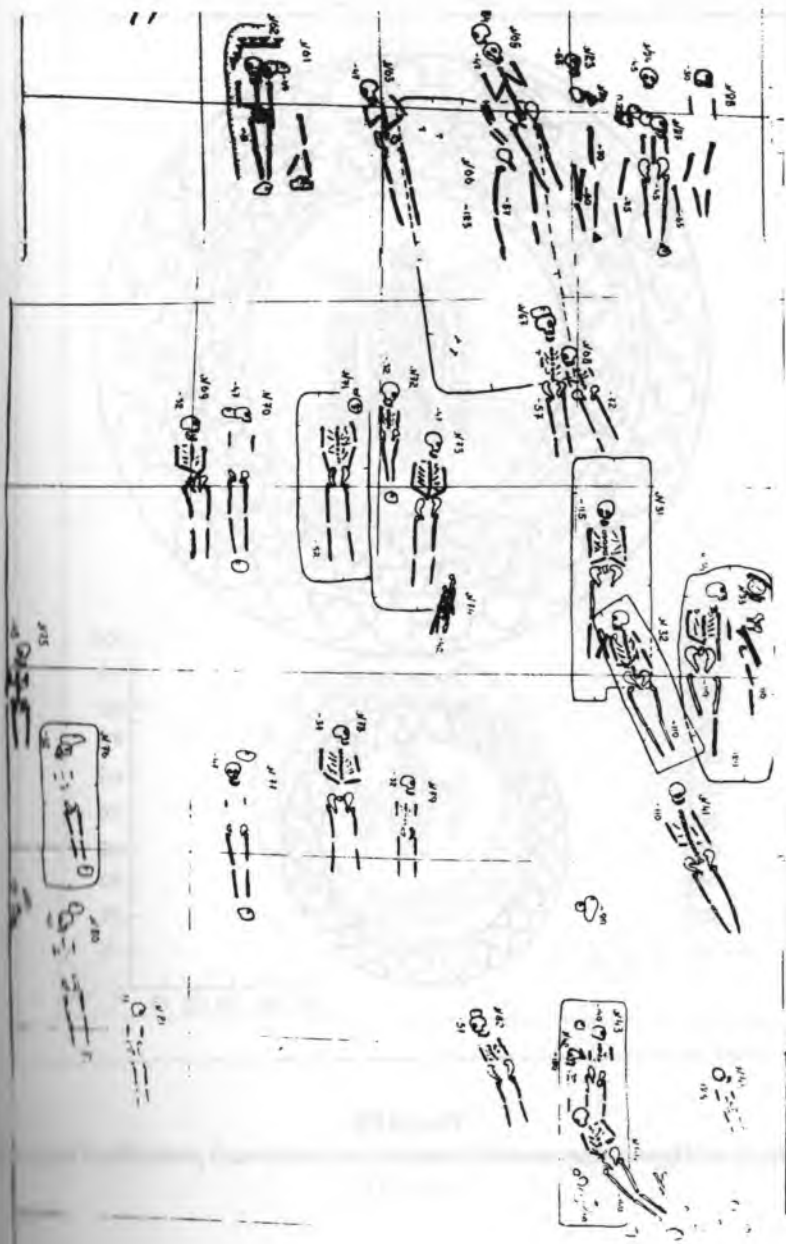
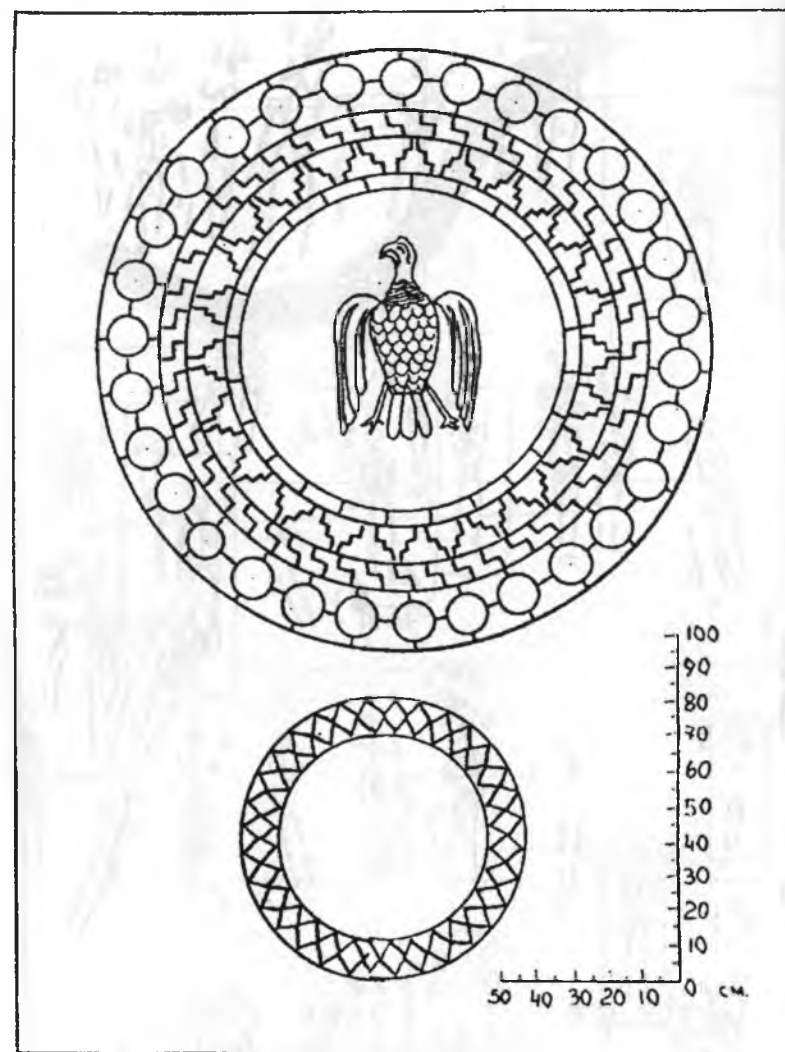
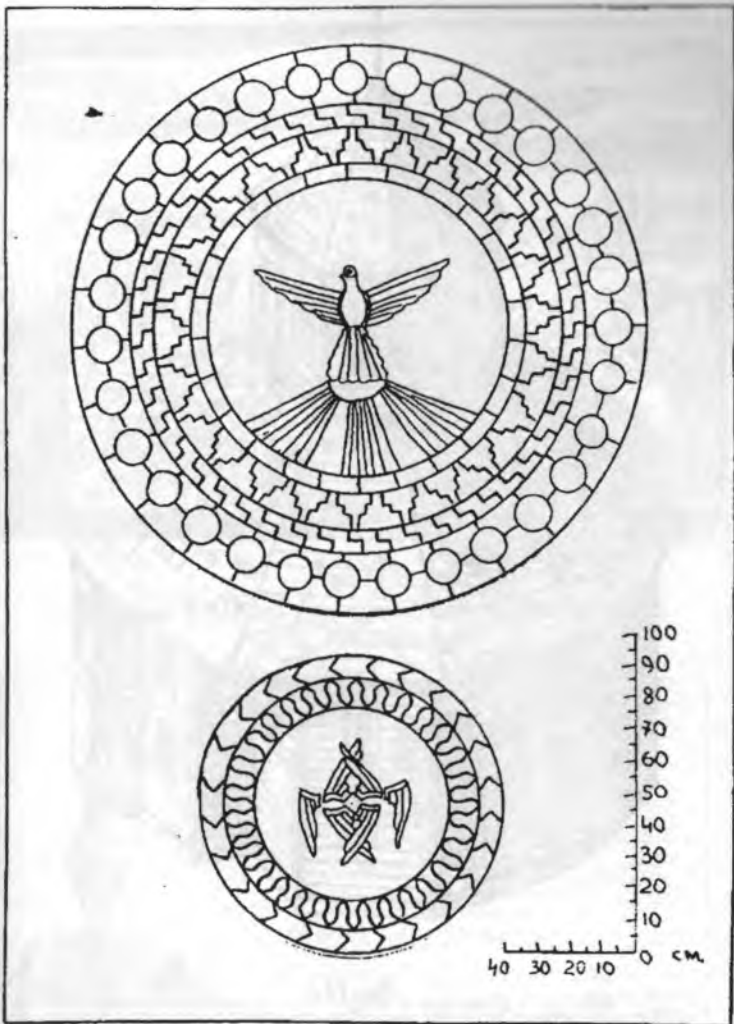

Рис.113
 Олешківська ротонда. Поховання (фрагмент 2)

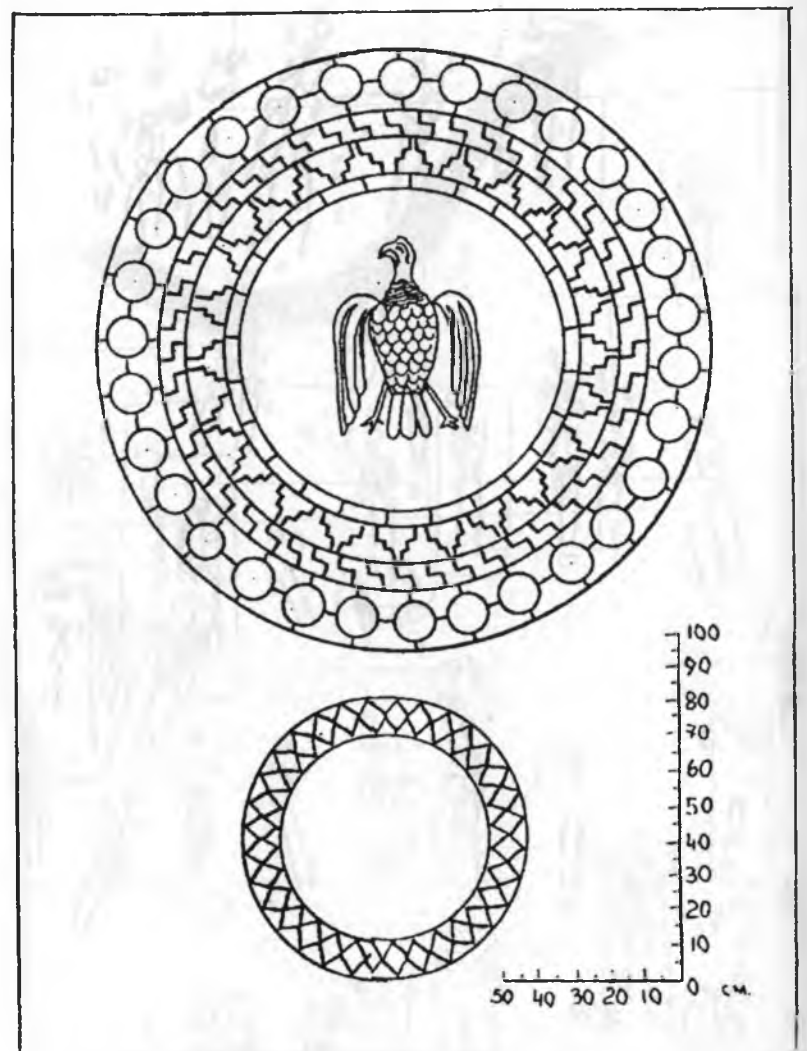

Рис.113.1
Олешків на Пруті. Церковний комплекс. Олешківська ротонда. Омфалій

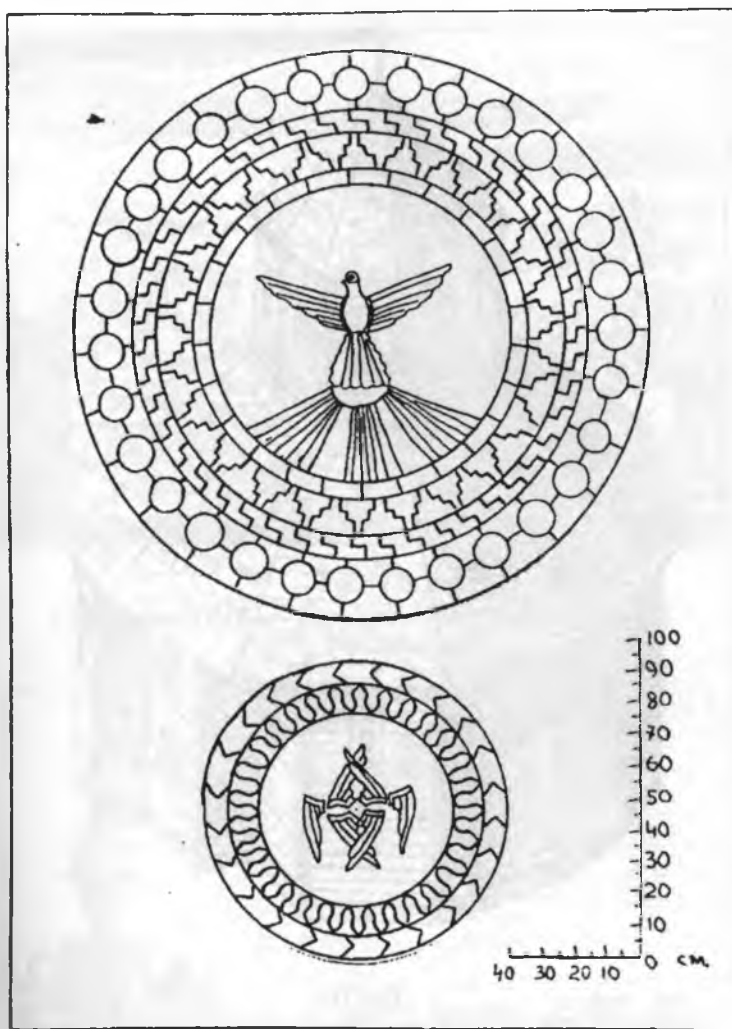

Рис.113.2

*Олешків на Пруті. Церковний комплекс. Олешківська ротонда. Омфалій.
Підлога*

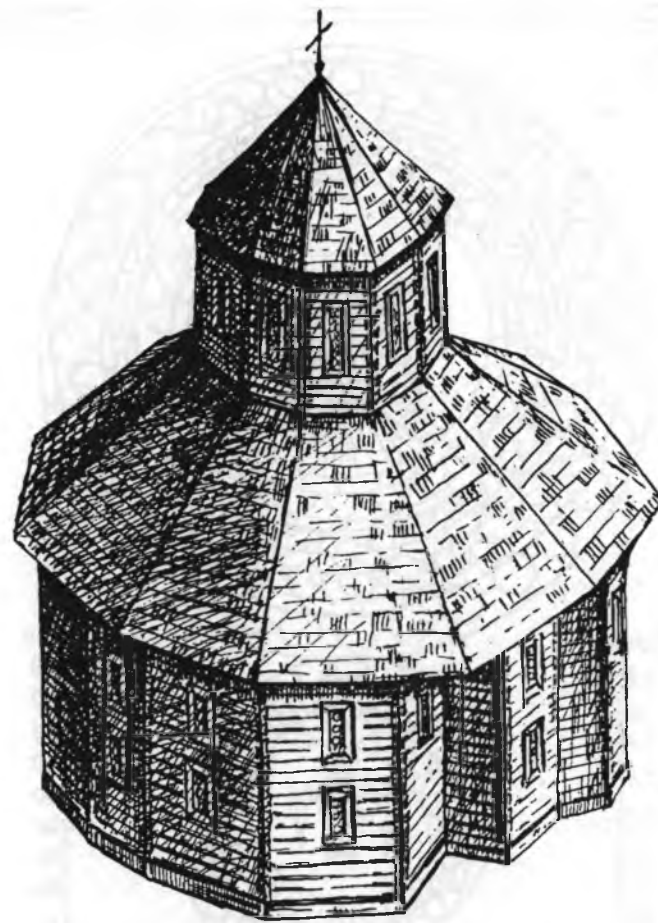

Рис.113.1
Олешків на Пруті. Церковний комплекс. Олешківська ротонда. Омфалій

Рис.113.2

*Олешків на Пруті. Церковний комплекс. Олешківська ротонда. Омфалій.
Підлога*

Рис.114
Олексівська ротонда. Реконструкція

Рис.115
Кладовище XVII ст. Гравюра. Поховання підплитові
(за М. Рабіновичем)

Рис.116
Кладовище XVII ст. Гравюра. Поминальні дні
(за М. Рабіновичем)

**До питання про особливості мікропланувальної структури
давніх могильників як «поселень мертвих»,
та макропланувальних систем розміщення церков і городищ**

Історики архітектури вже давно прийшли до висновку, що в основі побудови окремих давніх архітектурних ансамблів (в першу чергу культового призначення) і навіть цілих поселенських комплексів, закладена відповідна планувальна схема, яка часто відображає як тогочасні релігійно-філософські погляди, так і науково-прикладні знання. При цьому структура їх планіграфічної системи завжди була складною, багатоплановою та різною для окремих епох і культур. Все ж, головною особливістю будь-якої планувальної структури було панування в ній чітко визначеного порядку в строгій системі координат. Зокрема, як географічних (відносно сторін світу, небесних світил, тощо) так і суспільних (відносно релігійних, культурних, соціальних, тощо) центрів*. Але, при цьому, всюди присутня відповідна основа: суспільна та соціальна ієрархія тогочасного суспільства чи держави. Мета даної роботи простежити можливість існування особливостей мікропланувальної структури давніх могильників і макропланувальних систем розміщення церков, христів та городищ, як складових частин поселенських комплексів в межах суспільних (община, сім'я) груп, для перших, та територіальних (державних) об'єднань (для других). А в цілому, ствердити, що їх планувальні структури та системи були теоретично оформлені і практично здійснювались відповідною владою – общинною, церковною, князівською тощо, що виключало їх «випадковість» чи «хаотичність» та «безплановість», як про це ще продовжують говорити більшість дослідників матеріальної культури.

* Зокрема, орієнтація за місцем заходу і сходу сонця (місяця), зірок, сузір'їв, сонячного стояння (зимового і літнього), напрямку вітрів, тощо. В стародавньому Єгипті, визначали орієнтацію кожного храму фараон і богиня Сешет — покровителька закладки храмів, користуючись ритуалом «натягування шнура» відносно відповідного орієнтира. Слід згадати про орієнтацію композиційних осей давньогрецьких міст на м. Дельфи («географічний центр Землі»), чи давньоримських на м. Рим, а мусульманських на Мекку, тощо. Про ритуальні традиції закладки міст, храмів, житлових і суспільних будинків повідомляється в численних давніх філософсько-етичних творах та спеціальних трактатах. Зокрема, в «Артхашастрі» (Індія), в трактатах Чжу-лі і Мен-зі (Китай), в працях Гіпподама, Платона, Арістотеля (Давня Греція), Марка Вітрувія Полліона (Рим, «Десять книг про архітектуру»), тощо.

1. Мікропланувальна структура давніх могильників

*«...обряди в честь предків
важливіші обрядів в честь богів».
закопи Ману*

Згідно з язичницькою ідеологією, немає різниці між світом живих і світом мертвих, а через поховальний обряд здійснюється лише перехід від однієї стадії життя до іншої – останньої і вічної. Язичницькі жерці вчили, що кожна людина вступить до світу мертвих в тій якості, в якій вона перебувала (здобула) на землі. Тому головною метою і змістом поховального обряду було виконання общиною і сім'єю комплексу ритуальних дій для розміщення померлого в новому «поселенні мертвих», в строгій відповідності з його сімейним і суспільним (соціальним) статусом, який він займав в системі «поселення живих». Дотримання цих вимог, та забезпечення померлих всім необхідним для продовження їх посмертного життя і складало основу поховального обряду¹. Таким чином, в ідентичності «поселень мертвих і живих» (планувальна структура), витримувалась рівновага між світом живих і світом мертвих, що було основою всіх до/християнських релігій.

Вищезначені висновки, дозволяють нам підійти до постановки проблеми про відповідність планіграфічної макро- і мікро-суспільної структури давніх поселень і могильників, та можливість їх зворотної археологічної реконструкції.

Археологічні дослідження давніх поселень і могильників дозволяють стверджувати, що вони складають єдиний поселенський комплекс, який існує в одній системі макро- і мікро-топографічно узгодженої соціалізації (сімейно-родової, ідеологічної, соціальної, тощо). Зокрема, тип, планування та розміри поселень є визначальним критерієм для реконструкції розвитку суспільних відносин племен слов'янських археологічних культур. Дослідники вірно відзначають, що зміни в макротопографічному плануванні поселень відповідають змінам суспільних відносин

¹ Афинасьев Н.Н. Древо жизни. – М., 1983; Котляревский А.О. О погребальных обычаях языческих славян. – М., 1868; Никитина Г.Ф., Могильников В.А. Погребальный обряд племен Северной и Средней Европы в I тыс. до н.э. – М., 1974; Седов В.В. Погребальный обряд славян в начале средневековья // Исследования в области Балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд. – М., 1990; Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М., 1981. – С. 176-178; Він же. Язычество древней Руси. – М., 1987. – С. 267-284.

їх мешканців. А саме, відображають перехід від первісної патріархальної общини (80 – 100 чоловік, які жили в 3 – 4 гніздах поселеннях патріархальних великих сімей – патронімії з 15 – 20 чоловік, і складались з декількох малих, несамотійних сімей), до територіальної, сусідської общини, в якій мала сім'я стала вже господарською самотійною одиницею ранньофеодального суспільства². Більшість дослідників, визначаючи існування чіткої макротопографічної планувальної структури слов'янських поселень, в той же час важко сприймають існування чіткого планіграфічного зв'язку в мікротопографії розміщення жител великої патріархальної сім'ї, яку на наш погляд, переконливо розробив нещодавно Ярослав Баран³. Зокрема, виявлена ним система діагональних прив'язок при побудові груп жител, фіксувала пряму родинну лінію. А саме, пізніші житла планіграфічно пов'язані з ранішими системою діагонали (мотузка), проведеної через кути старого житла (в одному з кутів розміщена обов'язково піч) до одного з кутів нового житла. Мікрохронологія будівель виявила ще одну систему лінійних зв'язків, які охоплювали вже всі будівлі поселення, коли на одній лінії виявляються кути або стіни кількох одночасових або різночасових жител. Постійне повторення розташування груп жител у вигляді дуги, де всі вони зв'язані лініями (лінійно-радіальна структура), фіксувала бічну лінію родинних зв'язків патронімії (брати, дядьки, племінники тощо). Таким чином, «безсистемна» забудова поселень (і не тільки слов'янських) насправді виявилась чітко планіграфічно спланованою, через відповідну строгу фіксацію внутрішніх «великосімейних» патріархальних генеологічних зв'язків (літописна «вервь»). Безперечно, що це лише перші кроки в пізнанні цих надзвичайно складних процесів формування мікропланувальної структури давніх поселень*.

Вивчення нами слов'янських (і не тільки) ґрунтових тілопальних могильників (досліджених повністю або в більшій частині), показало наявність також двох взаємопов'язаних систем їх планіграфічної макро- і мікротопографічної побудови, які фіксують як прямі зв'язки всередині малої і великої сім'ї, так і бічні лінії в общині в цілому. Зокрема, вони

² Тимошук Б.А. Восточнославянская община VI – X вв. н.э. – М., 1990. – С. 73 – 120.

³ Баран Я.В. Слов'янська община (за матеріалами поселення Рашків – I) // Автореферат дисертації кандидата історичних наук. – К., 1992.

* Можливо, повинна існувати і подібна система територіальних лінійно-радіальних зв'язків між поселеннями-гніздами сім'ї, роду, тощо. Пізніше держава розірвала родо-племінні зв'язки і ліквідувала їх планіграфічний відповідник.

утворюють окремі промені-ряди* прямої і діагональної перехресної прив'язки в розміщенні поховань, планіграфічним центром яких є могили засновників роду – патронії (діди, прадіди). В зв'язку з тим, що смерть постійно змінювала природний хронологічний порядок в розвитку (наступності) всіх прямих і бічних сімейних (родинних) ліній та перемішувала статево-вікові групи (рання смерть дітей, батьків, онуків, тощо), планіграфічний зв'язок всередині таких генеалогічних груп могильника ускладнювався, тому він зразу важко піддається реконструкції (особливо на великих і довготривалих могильниках) [рис. 1, 2].

Крім планіграфічного зв'язку, кожна з груп могил, в залежності від місця в сімейній та статево-віковій групі, виділялась і відповідно регламентованими рисами поховального обряду, які так до кінця і не мають єдиного релігійно-функціонального пояснення на даний час. Все це безперечно ускладнює археологічну (суспільно-соціально-сімейну) реконструкцію некрополів. В цілому, очевидно, один могильник належав одній патріархальній общині (3-4 покоління), яка складалась з декількох патріархальних сімей-патроній. Кожна з них утворювала окрему групу могил, в якій кожна сім'я формувала і окремі планіграфічні ряди. Зокрема, новоутворені сім'ї жонатих синів (жонатих онуків) утворювали нові ряди, в яких кожен померлий член сім'ї та самі ряди були пов'язані по статево-віковому принципу діагонально-перехресними лініями з родичами і найперше з засновником роду-патронії. Таким чином, планіграфічна схема у формуванні дохристиянського ґрунтового тілопального могильника, в принципі була подібна до «генеалогічного дерева» (сімейно-родового). Її чітке дотримання дозволяло всій патріархальній общині і, зокрема, сім'ям, завжди розпізнавати могили своїх предків і померлих родичів, а з іншого боку здійснювати нові захоронення у відповідності з генеалогічним (суспільним) місцем кожного в системі «поселення мертвих». Тим самим, можна говорити також, що ґрунтова тілопальна могила мала і відповідні наземні ознаки (археологічно втрачені). Отже, ґрунтові тілопальні могили, які були, очевидно, основним поховальним обрядом у ранніх слов'ян, займали надзвичайно важливе місце в релігійних віруваннях слов'янського населення, для яких було характерним «покло-

* Слід пам'ятати, що в реальних умовах функціонування поселенського комплексу, п.ч. і могильника, повинна існувати відповідно зорієнтована сітка вулиць і доріжок, яка археологічно не завжди простежується.

ніння мертвим». Так, Аль Масуді (X ст.) писав, що «слов'яни поділяються на багато народів... більша частина їх племен – язичники, які спалюють своїх мерців і поклоняються їм».

Дана схема планіграфічного генеалогічного зв'язку існувала і на пізньослов'янських курганних некрополях. Кургани з одиничними захороненнями (тілоспалення на стороні) утворювали окремі, але взаємопов'язані (взаємоперехресні) планіграфічні ряди (діагональні і прямі), в яких визначається місце кожного покійника в системі як малої, так і великої патріархальної сім'ї. Планіграфічним центром є могили засновників роду – патронімії. Кургани – колективні усипальниці (малосімейні з 2 – 5 поховань, та великосімейні з 10 – 40 поховань) також розміщені в такій же системі планіграфічного зв'язку, але вже сусідсько-общинного. В цілому, як ґрунтові тілопальні, так і ранні курганні могильники, за характером здійснення поховального обряду були колективними, патріархально-общинними, що відповідало суспільно-економічному рівню його населення⁴. Тому і внутрішня планіграфічна структура могильників була сімейно-патріархально-общинною.

Необхідно згадати і планіграфічну структуру курганних некрополів культури карпатських курганів (II – V ст. н.е.), в яких окремі дослідники, на нашу думку безпідставно, вважають «передтечу» та «імпульс» в причинах появи ранньослов'янської курганної обрядовості. Очевидно, носії культури карпатських курганів в основному належали фракійсько-германському населенню (бастарни), яке входило, як і поліетнічне населення сусідньої черняхівської культури, до сфери впливів провінційно-римського світу. Планувальна структура курганних некрополів вищезазначеної культури, очевидно, мала традиції планувальної системи курганних могильників попереднього часу, які належали більш соціально-стратифікованим «державним» суспільствам ранньозалізного віку. Зокрема, на центральних («царських») скіфських курганних некрополях нами простежено, що планіграфічним центром були окремі сімейно-родові «храми предків» (місцезнаходження душ померлих), які розміщувались за межами могильників. Саме відносно них, а не могил засновників роду – патронімії, або не тільки їх, і здійснювалась прив'язка всіх могил, що знаходились в системі прямих і перехресних променів-рядів, які фор-

⁴ Моця О.П. Населення південно-руських земель IX – XIII ст. (за матеріалами некрополів). – К., 1993.

мувались окремими сім'ями, тощо [рис. 3]. Така система відповідала вищому соціальному та суспільно-ідеологічному рівню суспільства періоду існування перших великих протодержавних утворень. Тому на курганних некрополях культури карпатських курганів представлені дві планувальні структури побудованих відносно «храмів предків» або могил засновників роду (патронімії). Ранньослов'янському, общинному суспільству відповідала лише друга, простіша планувальна структура могильників.

В період формування Києво-руської держави, мала сім'я стає суспільно і економічно більш незалежною. Тому на могильниках зменшується ще донедавна визначальний патріархально-общинний зв'язок, який поступово змінюється соціально-сімейним. Особливо це відбувалось в великих поселенських комплексах міського типу. На пізніх курганних могильниках (зокрема дружинних) планіграфічний зв'язок відображає вже в основному соціальний статус похованого, а поховальний обряд здійснюється великою соціальною групою, до якої він належав. Планіграфія могильника соціально-сімейна. На поселенських комплексах сільського типу планіграфія кладовищ сімейно-сусідсько-общинна (літописні «мир», «погост», «вервь»). Крім того, для цього ранньофеодального періоду характерні і економічно об'єднані «нерозділені сім'ї» (батьки – жонаті діти – внуки – жонаті брати – діти – племінники), що також було свідченням старих пережитків, які впливали на планіграфічну структуру кладовищ.

В системі християнських кладовищ, планіграфічна структура поховань вже майже повністю відповідає соціальним зв'язкам. При цьому, чим складнішою була соціальна структура поселенського комплексу, тим була складнішою і соціальна структура його кладовищ. А самі прицерковні кладовища стають частиною окремих «церковних комплексів», які обслуговували різні соціальні групи населення⁵. Зокрема, князівські і боярські, посадські і сільські та монастирські, тощо. На самому кладовищі, при чіткому рядному плануванні (на схід від церкви, з орієнтацією рядів по осі північ-південь*),

⁵ Томенчук Б.П. Одержавлення та християнізація Галицько-Волинських земель в часи Київської Русі (за даними поховального обряду) // Галичина. – 2000. – №4. – с. 16-24.

* Орієнтація християнських поховань була по осі Зах. – Сх. Відхилення від неї викликане різними точками сходу (заходу) сонця протягом року. Те ж стосується і орієнтації церков відносно точки сходу сонця в період конкретних днів свят (освячення храму).

все ж намагались зберегти внутрішню групову, сімейно-родову приналежність похованих. На таких кладовищах (сімейно-родових групах) в «задушні дні» збиралась вся велика родина, а на могилах виставлялись «поминальні обіди», та відправлялись нові та старі обряди, як пережитки культу предків.

2. Макропланувальна система розміщення церков і христів

Вивчення принципів взаєморозташування церков дозволило і тут виявити певні макропланувальні закономірності. Історики архітектури в основному говорять, що «храми ставились (розміщувались) вільно по відношенню один до одного, або в лінію з невеликим вигином, але ніколи по одній прямій»⁶. В більшості вони користуються і «народною етимологією», коли говорять про основні критерії вибору місця розміщення нового храму. Це зокрема: «вибирають гарне, імпозантне найкраще місце», «в селах церкви будувались з краю села, часто на пагорбку», «в містах храми, як доміанти, розміщувались на роздоріжжях і площах», «це мало бути місце з сильним енергетичним полем», тощо*. Давньоруський літописець повідомляв, що Володимир «наказав будувати церкви і ставити їх на тих місцях, де колись стояли кумири», що додає до вищезазначених критеріїв вибору місця храму і давні, невідомі нам язичницькі традиції місця вибору святилищ. В цілому, історики архітектури визнають, що давні зодчі безумовно володіли різними методиками макро- і мікропланування, багато аспектів яких досі нам невідомі. Зокрема, вже в XIX ст. було забуто давньоруське «числове проектування», основане на числовій системі, тощо. Наші спостереження дозволяють говорити про наявність двох макропланувальних систем в розміщенні церков.

1. Будівництво міських церков здійснювалось на відповідних, прямих, лінійних, радіальних осях відносно одного або декількох центральних храмів. Частіше всього єпископських. Вона викликана групуванням церков (по причині їх залежності, підпорядкованості) відносно релігійного центру, який міг змінюватись в різний час. Ця макро-

⁶ Красовский Н.С. Некоторые особенности градостроительной структуры Киева середины XII в. // Архитектурное наследие. – М., 1976. – № 25. – С. 12-18; Максимов П.Н. Творческие методы древнерусских зодчих. – М., 1976; Довганюк І. Архітектура українських церков. – Львів, 1997. – С. 32.

* Це була завжди для всіх велика таємниця. Місце вибору повинні були вказати вищі сили. Зокрема, частіше за все Матір Божа, яка появлялась на тому місці, де мали будувати храм.

планувальна система є більш давньою і в якійсь мірі нагадує нам відповідну планувальну лінійно-радіальну систему патронімічного зв'язку, яка простежена як на поселеннях, так і на могильниках. Особливо добре вона фіксується в містах – столицях Давньої Русі [рис. 4, 5, 6]. Зокрема, в Києві це система лінійно-радіальних прив'язок окремих груп церков до Десятинної Церкви, Софії, Благовіщення, на Золотих Воротах, Пірогощі на Подолі, тощо). В Переяславі відносно Михайлівського собору. В Галичі відносно Успенського Собору, церкви Спаса, церкви Пантелеймона, тощо. Дана макропланувальна система мала градиції ще і в часи пізнього середньовіччя.

2. Розміщення сільських церков здійснювалось згідно складної макропланувальної системи взаємоперехресних (діагональних) зв'язків в окремих територіальних групах, які утворюють один великий, загальний «духовний просторовий зв'язок». Цей зв'язок був візуально невидимим, так як передбачав взаємоперехресність в рядах-діагоналях 3 – 6 – 12 і більше церков, часто на значній віддалі і на території із складним рельєфом (висотним). Але цей планіграфічний зв'язок відповідав релігійному просторовому, (пере-«хресному») ритуальному (духовному) зв'язку між всіма храмами (як будинками Бога, де відбувається зустріч людини з Богом). При виборі місця для нової церкви (в межах поселення), найперше визначалось її місце в системі макропланувального зв'язку з сусідніми, територіально близькими їй храмами. А саме, вона повинна була бути в системі діагональних прив'язок з декількох осей утворених сусідніми храмами побудованих також відносно своїх діагональних осей. Дана складна геодезична робота, очевидно виконувалась спеціально уповноваженою (єпископом) групою «землемірів» за наперед визначеною і затвердженою «церковним уставом» схемою. Вона, очевидно, була призначена лише для вузького кола подій («службового користування»). Та, на даний час ця схема діагональних прив'язок при виборі місця нового храму на жаль забута, втрачена і не використовується. Згідно картографічного матеріалу, вона втратилась ще до початку XIX ст. [рис. 7]*.

З макропланувальними системами побудови (взаєморозміщення) церков тісно пов'язана і давня система встановлення хрестів. Наші

---

* Дану схему можна використовувати і під час пошуків давно втрачених (невідомих) місць знаходження старих храмів у містах та селах, а також шукати самі поселення чи інші церковні комплекси.

спостереження, зокрема на картографічному матеріалі XVIII – XIX ст., дозволяють говорити, що при виборі місця під нову церкву, коли проводилась складна геодезична робота по діагональній прив'язці до інших храмів, використовувалась система проміжних «реперів» – хрестів. Встановлені на дорогах (роздоріжжях), полях, пагорбах, тощо, вони чітко визначали основні напрямки головних діагональних осьових ліній духовного, релігійного просторового зв'язку. Визначали головний напрямок, «дорогу» до Храму. Безперечно, що існувала невелика група хрестів і іншого призначення. Зокрема, пов'язана з визначними релігійними місцями, монастирями, церквими, цвинтариськами, тощо.

Виявлення особливостей внутрішньої мікропланувальної структури давніх поселень і могильників («поселень мертвих»), та макропланувальної системи взаєморозміщення церков, дозволяє говорити про можливість існування планувальної системи взаєморозміщення і інших категорій археологічних пам'яток. Зокрема, надзвичайно цікавою є і проблема макропланувальної системи розміщення городищ і в тому числі періоду Київської Русі. Вивчення нами принципів взаєморозташування городищ Київської і Галицької земель показало наявність чітко продуманої макропланувальної системи зовнішньої, загальнодержавної оборони (територіально-замкнутої) [рис. 8, 9]. Всюди присутня чітка рядність і ешелонованість в розміщенні всіх городищ, кожне з яких входило в наперед визначену йому систему окремого ряду, тощо. Це було найпершим принципом у виборі місця його розташування, що навіть деколи йшло в розріз з природними умовами оборони. Городища ніколи не були просто окремими, самостійними укріпленнями, лише зі своєю внутрішньою системою оборони. Вони були «кільцем» великого ланцюга єдиної загальнодержавної зовнішньої системи оборони. Зокрема, в комплексі із «Змієвими валами» («Трояновими», тощо), природними факторами, тощо. Безперечно, що вона також була пов'язана із внутрішніми державотворчими (містотворчими) процесами та формувалась довго і поетапно, що ускладнювало їх планувальну структуру. Окреме місце в ній займає і роль адміністративної, фіскальної систем*, тощо. В

* Лінії зв'язку між городищами в даній макропланувальній системі частіше всього виступають ще як комунікаційні зв'язки (дороги), а окремі (крайні) є відповідними пограничними межами (лімесом) земель, князівств, волостей, тощо.

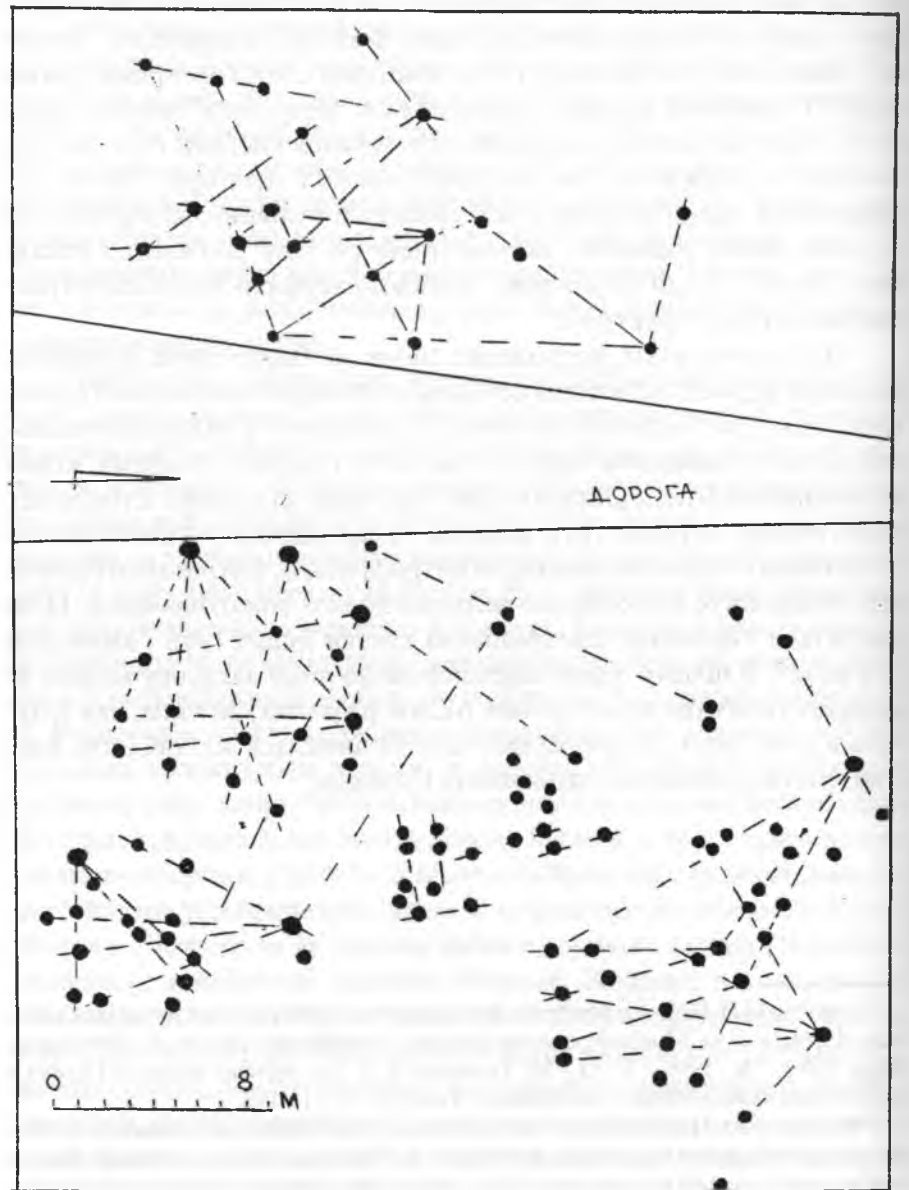
цілому, макропланувальна система взаєморозміщення городищ дозволяє простежити існування декількох шляхів їх виникнення. Зокрема, обцинний, племінний (надплемінний), торгово-ремісничий (ВТРП) і міський. Останні представляли державний (феодальний) шлях, який остаточно завершив формування системи городищ як центрів одержавлення (феодалізації) земель і територій. Міста, які виникли на завершальному етапі процесу їх будівництва державною владою, мали і однакову двохчастинну систему: дитинець і посад, тощо. Вони і стали складовою частиною державної адміністративної (волостної) структури⁷.

На даному етапі досліджень, нами зроблено лише попередні висновки відносно існування особливостей мікропланувальної структури давніх могильників як «поселень мертвих» і макропланувальних систем розміщення церков, хрестів та городищ. Зокрема, конкретизація семантики кожного типу поховань для різних історичних епох і етнокультурних груп, вимагає більш широкого і комплексного (історико-археологічного, етнографічного, антропологічного, релігієзнавчого, філософсько-психологічного, тощо) вивчення. Це ж стосується і вивчення планувальних систем інших груп і категорій пам'яток*. В цілому, нами запропоновано лише загальну модель їх окремих головних просторових (планіграфічних) зв'язків, яка існувала в давні часи і формувалась та здійснювалась відповідною владою: сім'єю, общиною, державою і Церквою.

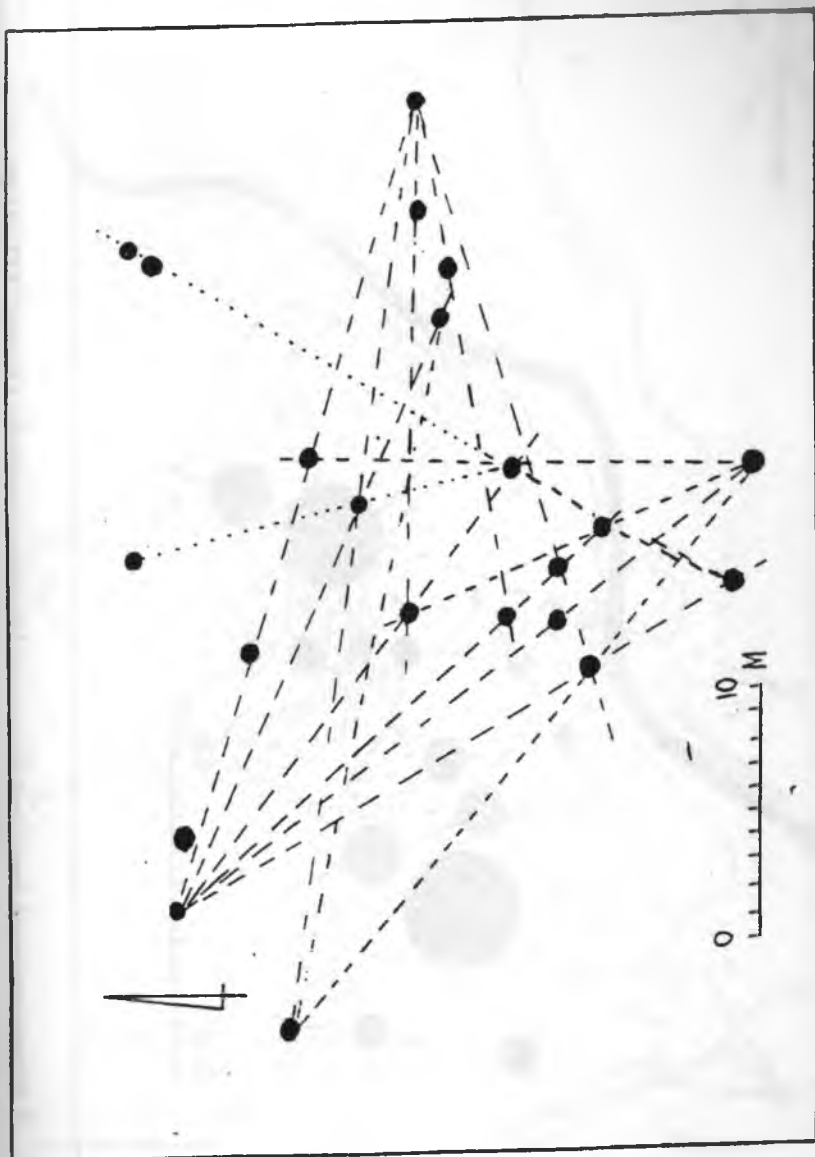
---

⁷ Толочко П.П. Пути становления древнерусских городов // Тези доповідей української делегації на VI міжнародному конгресі слов'янської археології (Новгород, Росія, 1996). – К., 1996. – С. 63 – 68; Томенчук Б.П. Три періоди розвитку Галича в світлі нових археологічних досліджень // Там же. – С. 111-113.

* Филипчук М. Про господарство та соціальні мікроструктури населення українського Прикарпаття в останній чверті I тис. н. е. // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Матеріали міжнародної археологічної конференції. – Львів, 2001. – с. 229-238; Томенчук Б. До питання про особливості мікропланувальної структури давніх могильників як «поселень мертвих» та макропланувальних систем розміщення церков і городищ // Нові технології в археології. Матеріали міжнародної археологічної конференції. – Київ-Львів, 2002. – с. 301-317.

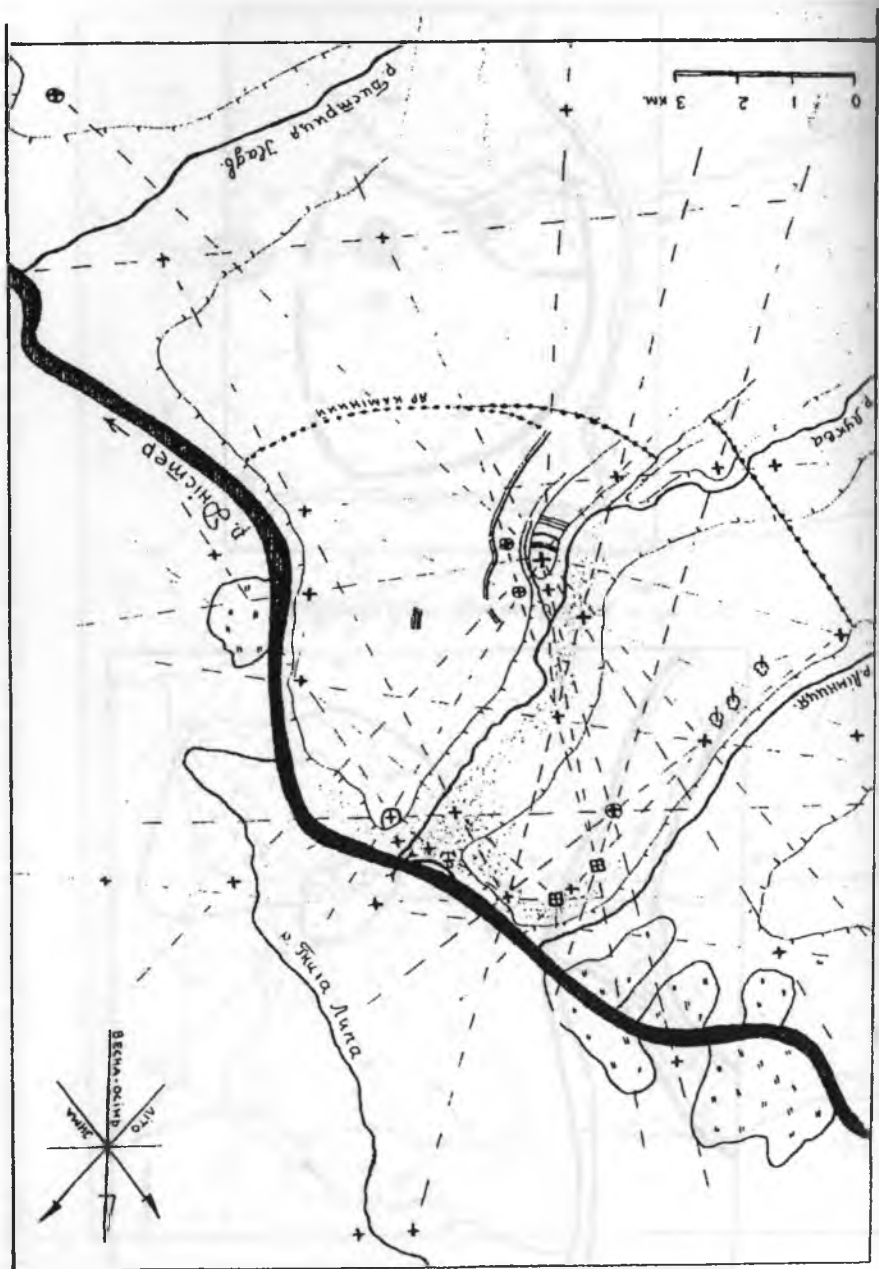

1. Лебяженський могильник. Грунтовий, тілопальний.

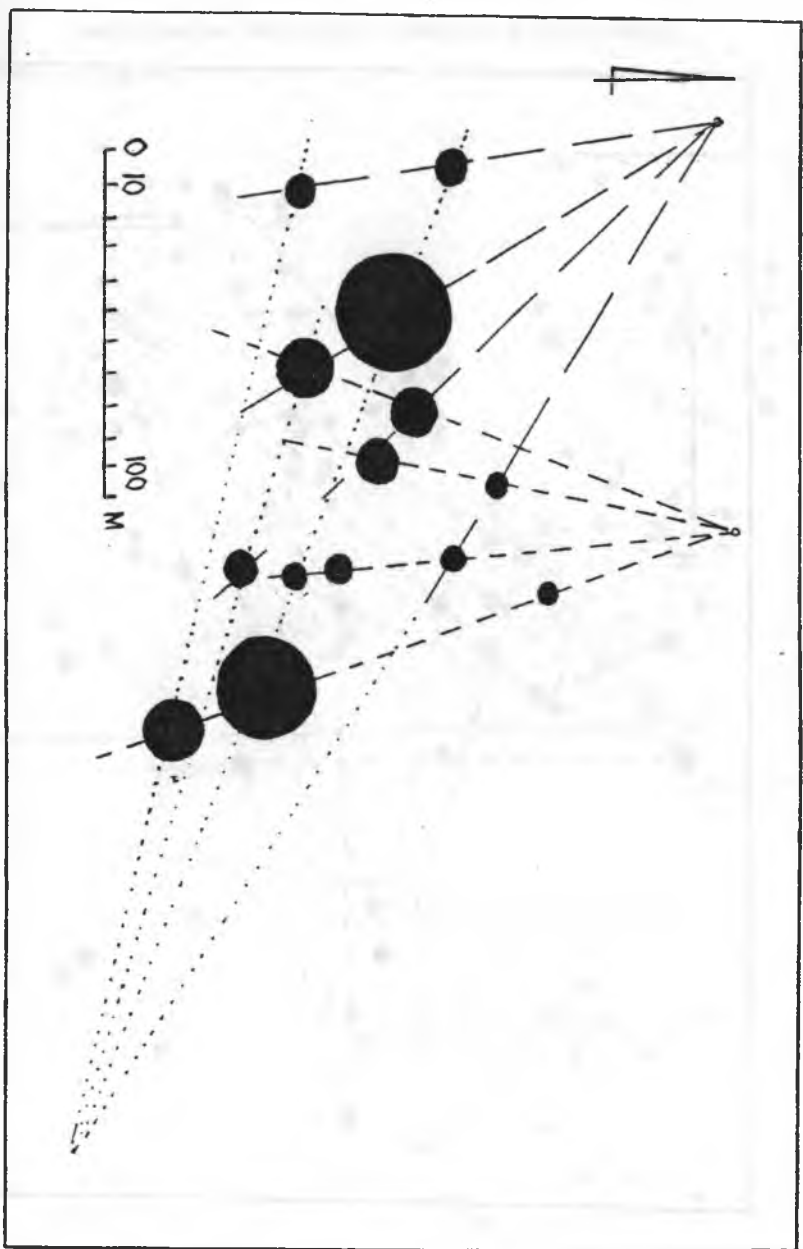

2. Княжесинський могильник. Грунтовий, тілопальний.

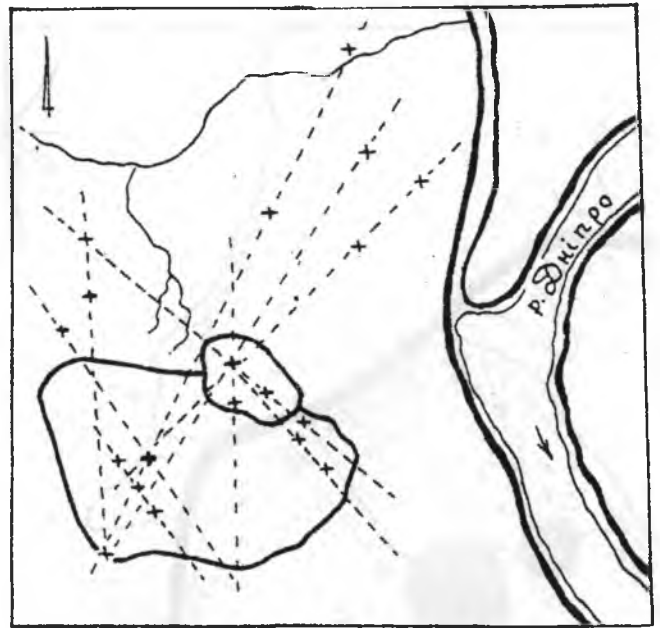
4. Дачин Галч. Иерен XII - XX ст.

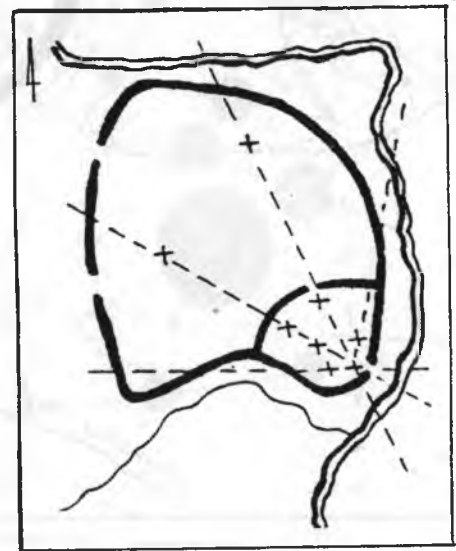

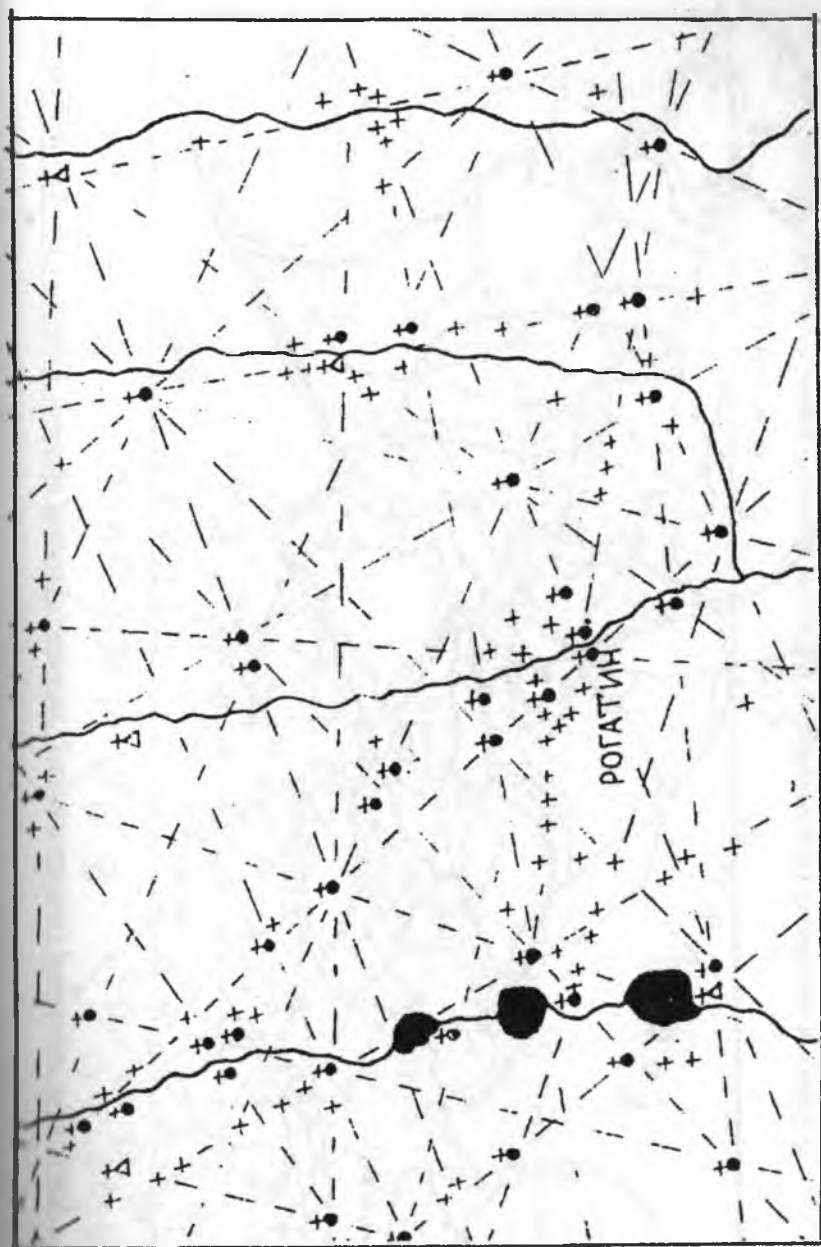
3. Перещинський курганний могильник Вільвєвського городища (Гелон). VII – IV ст. до н.е.

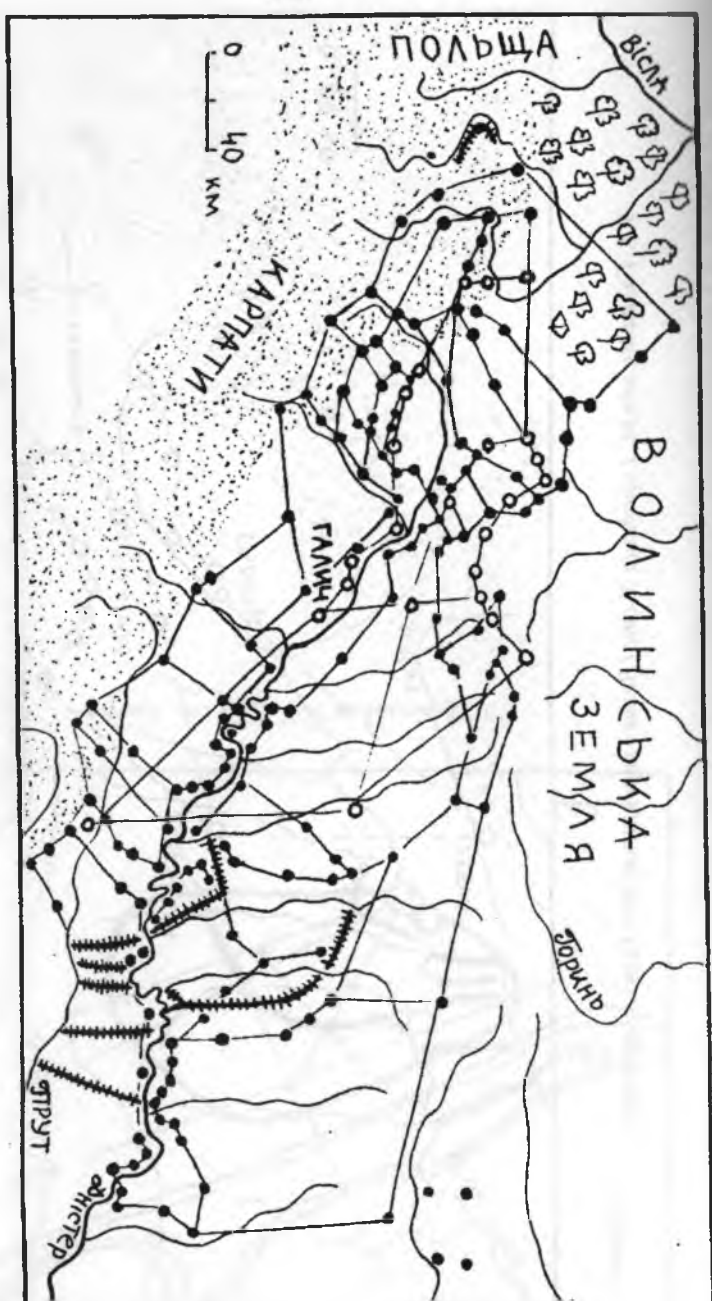
5. Давній Київ. Храми XII ст.

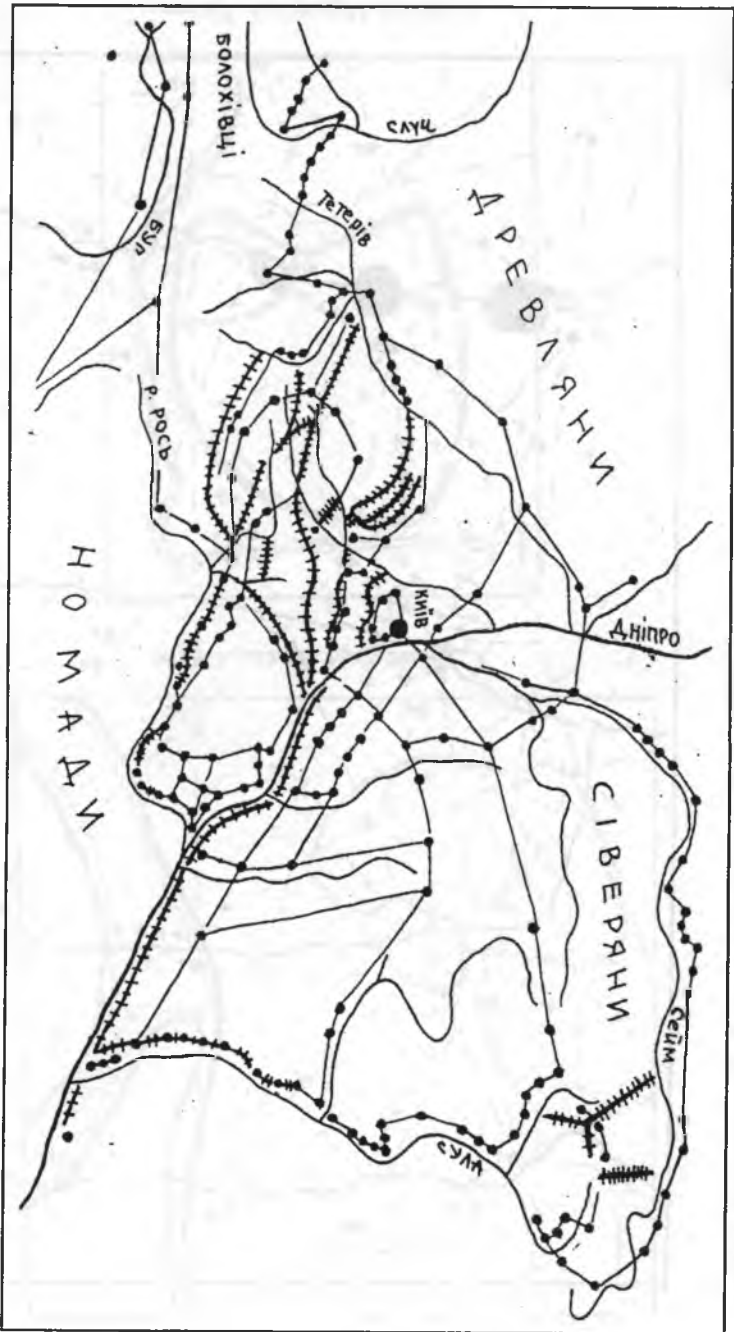
6. Давній Переяслав. Храми.

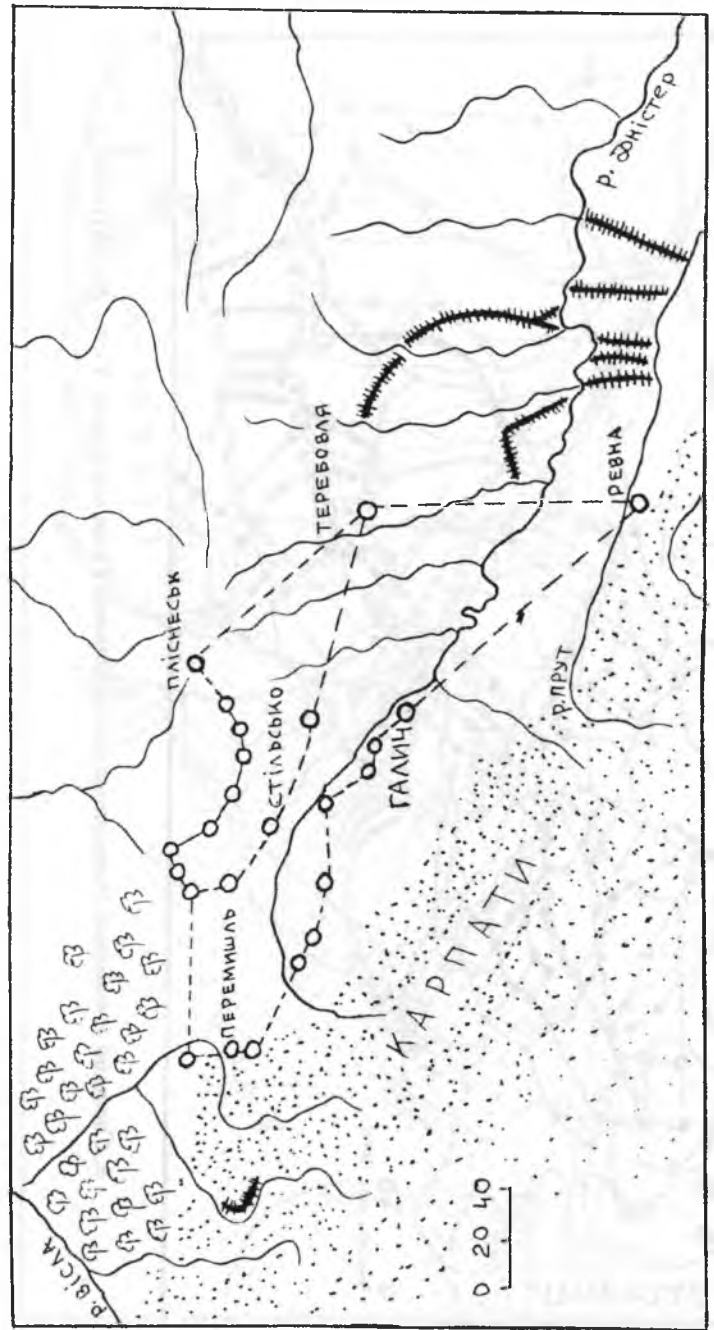
7. Церкви та хрести в околицях м. Рогатина на сер. XIX ст. Викопівка з карти К. Куммерберга. 1855р.

9. Система зовнішньої (територіальної) оборони Галицької землі. X ст., XI – XIII ст.

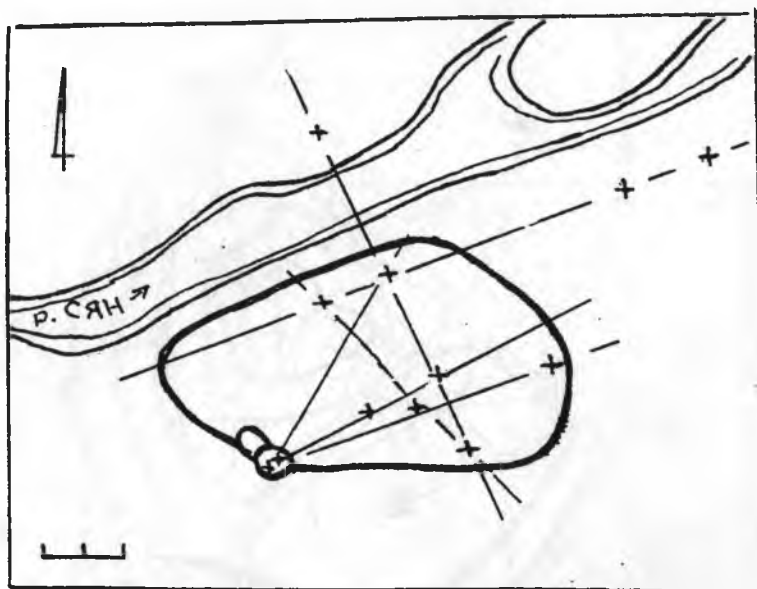

8. Система зовнішньої (територіальної) загальнодержавної оборони. Київська Русь. XI – XIII ст.

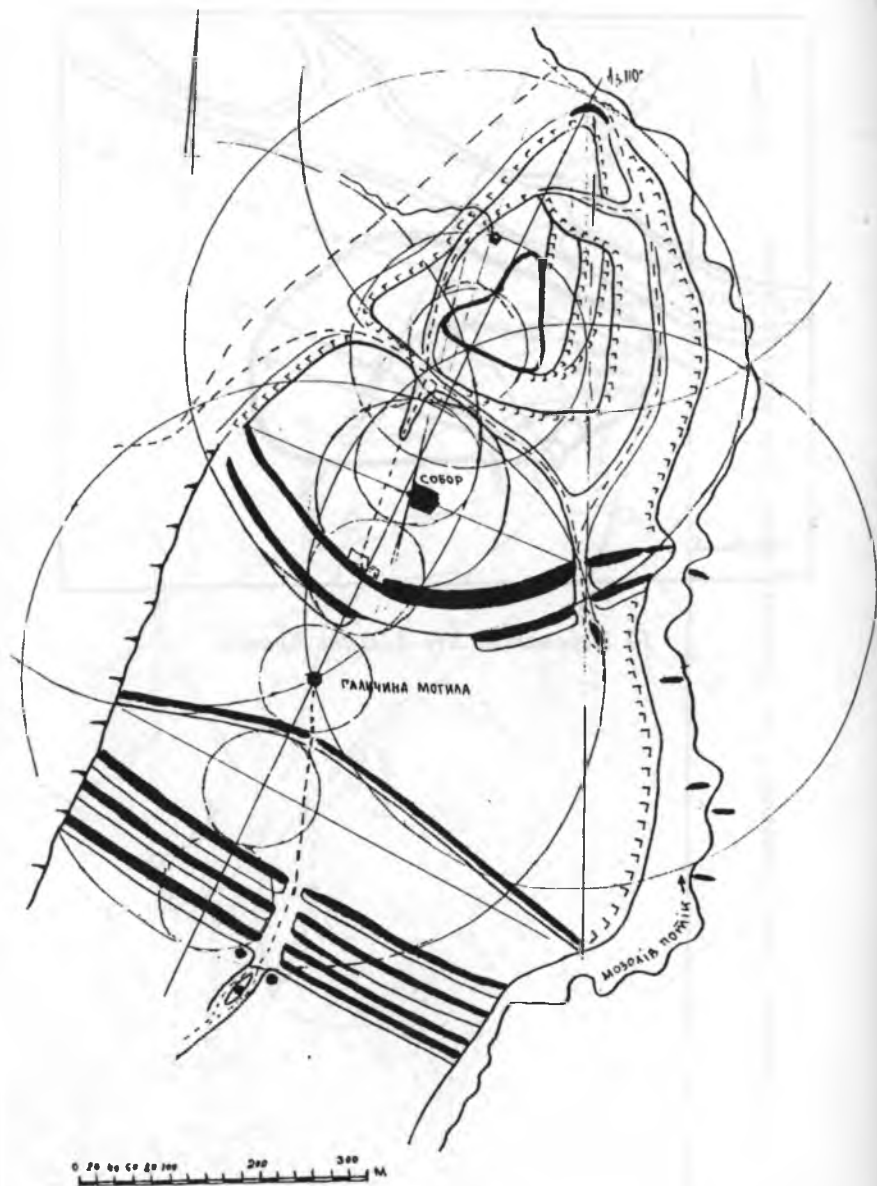
324

9.1. Галицька земля. Городища Х ст. (Великохорватські або Білохорватські)

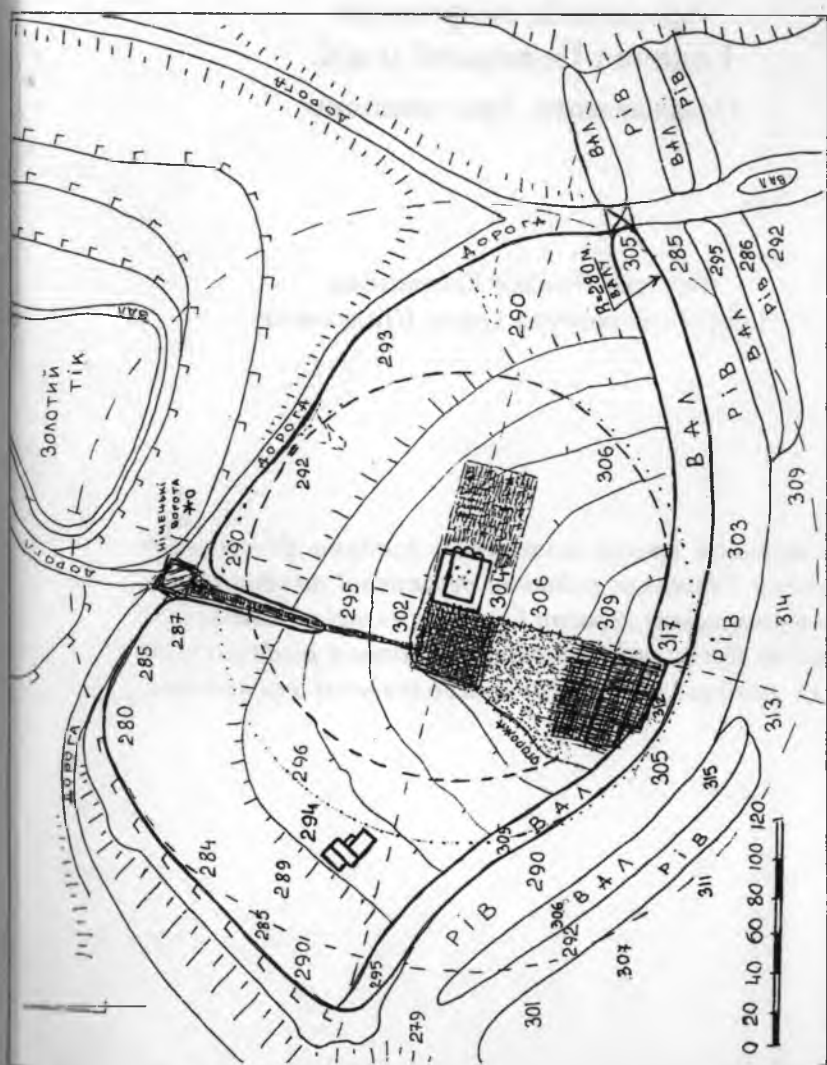

10. Перемисьль. XII–XIII ст. Храми.

11. Давній Галич. Крилоське городище. Макропланувальна схема.
 Фракійський гальштат. X–VI ст. до Хр.
 Київська Русь. Велика Хорватія. сер. X ст.
 Галицьке князівство. XII–XIII ст.

12. Давній Галич. Крилоське городище. Дитинець-міста. Макропланувальна схема

Богдан Томенчук

**Археологія некрополів
Галича і Галицької землі.
Одержавлення. Християнізація**

Верстка *Романа Костинюка*
Набір та коректура *Ірини Шалкітене*

Дане видання стало можливим завдяки фінансовій підтримці Галицької районної державної адміністрації Івано-Франківської області і зокрема голові адміністрації п. Василю Круку, який протягом багатьох років завжди сприяв роботі Галицької археологічної експедиції.

Здано до складання 01.09.2005. Підписано до друку 01.06.2006.
Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Тираж 500 шт.

